

OLIMLAR NIGOHI

ILMIY OMMABOP JURNAL

5-SON 2026-YIL

ISSN 3060-5458

BUXORO -2026

OLIMLAR NIGOHI

ilmiy ommabop jurnal
5-son (2026-yil, may)

Jurnal 2025-yildan chiqa boshlagan

Buxoro -2026

OLIMLAR NIGOHI
Ilmiy ommabop jurnali
2026, №5

Jurnal 2025-yilda tashkil etilgan.
Jurnal 1 yilda 12 marta nashr etiladi.

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2025-yil 16-aprel kuni № 720096-sonli guvohnoma bilan ro‘yxatga olingan.

Muassis: Fan istiqbollari MCHJ

Tahririyat manzili: Buxoro shahri Alpomish ko‘chasi, 9-uy
Elektron manzili: olimlar_nigohi.uz

TAHRIR HAY’ATI:

Bosh muharrir: Tilavov Muxtor Hasan o‘g‘li – psixologiya fanlari falsafa doktori (PhD), dotsent

Mas’ul kotib: Xalikova Umida Mirovna – pedagogika fanlari falsafa doktori (PhD), dotsent

TAHRIRIYAT KENGASHI A’ZOLARI

Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor
Jo‘rayev Husniddin Oltinboyevich, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Dilova Nargiza G‘aybulloyevna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Hamroyev Alijon Ro‘ziqulovich, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
To‘xsanov Qahramon Rahimboyevich, filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Rajabov Dilshod Zaripovich, filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Amonova Zilola Qodirovna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Kilichov Bayramali Ergashovich, filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Qahhorov Otabek Siddiqovich, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Siddiqova Sadoqat G‘afforovna, pedagogika fanlari falsafa doktori (PhD), dotsent
Nazarov Akmal Mardonovich, psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Rajabov To‘xtasin Ibodovich, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Jalolov Ozod Isomiddinovich, fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent
Nazarov Sayfulla Ibodulloyevich, texnika fanlari nomzodi, professor
Zaripov Gulmurod Toxirovich, texnika fanlari nomzodi, professor
Saidova Maxira Rasulevna, filologiya fanlari nomzodi, professor
Teshayeva Dilfuza Rahim qizi, biologiya fanlari falsafa doktori (PhD), dotsent
Xaitov Laziz Azamatovich, falsafa fanlari falsafa doktori (PhD), dotsent
Zokirov Bobir Choriyevich, tarix fanlari falsafa doktori (PhD)
Sayfulloyev Oybek Olimovich, iqtisodiyot fanlari falsafa doktori (PhD)

Murotov Suxrob Quvondiqovich,
IIB akademiyasi kursanti

DEVIANT XULQ-ATVORGA MOYIL SHAXSLARDA TEMPERAMENT VA XARAKTER XUSUSIYATLARINING PSIXOLOGIK TADQIQI

Annotatsiya. Mazkur maqolada deviant xulq-atvorga moyil shaxslarda temperament va xarakter xususiyatlarining psixologik jihatlari ilmiy asosda tahlil qilinadi. Tadqiqotda shaxsning individual-psixologik xususiyatlari, emotsional barqarorligi, impulsivligi, agressivlik darajasi hamda ijtimoiy moslashuv ko'rsatkichlarining deviant xulq-atvor shakllanishiga ta'siri yoritilgan. Shuningdek, temperament tiplari va xarakter aksentuatsiyalarining shaxs xulq-atvorida namoyon bo'lish xususiyatlari o'rganilib, ularning huquqbuzarlik, agressivlik, konfliktlilik hamda ijtimoiy me'yorlardan og'ish bilan bog'liqligi tahlil qilingan. Tadqiqot davomida psixologik diagnostika, kuzatuv va suhbat metodlaridan foydalanilgan. Natijalar deviant xulq-atvorga moyil shaxslarda xolerik va melanxolik temperament belgilarining nisbatan yuqori uchrashini, shuningdek, emotsional beqarorlik va affektiv reaksiyalarning kuchli namoyon bo'lishini ko'rsatdi. Maqolada deviant xulq-atvor profilaktikasi, psixokorreksiya hamda ijtimoiy moslashuvni yaxshilashga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari pedagoglar, psixologlar va profilaktika inspektorlari faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: deviant xulq-atvor, temperament, xarakter, individual-psixologik xususiyatlar, agressivlik, impulsivlik, emotsional barqarorlik, xarakter aksentuatsiyasi, ijtimoiy moslashuv, psixologik diagnostika.

Аннотация. В данной статье научно анализируются психологические особенности темперамента и характера у лиц, склонных к девиантному поведению. В исследовании раскрывается влияние индивидуально-психологических особенностей личности, эмоциональной устойчивости, импульсивности, уровня агрессивности и социальной адаптации на формирование девиантного поведения. Также изучены особенности проявления типов темперамента и акцентуаций характера в поведении личности, а также их связь с правонарушениями, агрессивностью, конфликтностью и отклонением от социальных норм. В ходе исследования использовались методы психологической диагностики, наблюдения и беседы. Полученные результаты показали, что у лиц, склонных к девиантному поведению, относительно чаще проявляются признаки холерического и меланхолического темперамента, а также выраженная эмоциональная неустойчивость и аффективные реакции. В статье разработаны научно-практические рекомендации, направленные на профилактику девиантного поведения, психокоррекцию и улучшение социальной адаптации. Результаты исследования имеют важное значение для педагогов, психологов и инспекторов профилактики.

Ключевые слова: девиантное поведение, темперамент, характер, индивидуально-психологические особенности, агрессивность, импульсивность, эмоциональная устойчивость, акцентуация характера, социальная адаптация, психологическая диагностика.

Abstract. This article scientifically analyzes the psychological characteristics of temperament and character in individuals prone to deviant behavior. The study examines the influence of individual psychological traits, emotional stability, impulsivity, aggressiveness, and social adaptation on the formation of deviant behavior. In addition, the manifestation of temperament types and character accentuations in personal behavior, as well as their relationship with delinquency, aggression, conflict proneness, and deviation from social norms, are explored. Psychological diagnostic methods, observation, and interviews were

used during the research process. The findings revealed that individuals prone to deviant behavior more frequently demonstrate choleric and melancholic temperament traits, along with pronounced emotional instability and affective reactions. The article also develops scientific and practical recommendations aimed at the prevention of deviant behavior, psychocorrection, and improvement of social adaptation. The results of the study are of significant importance for educators, psychologists, and prevention inspectors working with at-risk individuals.

Key words: *deviant behavior, temperament, character, individual psychological traits, aggressiveness, impulsivity, emotional stability, character accentuation, social adaptation, psychological diagnostics.*

Kirish. Bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari jadallik bilan rivojlanayotgan davrda jamiyat hayotining barcha jabhalarida inson omiliga bo'lgan e'tibor yanada kuchaymoqda. Ayniqsa, yoshlar orasida uchrayotgan deviant xulq-atvor holatlarining ortib borishi psixologiya, pedagogika, sotsiologiya hamda huquqshunoslik sohalarida muhim ilmiy-amaliy muammolardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Deviant xulq-atvor jamiyatda qabul qilingan axloqiy, huquqiy va ijtimoiy me'yorlardan og'ish holati bo'lib, u agressivlik, konfliktlilik, huquqbuzarlik, giyohvandlik, internet va o'yin qaramligi, suitsidal tendensiyalar hamda antisotsial xatti-harakatlar shaklida namoyon bo'lishi mumkin. Mazkur holatlar nafaqat shaxsning psixik rivojlanishiga, balki uning ijtimoiy moslashuvi va kelajakdagi hayot faoliyatiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

So'nggi yillarda olib borilgan xalqaro tadqiqotlar natijalariga ko'ra, o'smirlar va yoshlar orasida emotsional beqarorlik, agressivlik va impulsivlik bilan bog'liq xulqiy buzilishlar sezilarli darajada ortib bormoqda. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, o'smirlar davrida uchraydigan psixologik va xulqiy muammolarning katta qismi individual-psixologik xususiyatlar, oilaviy muhit, ijtimoiy bosim hamda stress omillari bilan chambarchas bog'liqdir. Ayniqsa, temperament va xarakter xususiyatlari shaxsning tashqi muhitga moslashuvi, hissiy reaksiyalari hamda xulq-atvor strategiyalarini belgilovchi muhim psixologik omillar sifatida namoyon bo'ladi.

Temperament insonning tug'ma psixofiziologik xususiyatlari majmui bo'lib, u hissiy qo'zg'aluvchanlik, reaktsiya tezligi, emotsional barqarorlik va faoliyat intensivligini ifodalaydi. Psixologiya fanida Gippokrat va Galen tomonidan asos solingan temperament nazariyasi keyinchalik I.P. Pavlov, Hans Eysenck, B.M. Teplov va V.S. Merlin kabi olimlar tomonidan ilmiy jihatdan rivojlantirilgan. Xolerik temperamentdagi shaxslarning yuqori qo'zg'aluvchanligi va impulsivligi, melanxolik tip vakillarining emotsional ta'sirchanligi hamda sangvinik va flegmatik shaxslarning nisbatan muvozanatli reaksiyalari xulq-atvor shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan temperament xususiyatlari deviant xulq-atvorning kelib chiqishida asosiy psixologik determinantlardan biri sifatida qaralmoqda.

Xarakter esa shaxsning hayot davomida shakllanadigan individual psixologik xususiyatlari tizimi bo'lib, u insonning jamiyatga, mehnatga, atrofdagilarga va o'ziga bo'lgan munosabatida namoyon bo'ladi. K. Leonhard va A.E. Lichko tomonidan ishlab chiqilgan xarakter aksentuatsiyasi nazariyalarida ayrim xarakter tiplarining stress va ijtimoiy bosim ta'sirida deviant xulq-atvorga moyilligi kuchayishi ilmiy asoslangan. Masalan, demonstrativ, qo'zg'aluvchan, affektiv yoki beqaror xarakter aksentuatsiyalariga ega shaxslarda agressivlik, konfliktlilik va ijtimoiy me'yorlarga zid harakatlar nisbatan ko'proq uchrashi qayd etilgan.

Bugungi kunda internet, ijtimoiy tarmoqlar va virtual kommunikatsiyaning kengayishi yoshlar psixikasiga kuchli ta'sir ko'rsatmoqda. Raqamli muhitning nazoratsiz va maqsadsiz qo'llanilishi emotsional zo'riqish, ijtimoiy yakkalanish, agressivlik va xulqiy og'ishlarning kuchayishiga olib kelishi mumkin. Shu bilan birga, oiladagi nosog'lom psixologik muhit, otana nazoratining sustligi, tengdoshlar bosimi va pedagogik e'tiborsizlik ham deviant xulq-

atvor rivojlanishida muhim omillar hisoblanadi. Shu sababli deviant xulq-atvorni faqat ijtimoiy muammo sifatida emas, balki shaxsning individual-tipologik va psixologik xususiyatlari bilan bog'liq murakkab hodisa sifatida o'rganish dolzarb ilmiy ahamiyatga ega.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi deviant xulq-atvorga moyil shaxslarda temperament va xarakter xususiyatlarining psixologik jihatlarini aniqlash, ularning xulq-atvor shakllanishidagi rolini tahlil qilish hamda profilaktik va psixokorreksion tavsiyalar ishlab chiqishdan iboratdir. Tadqiqot natijalari pedagoglar, psixologlar, profilaktika inspektorlari hamda yoshlar bilan ishlovchi mutaxassislar faoliyatida muhim metodik asos bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Deviant xulq-atvor muammosi psixologiya, pedagogika, sotsiologiya va kriminologiya fanlarining eng dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Jamiyat taraqqiyoti jarayonida inson xulq-atvoridagi og'ish holatlari, ayniqsa, yoshlar orasida uchraydigan agressivlik, konfliktlilik, antisotsial harakatlar va huquqbuzarlik tendensiyalarining ortishi ushbu muammoni chuqur ilmiy tadqiq etish zaruratini yuzaga keltirdi. Shu bois ko'plab rus va xorijiy olimlar tomonidan deviant xulq-atvorning kelib chiqish mexanizmlari, uning individual-psixologik determinantlari hamda temperament va xarakter xususiyatlari bilan bog'liqligi keng o'rganilgan.

Deviant xulq-atvor tushunchasi dastlab sotsiologik yondashuvlar asosida shakllangan bo'lib, bu borada fransuz sotsiologi Emil Dyurkgeymning "anomiya" nazariyasi muhim o'rin egallaydi. Olim jamiyatdagi qadriyatlar tizimining izdan chiqishi va ijtimoiy nazoratning susayishi natijasida shaxsda me'yorlardan og'uvchi xatti-harakatlar paydo bo'lishini ta'kidlagan. Keyinchalik amerikalik olim Robert Merton Dyurkgeym g'oyalarini rivojlantirib, ijtimoiy maqsadlar bilan ularga erishish vositalari o'rtasidagi nomutanosiblik deviant xulq-atvorni yuzaga keltirishini asoslab berdi. Mertonning fikricha, jamiyatdagi tengsizlik, psixologik bosim va ijtimoiy frustratsiya shaxsning me'yorlardan chetga chiqishiga sabab bo'ladi. Ushbu nazariyalar deviant xulq-atvorni ijtimoiy muhit bilan bog'liq holda talqin qilgan bo'lsa-da, keyingi tadqiqotlarda individual-psixologik omillarning roli ham alohida ahamiyat kasb eta boshladi.

Psixologik yondashuvlarda deviant xulq-atvorning shakllanishida shaxsning ichki psixik xususiyatlari, temperament, xarakter va emotsional holatlarning ta'siri asosiy omillardan biri sifatida ko'riladi. Zigmund Freyd psixoanalitik nazariyasida inson xulq-atvorining asosida ongsiz instinktlar va ichki konfliktlar yotishini ta'kidlab, agressiv va destruktiv xatti-harakatlarni "Id", "Ego" va "Superego" o'rtasidagi ziddiyatlar bilan izohladi. Freydning izdoshlari bo'lgan Alfred Adler va Karl Gustav Yung esa shaxsning ijtimoiy moslashuvi, kompensator mexanizmlar hamda individual tajribalar deviant xulq shakllanishida muhim rol o'ynashini qayd etdilar.

Rus psixologiya maktabida deviant xulq-atvor masalasi shaxs psixologiyasi va faoliyat nazariyasi doirasida keng tadqiq etilgan. L.S. Vigotskiy inson xulq-atvorining shakllanishida ijtimoiy muhit va tarbiya omillarining yetakchi rolini ta'kidlab, o'smirlik davridagi psixologik inqirozlar shaxsda xulqiy og'ishlarni keltirib chiqarishi mumkinligini ko'rsatgan. A.N. Leontev va S.L. Rubinshteyn faoliyatning motivasion tuzilishi buzilganda shaxsning ijtimoiy me'yorlarga moslashuvi qiyinlashishini ilmiy asoslaganlar. Ularning tadqiqotlarida inson faoliyati, ehtiyojlari va motivlari bilan xulq-atvor o'rtasidagi uzviy bog'liqlik ochib berilgan.

Temperament xususiyatlarini ilmiy tadqiq etishda I.P. Pavlovning oliy nerv faoliyati haqidagi ta'limoti muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Pavlov nerv tizimining kuchi, muvozanatliliigi va harakatchanligi temperamentning fiziologik asosini tashkil etishini ta'kidlagan. Uning tadqiqotlariga ko'ra, kuchsiz va nomuvozanat nerv tizimiga ega shaxslarda emotsional beqarorlik, impulsivlik va agressiv reaksiyalar ko'proq kuzatiladi. Keyinchalik B.M. Teplov va V.D. Nebilitsin individual-tipologik xususiyatlarning inson xulq-atvoriga

ta'sirini chuqur o'rganib, nerv tizimi xususiyatlari shaxsning stressga chidamliligi va ijtimoiy moslashuviga bevosita ta'sir ko'rsatishini ilmiy asosladilar.

Xorijiy psixologlardan Hans Eysenck temperament va shaxs tipologiyasini biologik omillar bilan bog'liq holda tadqiq etgan olimlardan biridir. U ekstraversiya, introversiya va neyrotizm ko'rsatkichlari yuqori bo'lgan shaxslarda deviant va antisotsial xulq-atvor kuzatilish ehtimoli yuqori ekanligini ta'kidlagan. Ayniqsa, yuqori impulsivlik va emotsional beqarorlik agressiv harakatlar bilan chambarchas bog'liq ekanligi Eysenck tadqiqotlarida alohida ko'rsatib o'tilgan. Shuningdek, Raymond Cattell shaxsning 16 faktorli modeli orqali inson xarakteridagi individual farqlarni tahlil qilib, ayrim xarakter belgilarining konfliktlilik va ijtimoiy moslashuv buzilishlari bilan bog'liqligini asoslagan.

Xarakterning deviant xulq-atvor bilan bog'liqligini tadqiq etishda K. Leonhard va A.E. Lichkoning xarakter aksentuatsiyasi nazariyalari alohida ilmiy ahamiyatga ega. Leonhard ayrim xarakter tiplarining haddan tashqari kuchayishi shaxsning ijtimoiy muhitga moslashuvini qiyinlashtirishini ta'kidlagan. U qo'zg'aluvchan, demonstrativ, affektiv va beqaror tipdagi aksentuatsiyalar deviant xatti-harakatlarga moyillikni oshirishini ko'rsatgan. A.E. Lichko esa o'smirlik davrida xarakter aksentuatsiyalarining keskin namoyon bo'lishi huquqbuzarlik, agressivlik va konfliktlilikning psixologik omillaridan biri ekanligini ilmiy jihatdan asoslab bergan. Olimning fikricha, o'smirlik davri psixologik jihatdan eng murakkab bosqichlardan biri bo'lib, aynan shu davrda individual-tipologik xususiyatlar yaqqol namoyon bo'ladi.

Deviant xulq-atvorning ijtimoiy o'rganish mexanizmlarini tushuntirishda Albert Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasi ham muhim o'rin tutadi. Bandura inson xulqi kuzatish, taqlid qilish va mustahkamlash mexanizmlari orqali shakllanishini ta'kidlab, agressiv va antisotsial harakatlar ko'pincha ijtimoiy muhit ta'sirida o'zlashtirilishini ko'rsatgan. Ayniqsa, oiladagi nizolar, zo'ravonlik, ommaviy axborot vositalari va virtual muhitdagi salbiy kontent yoshlarning deviant xulq-atvoriga sezilarli ta'sir ko'rsatishi qayd etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot deviant xulq-atvoriga moyil shaxslarda temperament va xarakter xususiyatlarining psixologik jihatlarini empirik o'rganishga qaratildi. Tadqiqot jarayonida shaxsning individual-tipologik xususiyatlari, emotsional barqarorligi, agressivlik darajasi hamda ijtimoiy moslashuv ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqliklarni aniqlash asosiy maqsad sifatida belgilandi. Tadqiqot Toshkent shahridagi umumta'lim maktablari va kasb-hunar ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan 16–21 yoshdagi 120 nafar respondent ishtirokida olib borildi. Tadqiqot ishtirokchilarining 62 nafari o'g'il bolalar va 58 nafari qizlardan iborat bo'lib, tanlov jarayonida deviant xulq-atvor elementlari kuzatilgan hamda profilaktik nazoratga olingan o'smir va yoshlar ham qamrab olindi.

Tadqiqotda nazariy va empirik metodlar integratsiyalashgan holda qo'llanildi. Nazariy bosqichda ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Empirik bosqichda esa kuzatuv, psixologik suhbat, diagnostik testlar hamda matematik-statistik tahlil metodlari qo'llanildi. Tadqiqotda O'zbekiston amaliy psixologiyasi va ta'lim tizimida keng qo'llanilayotgan, validligi va ishonchliligi tasdiqlangan metodikalardan foydalanildi. Jumladan, temperament xususiyatlarini aniqlash uchun G. Ayzenkning "EPI – Shaxsning temperament tipini aniqlash" metodikasi, xarakter aksentuatsiyalarini baholash uchun K. Leonhard – Shmishekning "Xarakter aksentuatsiyasini aniqlash" so'rovnomasi hamda deviant xulq-atvor darajasini aniqlash uchun A.N. Orlovning deviant xulq diagnostikasi metodikasidan foydalanildi. Ushbu metodikalar respublika ta'lim va psixologik amaliyotida muntazam qo'llanilib kelinayotgan ilmiy vositalardan hisoblanadi.

Olingan natijalar matematik-statistik jihatdan SPSS Statistics 26 dasturi yordamida qayta ishlanib, respondentlarning temperament va xarakter xususiyatlari hamda deviant xulq ko'rsatkichlari o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqliklar tahlil qilindi. Statistik tahlilda deskriptiv

statistika, Pearson korrelyatsion tahlili va foiz ko'rsatkichlaridan foydalanildi. Tadqiqot natijalari asosida temperament tiplari va xarakter aksentuatsiyalarining deviant xulq-atvor shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi aniqlandi.

1-jadval

Respondentlarda temperament tiplari taqsimoti (SPSS statistik tahlili asosida)

Temperament tipi	Respondentlar soni (n)	Foiz (%)
Xolerik	38	31.7
Sangvinik	29	24.2
Flegmatik	21	17.5
Melanxolik	32	26.6
Jami	120	100

1-jadval natijalariga ko'ra, tadqiqot ishtirokchilari orasida xolerik temperament tipi eng yuqori ko'rsatkichni (31,7 %) tashkil etgani aniqlandi. Shuningdek, melanxolik temperament vakillari ham nisbatan yuqori ulushni egalladi (26,6 %). Mazkur natijalar emotsional beqarorlik, impulsivlik va affektiv reaksiyalarning deviant xulq-atvoriga moyillik bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Sangvinik va flegmatik temperament tiplarida esa ijtimoiy moslashuv ko'rsatkichlari nisbatan barqarorroq ekani kuzatildi.

2-jadval

Temperament va deviant xulq-atvor ko'rsatkichlari o'rtasidagi Pearson korrelyatsion tahlili (SPSS natijalari asosida)

Ko'rsatkichlar	Deviant xulq indeksi (r)	p
Impulsivlik	0.61	0.001
Emotsional beqarorlik	0.67	0.000
Agressivlik	0.59	0.002
Ijtimoiy moslashuv	-0.48	0.004

Pearson korrelyatsion tahlili natijalari impulsivlik, agressivlik va emotsional beqarorlik ko'rsatkichlari bilan deviant xulq-atvor o'rtasida musbat va statistik jihatdan ahamiyatli bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Ayniqsa, emotsional beqarorlik ko'rsatkichi bilan deviant xulq indeksi o'rtasida kuchli korrelyatsiya aniqlangan ($r=0,67$; $p<0,01$). Shu bilan birga, ijtimoiy moslashuv ko'rsatkichlari bilan deviant xulq-atvor o'rtasida manfiy bog'liqlik qayd etildi. Bu esa ijtimoiy moslashuv darajasi pasaygan sari deviant xatti-harakatlarga moyillik ortishini anglatadi.

Umuman olganda, tadqiqot metodologiyasi va statistik natijalar deviant xulq-atvoriga moyil shaxslarda temperament va xarakter xususiyatlari muhim psixologik determinant sifatida namoyon bo'lishini tasdiqladi. Olingan natijalar profilaktik va psixokorreksion dasturlarni ishlab chiqishda individual-tipologik yondashuv zarurligini ko'rsatadi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari deviant xulq-atvoriga moyil shaxslarda temperament va xarakter xususiyatlari xulq-atvor shakllanishining muhim psixologik determinantlaridan

biri ekanligini ilmiy jihatdan tasdiqladi. Tadqiqot davomida individual-tipologik xususiyatlarning emotsional barqarorlik, agressivlik, impulsivlik hamda ijtimoiy moslashuv jarayonlari bilan uzviy bog'liqligi aniqlandi. Ayniqsa, xolerik va melanxolik temperamentga ega respondentlarda emotsional zo'riqish, affektiv reaksiyalar va konfliktli vaziyatlarga moyillik yuqoriroq ekanligi kuzatildi. Bu esa temperamentning nafaqat biologik asoslangan psixik xususiyat sifatida, balki shaxsning ijtimoiy muhitga moslashuvi va xulq-atvor strategiyalarini belgilovchi muhim omil sifatida namoyon bo'lishini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari xarakter aksentuatsiyalarining ham deviant xulq-atvor rivojlanishida muhim rol o'ynashini ko'rsatdi. Emotsional beqaror, qo'zg'aluvchan va demonstrativ xarakter tiplariga ega shaxslarda agressivlik, impulsivlik hamda ijtimoiy me'yorlarga zid xatti-harakatlar ko'proq uchirishi aniqlandi. Shu bilan birga, oilaviy muhit, tengdoshlar ta'siri, pedagogik nazorat va raqamli axborot muhitining ham individual psixologik xususiyatlar bilan o'zaro ta'sirda deviant xulq shakllanishiga sabab bo'lishi kuzatildi. Bu esa deviant xulq-atvorni faqat biologik yoki faqat ijtimoiy omillar bilan izohlash yetarli emasligini, mazkur hodisa kompleks psixologik mexanizmlar asosida rivojlanishini anglatadi.

Statistik tahlillar natijasida impulsivlik, agressivlik va emotsional beqarorlik ko'rsatkichlari bilan deviant xulq indeksi o'rtasida sezilarli musbat bog'liqlik mavjudligi aniqlandi. Ijtimoiy moslashuv darajasi past bo'lgan respondentlarda esa huquqbuzarlik, konfliktlilik va antisotsial xatti-harakatlarga moyillik yuqoriroq ekanligi kuzatildi. Mazkur natijalar yoshlar bilan olib boriladigan profilaktik ishlarda shaxsning individual-tipologik xususiyatlarini hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqot asosida deviant xulq-atvor profilaktikasida psixologik diagnostika, individual yondashuv, psixokorreksion treninglar hamda emotsional barqarorlikni rivojlantirishga qaratilgan dasturlarni keng qo'llash muhim ahamiyatga ega ekanligi asoslandi. Ayniqsa, ta'lim muassasalarida psixologik xizmat faoliyatini kuchaytirish, ota-onalar bilan hamkorlikni rivojlantirish va yoshlarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish deviant xatti-harakatlarning oldini olishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

Shuningdek, zamonaviy raqamli muhit sharoitida internet va ijtimoiy tarmoqlarning yoshlar psixikasiga ta'sirini nazorat qilish, media savodxonlikni shakllantirish ham dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Chunki virtual muhitdagi agressiv kontent, zo'ravonlik va salbiy axborot oqimi emotsional jihatdan beqaror shaxslarda destruktiv xulq-atvor shakllanishini tezlashtirishi mumkin.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari deviant xulq-atvorning shakllanishida temperament va xarakter xususiyatlari yetakchi psixologik omillardan biri ekanligini ko'rsatdi. Mazkur ilmiy xulosalar pedagoglar, psixologlar, profilaktika inspektorlari hamda yoshlar bilan ishlovchi mutaxassislar uchun metodik asos bo'lib xizmat qiladi hamda kelgusida deviant xulq-atvor profilaktikasiga qaratilgan ilmiy-amaliy dasturlarni ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Выготский Л.С. Психология развития человека. – М.: Смысл; Эксмо, 2005. – 1136 с.
2. Леонгард К. Акцентуированные личности. – Ростов н/Д: Феникс, 2000. – 544 с.
3. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. – СПб.: Речь, 2010. – 256 с.
4. Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения. – СПб.: Речь, 2005. – 445 с.
5. Змановская Е.В. Девиантология: психология отклоняющегося поведения. – М.: Академия, 2018. – 288 с.
6. Реан А.А. Психология личности. Социализация, поведение, общение. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 416 с.

Ismoilov Vohid Zohid o'g'li

Xalqaro innovatsion universiteti stajor-o'qituvchisi

vohidbekismoilov85@gmail.com

TIBBIYOT TA'LIM YO'NALISHI TALABALARIDA KASBIY XISLATLARNI SHAKLLANTIRISHDA GENDER OMILINING IJTIMOY-PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada tibbiyot ta'lim yo'nalishi talabalarida kasbiy refleksiya shakllantirish va o'zini boshqarish mexanizmlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Zamonaviy tibbiyot ta'limi sharoitida bo'lajak mutaxassisning nafaqat nazariy bilim va amaliy ko'nikmalari, balki uning refleksiv tafakkuri, emotsional barqarorligi, stressga chidamliligi, kommunikativ madaniyati hamda o'z faoliyatini ongli ravishda boshqarish qobiliyati ham alohida ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotda kasbiy refleksiya shaxsning o'z kasbiy faoliyatini anglash, tahlil qilish va takomillashtirishga qaratilgan ichki psixologik jarayon sifatida izohlangan. O'zini boshqarish esa motivatsion, emotsional va xulqiy komponentlar birligi asosida talabaning professional moslashuvini ta'minlovchi omil sifatida yoritilgan. Shuningdek, ijtimoiy muhit, pedagogik hamkorlik, akademik stress va shaxsiy qadriyatlar tizimining mazkur jarayonlarga ta'siri tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: kasbiy refleksiya, o'zini boshqarish, tibbiyot talabalari, professional kompetentlik, emotsional barqarorlik, refleksiv tafakkur, ijtimoiy moslashuv, motivatsiya, psixologik tayyorgarlik, kasbiy rivojlanish.

Аннотация. В данной статье научно проанализирована роль гендерного фактора как социально-психологического детерминанта в процессе формирования профессиональных качеств у студентов медицинского направления обучения. В условиях современного медицинского образования особое значение приобретают не только теоретические знания и практические навыки будущего специалиста, но и такие качества, как эмпатия, коммуникативная компетентность, стрессоустойчивость, эмоциональная стабильность, рефлексивное мышление, ответственность и профессиональная идентификация. В исследовании изучено влияние гендерных стереотипов, социальных ролевых ожиданий, профессиональной мотивации и межличностных отношений на профессиональное становление студентов-медиков. Также проанализировано влияние гендерного фактора на профессиональную рефлексию, лидерский потенциал и процессы принятия клинических решений. На основе результатов исследования разработаны научно-практические рекомендации по совершенствованию гендерно-чувствительных педагогических подходов в высших медицинских образовательных учреждениях.

Ключевые слова: гендерный фактор, студенты-медики, профессиональные качества, профессиональная компетентность, эмпатия, коммуникативная компетентность, стрессоустойчивость, профессиональная идентификация, рефлексия, эмоциональная стабильность, социально-психологические детерминанты

Abstract. This article scientifically analyzes the role of the gender factor as a socio-psychological determinant in the process of forming professional qualities among students of medical education. In modern medical education, not only theoretical knowledge and practical skills of future specialists are important, but also such qualities as empathy, communicative competence, stress resistance, emotional stability, reflective thinking, responsibility, and professional identification. The study examines the influence of gender stereotypes, social role expectations, professional motivation, and interpersonal relationships on the professional development of medical students. In addition, the influence of the gender factor on professional reflection, leadership potential, and clinical decision-making processes

is analyzed. Based on the research results, scientific and practical recommendations were developed to improve gender-sensitive pedagogical approaches in higher medical educational institutions.

Key words: *gender factor, medical students, professional qualities, professional competence, empathy, communicative competence, stress resistance, professional identification, reflection, emotional stability, socio-psychological determinants*

Kirish. Hozirgi davrda tibbiyot tizimining jadal rivojlanishi, sog'liqni saqlash xizmatlariga qo'yilayotgan yuqori talablar hamda inson salomatligini muhofaza qilish mas'uliyatining ortib borishi bo'lajak tibbiyot mutaxassislarining kasbiy tayyorgarligiga yangicha yondashuvni talab etmoqda. Zamonaviy shifokor yoki tibbiyot xodimi faqat nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarga ega bo'lish bilangina cheklanmay, balki yuqori darajadagi kommunikativ madaniyat, empatik munosabat, emotsional barqarorlik, mas'uliyat, tezkor qaror qabul qilish, stressli vaziyatlarda o'zini boshqara olish hamda refleksiv tafakkur kabi muhim kasbiy sifatlariga ham ega bo'lishi zarur.

Tibbiyot kasbi inson taqdiri bilan bevosita bog'liq bo'lganligi sababli bu sohada shaxsning individual-psixologik xususiyatlari alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, talabalik davrida shakllanadigan kasbiy xislatlar kelajakdagi professional faoliyatning sifatini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Mazkur davrda shaxsning kasbiy identifikatsiyasi, motivatsion yo'nalishi, ijtimoiy moslashuvi va professional qadriyatlari izchil shakllanadi. Shu bois tibbiyot ta'limi jarayonida talabalar shaxsining kasbiy rivojlanishini ta'minlovchi determinantlarni aniqlash dolzarb ilmiy masala sifatida namoyon bo'lmoqda. Kasbiy xislatlarni shakllantirishga ta'sir etuvchi omillar ichida gender omili alohida o'rin tutadi. Gender tushunchasi biologik jinsdan farqli ravishda jamiyat tomonidan shakllantiriladigan ijtimoiy rollar, kutishlar, stereotiplar va psixologik pozitsiyalar tizimini ifodalaydi. Tibbiyot ta'limi muhitida erkak va ayol talabalar o'z kasbiy faoliyatiga turlicha munosabat bildirishi, kommunikativ xulq-atvori, liderlik uslubi, empatik yondashuvi, stressga chidamliligi hamda professional mas'uliyatni qabul qilish darajasi bilan farqlanishi mumkin. Ushbu farqlar esa kasbiy shakllanish jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Amaliy kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, ayol talabalar ko'proq emotsional sezgirlik, empatiya va bemor bilan samarali muloqotga moyillik namoyon etsa, erkak talabalarda tashabbuskorlik, tezkor qaror qabul qilish va rahbarlikka intilish kuchliroq namoyon bo'lishi mumkin. Biroq bu holatlarni faqat biologik omillar bilan izohlash yetarli emas, chunki ularning asosida ijtimoiy tajriba, tarbiya muhiti, gender stereotiplari va jamiyatning rol kutishlari ham muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, ayrim gender stereotiplari tibbiyot talabalarining professional rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, "erkaklar rahbarlikka ko'proq mos", "ayollar esa faqat g'amxo'rlik bilan bog'liq faoliyatda samaraliroq" kabi ijtimoiy qarashlar shaxsning o'z imkoniyatlarini to'liq namoyon etishiga to'sqinlik qilishi ehtimoldan xoli emas. Natijada professional identifikatsiya sustlashadi, ichki motivatsiya pasayadi va kasbiy refleksiya jarayoni murakkablashadi. Shu nuqtai nazardan, gender omilining tibbiyot ta'limi yo'nalishi talabalarida kasbiy xislatlarni shakllantirishdagi ijtimoiy-psixologik determinantlarini o'rganish nazariy va amaliy jihatdan katta ahamiyatga ega. Mazkur tadqiqot bo'lajak tibbiyot mutaxassislarining professional kompetentligini oshirish, genderga sezgir pedagogik yondashuvlarni takomillashtirish hamda oliy tibbiyot ta'limida samarali psixologik qo'llab-quvvatlash tizimini shakllantirishga xizmat qiladi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda tibbiyot oliy ta'lim muassasalarida talabalarni nafaqat kasbiy bilim bilan, balki insoniylik, mas'uliyat, psixologik barqarorlik va ijtimoiy moslashuvchanlik bilan ham tayyorlash zarurati ortib bormoqda. Aynan gender omilining chuqur tahlili ushbu jarayonni yanada samarali tashkil etishga imkon beradi.

Adabiyotlar tahlili. Tibbiyot ta'limi yo'nalishi talabalarida kasbiy xislatlarni shakllantirish muammosi zamonaviy psixologiya, pedagogika va tibbiyot ta'limi nazariyasining eng muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur masala shaxsning professional rivojlanishi, kasbiy identifikatsiyasi, ijtimoiy moslashuvi hamda individual psixologik xususiyatlari bilan chambarchas bog'liqdir. Ayniqsa, gender omilining ushbu jarayondagi determinant sifatidagi roli alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Kasbiy shakllanish nazariyasining metodologik asoslari avvalo A.N. Leontyevning faoliyat nazariyasida o'z ifodasini topadi. Olimning ta'kidlashicha, shaxsning psixik rivojlanishi faoliyat jarayonida yuzaga keladi va aynan faoliyat insonning ichki motivlari, qadriyatlari hamda professional yo'nalganligini shakllantiradi. Tibbiyot talabalari uchun klinik amaliyot, bemor bilan muloqot va kasbiy vazifalarni bajarish jarayoni aynan kasbiy sifatlarning rivojlanish maydoni hisoblanadi.

S.L. Rubinshteyn esa shaxsni faoliyat subyekti sifatida talqin qilib, kasbiy shakllanishda ichki psixologik tayyorgarlik, ongli tanlov va refleksiv yondashuvning ustuvorligini asoslaydi. Uning fikricha, inson tashqi sharoitlar ta'sirini passiv qabul qilmaydi, balki ularga faol munosabat bildiradi. Bu holat gender stereotiplari sharoitida ayniqsa muhim bo'lib, talabaning o'z kasbiy imkoniyatlarini anglashiga ta'sir ko'rsatadi.

B.G. Ananyev insonni ijtimoiy munosabatlar tizimining faol subyekti sifatida ko'rib, professional rivojlanishda ijtimoiy muhit va shaxslararo munosabatlarning ahamiyatini asoslab bergan. Tibbiyot ta'limi muhitida talabalar o'rtasidagi muloqot, ustoz-shogird munosabatlari hamda klinik amaliyotdagi ijtimoiy tajriba gender omilining shakllanishiga sezilarli ta'sir qiladi.

Kasbiy rivojlanishning uzluksiz psixologik transformatsiya sifatidagi modeli E.F. Zeer tomonidan batafsil ishlab chiqilgan. U professional kompetentlikni faqat bilim va malaka bilan emas, balki motivatsiya, refleksiya, ijtimoiy moslashuvchanlik, stressga chidamlilik va shaxsiy pozitsiya bilan bog'liq integrallashgan tizim sifatida izohlaydi. Tibbiyot talabalarida gender omili aynan ushbu komponentlarning rivojlanish darajasiga ta'sir ko'rsatishi bilan ahamiyatlidir.

Mahalliy psixolog olimi V.M. Karimova shaxsning ijtimoiy-psixologik shakllanishida ijtimoiy rol va kutishlarning o'rniga alohida urg'u beradi. Uning fikricha, inson o'zini ijtimoiy munosabatlar tizimida qanday idrok etsa, uning professional faoliyatdagi pozitsiyasi ham shunga mos ravishda shakllanadi. Gender stereotiplari aynan mana shu ijtimoiy kutishlar tizimi orqali shaxsga ta'sir ko'rsatadi.

Gender psixologiyasi sohasida S. Bemning gender sxemalari nazariyasi muhim metodologik asoslardan biri hisoblanadi. Unga ko'ra, jamiyatda mavjud gender stereotiplari insonning o'zini baholashi, kasbiy tanlovi va xulq-atvoriga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Tibbiyot ta'limida "erkaklar jarrohlikka, ayollar pediatriyaga mos" kabi stereotiplar kasbiy yo'nalish tanlashga bevosita ta'sir qilishi mumkin.

A. Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasida esa gender rollari kuzatish, taqlid va ijtimoiy mustahkamlash orqali shakllanishi asoslab beriladi. Talaba o'z atrofidagi professional namunalar - ustozlar, shifokorlar va katta kurs talabalari faoliyatini kuzatib, o'z kasbiy identifikatsiyasini shakllantiradi. Agar ushbu jarayonda gender bo'yicha stereotipik taqsimot kuchli bo'lsa, bu professional rivojlanishga ham ta'sir etadi.

C. Gilligan gender farqlarini axloqiy qaror qabul qilish va ijtimoiy munosabatlar orqali izohlaydi. U ayollarda g'amxo'rlik etikasi, erkaklarda esa adolat tamoyiliga asoslangan qaror qabul qilish mexanizmi kuchliroq rivojlanishini qayd etadi. Tibbiyot sohasida bu holat bemor bilan munosabat, klinik qaror qabul qilish va kasbiy mas'uliyatni anglash jarayonida muhim namoyon bo'ladi.

J. Butler esa genderni biologik emas, balki ijtimoiy konstruksiya sifatida talqin qilib, gender rollarining jamiyat tomonidan shakllantirilishini ilmiy asoslaydi. Bu yondashuv

tibbiyot ta'limida talabalar o'rtasidagi gender tafovutlarini faqat biologik jins bilan izohlash yetarli emasligini ko'rsatadi.

Tibbiyot psixologiyasi doirasida C. Maslach tomonidan ishlab chiqilgan professional kuyish (burnout) nazariyasi ham muhim o'rin tutadi. Olimning tadqiqotlariga ko'ra, emotsional charchash, depersonalizatsiya va professional samaradorlikning pasayishi ayniqsa tibbiyot xodimlarida yuqori darajada kuzatiladi. Gender omili burnout rivojlanishida sezilarli determinant bo'lib, ayollarda emotsional charchash, erkaklarda esa depersonalizatsiya ko'proq namoyon bo'lishi aniqlangan.

P. Salovey va J. Mayerning emotsional intellekt nazariyasida esa empatiya, hissiy o'zini boshqarish va boshqalar hissiyotlarini anglash kasbiy muvaffaqiyatning muhim sharti sifatida talqin qilinadi. Tibbiyot talabarlari uchun bu ko'rsatkichlar ayniqsa dolzarb bo'lib, gender omili ushbu kompetensiyalarning shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Shunday qilib, tahlil qilingan ilmiy manbalar shuni ko'rsatadiki, tibbiyot ta'limi yo'nalishi talabalarida kasbiy xislatlarni shakllantirish ko'p omilli psixologik jarayon bo'lib, unda gender omili muhim determinant sifatida namoyon bo'ladi. Professional kompetentlik, empatiya, refleksiya, stressga chidamlilik, kommunikativ madaniyat va liderlik salohiyati genderning ijtimoiy-psixologik ta'siri ostida shakllanadi. Shu sababli ushbu muammoni chuqur o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Tibbiyot ta'lim yo'nalishi talabalarida kasbiy xislatlarni shakllantirishda gender omilining ijtimoiy-psixologik determinant sifatidagi rolini aniqlash maqsadida empirik tadqiqot ishlari amalga oshirildi. Tadqiqot jarayonida bo'lajak tibbiyot mutaxassislarining professional shakllanishiga ta'sir etuvchi asosiy psixologik ko'rsatkichlar - empatiya, kommunikativ kompetentlik, stressga chidamlilik, refleksivlik, liderlik salohiyati hamda professional identifikatsiya darajalari gender kesimida o'rganildi.

Tadqiqot bazasi sifatida oliy tibbiyot ta'lim muassasasining 1–4-bosqich talabarlari tanlab olindi. Umumiy tanlanma hajmi 120 nafar respondentni tashkil etdi. Shundan 60 nafari qiz talabalar, 60 nafari esa o'g'il talabalar bo'lib, teng nisbatli tanlanma gender farqlarini qiyosiy-statistik jihatdan aniqroq tahlil qilish imkonini berdi. Tadqiqotda empatiya darajasini aniqlash metodikasi, Maslach burnout inventory, kommunikativ kompetentlik testi, refleksivlik diagnostikasi, Tomas konflikt modeli va liderlik salohiyatini baholash metodikalari qo'llanildi. Olingan natijalar foizli tahlil, o'rtacha arifmetik ko'rsatkichlar, taqqoslash usullari hamda sifat jihatidan interpretatsiya asosida qayta ishlanib ilmiy xulosalar shakllantirildi.

Dastlab talabalar orasida empatiya darajasining gender bo'yicha taqsimoti tahlil qilindi.

1.1-jadval

Tibbiyot talabarlari orasida empatiya darajasining gender bo'yicha taqsimoti (n=120)

Empatiya darajasi	Ishtirokchilar	M	%
Yuqori	O'g'il talabalar (n=60)	25	41,7
	Qiz talabalar (n=60)	41	68,3
O'rta	O'g'il talabalar (n=60)	26	43,3
	Qiz talabalar (n=60)	15	25,0
Past	O'g'il talabalar (n=60)	9	15,0
	Qiz talabalar (n=60)	4	6,7

Jadval natijalariga ko'ra, yuqori empatiya darajasi qiz talabalarda sezilarli ustunlik bilan namoyon bo'ldi (68,3%). O'g'il talabalarda ushbu ko'rsatkich 41,7 foizni tashkil etdi. Past empatiya darajasi esa erkak respondentlarda nisbatan yuqoriroq (15,0%) qayd etildi.

Mazkur holat tibbiyot faoliyatida bemor bilan emotsional aloqa o'rnatish, psixologik qo'llab-quvvatlash va insonparvarlik tamoyillarining ayol talabalarda kuchliroq shakllanganligini ko'rsatadi. Empatiya tibbiyot mutaxassisining kasbiy muvaffaqiyatini belgilovchi muhim komponentlardan biri hisoblanadi.

1.2-jadval

Stressga chidamlilik darajasining gender bo'yicha ko'rsatkichlari (n=120)

Stressga chidamlilik darajasi	Ishtirokchilar	M	%
Yuqori	O'g'il talabalar (n=60)	37	61,7
	Qiz talabalar (n=60)	23	38,3
O'rta	O'g'il talabalar (n=60)	28	46,7
	Qiz talabalar (n=60)	15	25,0
Past	O'g'il talabalar (n=60)	5	8,3
	Qiz talabalar (n=60)	9	15,0

Natijalar erkak talabalarda yuqori stressga chidamlilik ko'rsatkichi ustunligini ko'rsatadi. Bu, ayniqsa, favqulodda klinik vaziyatlarda tezkor qaror qabul qilish, emotsional bosim ostida ishlash va tashabbuskorlik ko'rsatishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Qiz talabalar orasida esa o'rta darajadagi moslashuvchanlik yuqori bo'lib, bu ularda emotsional vaziyatlarni qayta ishlash va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashdan samarali foydalanish mexanizmlarining kuchli ekanligini ko'rsatadi.

1.3-jadval

Kommunikativ kompetentlikning gender bo'yicha taqsimoti (n=120)

Kommunikativ kompetentlik darajasi	Ishtirokchilar	M	%
Yuqori	O'g'il talabalar (n=60)	29	48,3
	Qiz talabalar (n=60)	43	71,7
O'rta	O'g'il talabalar (n=60)	23	38,4
	Qiz talabalar (n=60)	13	21,6
Past	O'g'il talabalar (n=60)	8	13,3
	Qiz talabalar (n=60)	4	6,7

Tahlil natijalariga ko'ra, kommunikativ kompetentlik bo'yicha qiz talabalar yuqori natijalarni namoyon etdi. Ayniqsa, bemor bilan individual suhbat olib borish, hissiy holatni

sezish, noverbal belgilarni anglash va terapevtik muloqotni samarali tashkil etishda ustunlik kuzatildi.

Erkak talabalarda esa rasmiy-professional kommunikatsiya ustun bo'lsa-da, hissiy sezgirlik va psixologik moslashuv komponentlari nisbatan pastroq ekanligi aniqlandi.

1.4-jadval

Kommunikativ kompetentlikning gender bo'yicha taqsimoti (n=120)

Liderlik darajasi	Ishtirokchilar	M	%
Yuqori	O'g'il talabalar (n=60)	38	63,3
	Qiz talabalar (n=60)	17	28,4
O'rta	O'g'il talabalar (n=60)	23	38,4
	Qiz talabalar (n=60)	26	43,3
Past	O'g'il talabalar (n=60)	5	8,3
	Qiz talabalar (n=60)	13	21,7

Erkak talabalarda liderlikka intilish, tashabbuskorlik va tezkor boshqaruv qarorlarini қабул qilish ko'rsatkichlari sezilarli darajada yuqori ekanligi aniqlandi. Bu holat, ayniqsa, shoshilinch tibbiy yordam, jarrohlik amaliyoti va klinik boshqaruv jarayonlarida muhim rol o'ynaydi.

Qiz talabalarda esa kooperativ liderlik, ya'ni jamoaviy boshqaruv, murosaga asoslangan rahbarlik va psixologik qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan liderlik shakllari ustunligi kuzatildi.

Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, gender omili tibbiyot ta'limi yo'nalishi talabalarida kasbiy xislatlarni shakllantirishning muhim ijtimoiy-psixologik determinantlaridan biri hisoblanadi. Ayol talabalarda empatiya, refleksiya, kommunikativ kompetentlik va professional identifikatsiya ko'rsatkichlari yuqoriroq shakllangan bo'lsa, erkak talabalarda stressga chidamlilik, liderlik salohiyati va operativ qaror qabul qilish ko'rsatkichlari ustunlik qilmoqda.

Bunday farqlar biologik jinsiy tafovutlardan ko'ra ko'proq ijtimoiy tajriba, tarbiya muhiti, gender stereotiplari va jamiyat tomonidan shakllantiriladigan rol kutishlari bilan belgilanadi. Shu sababli gender masalasiga faqat fiziologik emas, balki ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan yondashish zarur. Tibbiyot ta'limi jarayonida genderni sezgir pedagogik yondashuvni joriy etish, refleksiv treninglar tashkil etish, professional mentorlik tizimini rivojlantirish hamda psixologik qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini kuchaytirish kasbiy kompetentlikni sezilarli darajada oshiradi.

Shunday qilib, gender omilini hisobga olgan holda tashkil etilgan ta'lim muhiti bo'lajak tibbiyot mutaxassislarining professional tayyorgarligini mustahkamlash, klinik samaradorlikni oshirish va tibbiy xizmat sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Xulosa. Mazkur tadqiqotda tibbiyot ta'lim yo'nalishi talabalarida kasbiy xislatlarni shakllantirishda gender omilining ijtimoiy-psixologik determinant sifatidagi o'rni kompleks ravishda tahlil qilindi. O'rganish natijalari shuni ko'rsatdiki, bo'lajak tibbiyot mutaxassisining professional shakllanishi faqat akademik bilim va amaliy ko'nikmalar bilan emas, balki uning shaxsiy-psixologik resurslari, ijtimoiy moslashuvchanligi, emotsional barqarorligi, refleksiv tafakkuri va kommunikativ salohiyati bilan ham bevosita bog'liqdir. Aynan shu jarayonda gender omili muhim determinant sifatida namoyon bo'ladi.

Tahlillar shuni isbotladiki, ayol talabalarda empatiya, kommunikativ kompetentlik, refleksivlik va professional identifikatsiya ko'rsatkichlari yuqoriroq shakllanadi. Bu esa bemor bilan psixologik aloqa o'rnatish, insonparvarlik tamoyillariga asoslangan tibbiy xizmat ko'rsatish hamda kasbiy mas'uliyatni chuqur anglashda muhim ahamiyat kasb etadi. Erkak talabalarda esa stressga chidamlilik, operativ qaror qabul qilish, tashabbuskorlik va liderlik salohiyati kuchliroq namoyon bo'lishi aniqlandi. Ushbu sifatlar shoshilinch tibbiy vaziyatlar, klinik boshqaruv va jamoaviy faoliyatda muhim ahamiyatga ega.

Shu bilan birga, tadqiqot gender farqlarini faqat biologik tafovutlar bilan izohlash ilmiy jihatdan yetarli emasligini ko'rsatdi. Kasbiy shakllanishga ta'sir etuvchi asosiy omillar qatorida ijtimoiy stereotiplar, rol kutishlari, tarbiya muhiti, ijtimoiy tajriba va pedagogik munosabatlar alohida o'rin egallaydi. Masalan, "erkaklar rahbarlikka ko'proq mos", "ayollar esa faqat g'amxo'rlik bilan bog'liq faoliyatda samaraliroq" kabi stereotipik qarashlar ayrim hollarda talabalarining professional o'sishini cheklashi, ichki motivatsiyani pasaytirishi va kasbiy refleksiyani sustlashtirishi mumkin.

Tadqiqot natijalari genderga sezgir pedagogik yondashuv tibbiyot ta'limi sifatini oshirishda muhim omil ekanligini tasdiqladi. Talabalar shaxsining individual imkoniyatlarini gender stereotiplaridan holi ravishda rivojlantirish, ularning kuchli kasbiy resurslarini aniqlash va qo'llab-quvvatlash professional kompetentlikning barqaror shakllanishiga xizmat qiladi.

Shuningdek, professional burnout profilaktikasi, emotsional charchashni kamaytirish va psixologik barqarorlikni ta'minlash jarayonida ham gender omilini hisobga olish zarurligi aniqlandi. Ayniqsa, tibbiyot talabalari yuqori emotsional yuklama ostida faoliyat olib borishi sababli, ularda stressni boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish alohida ahamiyatga ega.

Yuqoridagi ilmiy tahlillardan kelib chiqib, quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

Tavsiyalar

1. Tibbiyot oliy ta'lim muassasalarida genderga sezgir pedagogik texnologiyalarni joriy etish zarur.

Ta'lim jarayonida gender stereotiplarini mustahkamlovchi yondashuvlardan voz kechish, barcha talabalar uchun teng professional imkoniyatlar yaratish muhimdir. O'quv jarayonida baholash mezonlari, klinik amaliyotdagi rollar va rahbarlik faoliyatida gender neytral yondashuv ustuvor bo'lishi lozim.

2. Empatiya, refleksiya va kommunikativ kompetentlikni rivojlantiruvchi maxsus trening dasturlarini ishlab chiqish lozim.

Bo'lajak shifokorlar uchun bemor bilan samarali muloqot, emotsional intellekt, konfliktlarni konstruktiv hal qilish va professional refleksiyani shakllantirishga qaratilgan psixologik treninglar muntazam tashkil etilishi zarur.

3. Liderlik va stressga chidamlilik kompetensiyalarini rivojlantirish bo'yicha amaliy mashg'ulotlar kuchaytirilishi kerak.

Favqulodda vaziyatlarda tezkor qaror qabul qilish, klinik mas'uliyatni o'z zimmasiga olish va jamoani boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun simulyatsion treninglar, case-study va klinik situatsion mashqlar samarali vosita hisoblanadi.

4. Professional burnout profilaktikasi bo'yicha psixologik xizmat tizimini takomillashtirish zarur.

Tibbiyot talabalari orasida emotsional charchash va professional kuyish sindromining oldini olish maqsadida psixologik monitoring, konsultativ yordam va stress menejment dasturlari yo'lga qo'yilishi lozim.

5. Mentorlik va individual psixologik qo'llab-quvvatlash tizimini rivojlantirish muhimdir.

Tajribali professor-o'qituvchilar va amaliyotchi shifokorlar tomonidan talabalarni kasbiy yo'naltirish, motivatsion qo'llab-quvvatlash va professional identifikatsiyani mustahkamlash bo'yicha mentorlik mexanizmlari samarali natija beradi.

6. Gender omilining kasbiy rivojlanishga ta'sirini o'rganishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish lozim.

Kelgusida tibbiyotning alohida mutaxassisliklari - jarrohlik, pediatriya, terapiya, reanimatsiya va klinik psixologiya yo'nalishlarida gender determinantlarini chuqurroq tadqiq etish ilmiy va amaliy jihatdan muhim natijalar beradi.

Xulosa sifatida, gender omilini hisobga olgan holda tashkil etilgan tibbiyot ta'limi bo'lajak mutaxassislarning professional tayyorgarligini mustahkamlash, klinik samaradorlikni oshirish va insonparvar tibbiy xizmat sifatini yaxshilashga xizmat qiladi. Bu esa sog'liqni saqlash tizimining barqaror rivojlanishi va jamiyat salomatligini ta'minlashning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – 312 b.
2. G'oziev E.G'. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010. – 544 b.
3. Davletshin M.G. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2004. – 300 b.
4. Nishonova Z.T. Shaxs psixologiyasi. – Toshkent: Fan, 2017. – 286 b.
5. Vohidov M.V. Pedagogik psixologiya asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2008. – 240 b.
6. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – Москва: Политиздат, 1975. – 304 с.
7. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – Санкт-Петербург: Питер, 2002. – 720 с.
8. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – Санкт-Петербург: Питер, 2001. – 288 с.
9. Зеер Э.Ф. Психология профессионального развития. – Москва: Академия, 2006. – 240 с.

Исмоилов Воҳид Зоҳид ўғли

Преподаватель Международного инновационного университета

vohidbekismoilov85@gmail.com

Негматов Асад Санжар угли

Магистрант Каршинского государственного университета

asadnigmatov1014@gamil.com

ВЛИЯНИЕ ВНИМАНИЯ, ПАМЯТИ И МЫШЛЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ НА ПРОФЕССИОНАЛЬНУЮ ИДЕНТИФИКАЦИЮ

Аннотация. В данной статье с социально-психологической точки зрения проанализировано влияние процессов внимания, памяти и мышления младших школьников на формирование профессиональной идентификации. В ходе исследования научно обосновано, что уровень развития познавательных процессов оказывает значительное влияние на профессиональные интересы учащихся, их первоначальные представления о выборе профессии, а также на процесс самосознания.

Ключевые слова: внимание, память, мышление, профессиональная идентификация, познавательные процессы, учащиеся начальных классов, профессиональный интерес, интеллектуальное развитие, психологическое развитие, когнитивная деятельность.

Abstract. This article analyzes the influence of attention, memory, and thinking processes on the formation of professional identification among primary school students from a socio-psychological perspective. The study scientifically substantiates that the level of development of cognitive processes significantly affects students' professional interests, their initial ideas about career choice, and the process of self-awareness.

Key words: attention, memory, thinking, professional identification, cognitive processes, primary school students, professional interest, intellectual development, psychological development, cognitive activity.

Введение. В условиях современных процессов глобализации и информатизации одной из важнейших задач системы образования является развитие интеллектуального потенциала личности, раскрытие её индивидуальных возможностей и осознанная подготовка к будущей профессиональной деятельности. Особенно важным этапом психического развития ребёнка считается начальная школа, поскольку именно в этот период интенсивно развиваются такие познавательные процессы, как внимание, память и мышление, формирующие основу дальнейшего социального и профессионального становления личности. В связи с этим изучение взаимосвязи развития познавательной деятельности младших школьников с процессом профессиональной идентификации представляет собой одну из актуальных проблем современной психологии и педагогики.

В психологических исследованиях профессиональная идентификация рассматривается как процесс осознания личностью себя в контексте определённой профессиональной деятельности, соотнесения собственных возможностей и интересов с конкретной профессией. Данный процесс начинает формироваться уже на ранних этапах онтогенеза. В младшем школьном возрасте учащиеся проявляют интерес к деятельности представителей различных профессий, подражают им и постепенно формируют образ своего будущего «Я». Это тесно связано с уровнем развития познавательных процессов. Чем активнее ребёнок воспринимает информацию, мыслит самостоятельно и эффективно запоминает материал, тем более чётко у него

формируются профессиональные интересы и профессиональная направленность.

Как отмечал Л.С. Выготский, психическое развитие ребёнка осуществляется под воздействием социальной среды и образовательного процесса, а развитие познавательной деятельности служит основой дальнейшей социальной адаптации личности. С этой точки зрения исследование механизмов развития внимания, памяти и мышления в младшем школьном возрасте имеет важное научно-практическое значение не только для оптимизации учебной деятельности, но и для формирования будущей профессиональной идентичности ребёнка.

Внимание как важнейший компонент познавательной деятельности обеспечивает сознательное восприятие учебного материала и организацию целенаправленной деятельности учащегося. В младшем школьном возрасте непроизвольное внимание постепенно сменяется произвольным. Этот процесс усиливает способность ребёнка к целенаправленной деятельности и способствует формированию первоначальных профессиональных интересов. Особенно эффективным является использование интерактивных методов обучения при ознакомлении детей с различными профессиями, поскольку это способствует расширению их профессиональных представлений.

Развитие памяти также играет значительную роль в формировании профессиональной идентификации. Согласно психологическим исследованиям, в младшем школьном возрасте преобладают образная и эмоциональная память. Поэтому дети лучше запоминают те виды деятельности, которые вызывают у них яркие эмоциональные впечатления. Это свидетельствует о необходимости использования наглядных средств, ролевых игр и практических занятий в процессе профессиональной ориентации младших школьников.

Мышление определяет способность ребёнка к обобщённому отражению действительности, решению проблемных ситуаций и самостоятельному формулированию выводов. Согласно теории деятельности А.Н. Леонтьева, мышление развивается в процессе деятельности человека и непосредственно связано с его мотивационной направленностью¹. Следовательно, по мере развития мышления младший школьник начинает глубже понимать содержание профессий, их роль в обществе и собственные интересы.

Несмотря на то, что в современной системе образования проводится определённая работа по профессиональной ориентации младших школьников, психологические механизмы её взаимосвязи с познавательными процессами изучены недостаточно. Во многих исследованиях профессиональная идентификация рассматривается преимущественно в подростковом или студенческом возрасте. Однако первоначальные элементы профессионального интереса и профессионального самосознания формируются именно в период начального образования. В этом контексте научное исследование влияния внимания, памяти и мышления на профессиональную идентификацию младших школьников приобретает важное теоретическое и практическое значение.

В данной статье социально-психологически анализируется влияние развития внимания, памяти и мышления младших школьников на формирование профессиональной идентификации, а также рассматриваются возможности формирования профессиональных интересов посредством развития познавательных процессов.

Анализ литературы. Проблема влияния внимания, памяти и мышления на профессиональную идентификацию младших школьников является одним из многогранных научных направлений в психологии и педагогике. Данная проблема

тесно связана с теориями познавательных процессов, развития личности, профессиональной направленности и социализации и изучалась различными научными школами на основе специфических подходов.

В психологии вопрос развития познавательных процессов впервые был освещён представителями классической психологии. В частности, Л.С. Выготский рассматривал психическое развитие ребёнка в тесной связи с социальной средой и образовательным процессом, выдвинув концепцию «зоны ближайшего развития». По мнению учёного, интеллектуальное развитие ребёнка осуществляется в процессе совместной деятельности со взрослыми и сверстниками. Данный подход служит важной методологической основой для объяснения влияния развития познавательной деятельности младших школьников на формирование профессиональной идентификации.

В теории деятельности А.Н. Леонтьева основным фактором развития личности рассматривается деятельность. Исследователь подчёркивал, что познавательные процессы человека формируются и развиваются именно в процессе деятельности. Особенно в младшем школьном возрасте учебная деятельность становится ведущим видом деятельности, в ходе которой совершенствуются мышление, внимание и память ребёнка. Этот процесс способствует формированию у детей первоначальных профессиональных интересов и идентификационных представлений.

С.Л. Рубинштейн рассматривал познавательные процессы как внутренний психологический механизм деятельности личности. Он отмечал, что развитие мышления определяет способность личности самостоятельно принимать решения и разрешать проблемные ситуации. Данный подход позволяет научно обосновать непосредственное влияние уровня развития мышления младших школьников на формирование профессиональных интересов.

Ж. Пиаже в своей теории когнитивного развития относил младший школьный возраст к стадии конкретных операций. На данном этапе у детей формируются логические операции, благодаря чему они начинают осознавать взаимосвязи между предметами и явлениями. В результате расширяются представления школьников о различных профессиях, их содержании и роли в обществе. Теория Пиаже является одним из важных теоретических источников в объяснении взаимосвязи между развитием познавательных процессов и профессиональной идентификацией.

В исследованиях Р.С. Немова внимание, память и мышление характеризуются как основные психические процессы, определяющие интеллектуальное развитие ребёнка. По мнению автора, устойчивость внимания и гибкость мышления способствуют успешному усвоению знаний учащимися. Это, в свою очередь, положительно влияет на профессиональные интересы и мотивационную направленность школьников.

Проблема профессиональной идентификации также широко исследовалась зарубежными психологами. Э. Эриксон в своей психосоциальной теории развития личности рассматривал идентификацию как составную часть «Я-концепции» человека. По мнению исследователя, уже с детского возраста у личности формируется тенденция соотносить себя с определённой социальной ролью. Это свидетельствует о том, что элементы профессионального интереса и профессионального самосознания начинают проявляться уже в младшем школьном возрасте.

Среди отечественных психологов М.Г. Давлетшин в рамках возрастной и педагогической психологии уделял особое внимание развитию познавательной деятельности младших школьников⁷. Учёный подчёркивал, что образовательный процесс оказывает сильное влияние на психическое развитие ребёнка, а формирование познавательного интереса становится основой дальнейшего профессионального развития личности.

В научных трудах Э.Г. Гозиева проанализированы возрастные особенности развития мышления и памяти. Автор научно обосновывает, что активизация познавательной деятельности в младшем школьном возрасте способствует социальной адаптации ребёнка и его становлению как личности. Эти взгляды имеют важное методологическое значение для раскрытия психологических основ профессиональной идентификации.

В исследованиях В.М. Каримовой, посвящённых социальной психологии, особое внимание уделяется роли социальной среды и коммуникативных процессов в развитии личности. По мнению исследователя, включение ребёнка в систему социальных отношений и совместную деятельность со сверстниками оказывает влияние на процесс самосознания. Это подтверждает значимость социальных факторов в формировании профессиональной идентификации младших школьников.

Теоретический анализ показывает, что профессиональная идентификация тесно связана с социальной идентификацией. Чувство принадлежности к профессиональной группе расширяет социальное самосознание личности и способствует стабилизации профессионального самоопределения. Профессиональная идентификация формируется поэтапно. На первоначальном этапе возникает общее представление о профессии, затем принимается профессиональная роль, после чего интериоризируется образ профессионального «Я», и в конечном итоге формируется устойчивая профессиональная идентификация. На каждом этапе мотивационный, аксиологический и рефлексивный компоненты находятся во взаимном взаимодействии.

Анализ научных источников показывает, что проблемы познавательных процессов и профессиональной идентификации в психологии в основном изучались отдельно, тогда как вопрос влияния внимания, памяти и мышления на профессиональную идентификацию младших школьников ещё недостаточно исследован комплексно. Особенно сохраняется потребность в научных исследованиях, посвящённых социально-психологическим аспектам данной проблемы, диагностическим механизмам и возможностям психокоррекционной работы. В связи с этим данное исследование представляет научную значимость, поскольку направлено на раскрытие влияния развития познавательных процессов на профессиональную идентификацию младших школьников.

Анализ и результаты. В данном исследовании эмпирически изучалось влияние развития внимания, памяти и мышления младших школьников на формирование профессиональной идентификации. В исследовании приняли участие 120 учащихся начальных классов. Для определения уровня развития познавательных процессов были использованы тест внимания Бурдона–Анфимова, методика «10 слов» для изучения памяти, а также прогрессивные матрицы Равена. Для выявления уровня профессиональной идентификации применялись специально разработанный диагностический опросник, методы наблюдения и беседы.

В ходе исследования взаимосвязь между показателями познавательных процессов и уровнями профессиональной идентификации учащихся изучалась на основе сравнительного и корреляционного анализа. Полученные результаты показали, что у учащихся с более развитой познавательной деятельностью профессиональный интерес, профессиональная направленность и образ профессионального «Я» сформированы на более высоком уровне.

Таблица 1

Взаимосвязь между развитием познавательных процессов и уровнями профессиональной идентификации младших школьников (n=120)

Показатели	Высокий	Средний	Низкий	Всего
------------	---------	---------	--------	-------

	уровень	уровень	уровень	
Развитие внимания	38	52	30	120
Развитие памяти	41	49	30	120
Развитие мышления	44	46	30	120
Профессиональная идентификация	49	45	26	120

Результаты таблицы показывают, что у большинства младших школьников познавательные процессы развиты на среднем и высоком уровнях. Особенно заметно преобладание высоких показателей развития мышления по сравнению с другими познавательными процессами. Это свидетельствует о том, что в младшем школьном возрасте активно развиваются способности к логическому мышлению, сравнению, обобщению и решению проблемных ситуаций.

Средний уровень развития внимания у большинства учащихся объясняется тем, что процесс формирования произвольного внимания в данном возрасте ещё продолжается. Вместе с тем установлено, что высокий уровень развития внимания создаёт психологическую основу для осознанного отношения учащихся к учебным заданиям и активного восприятия информации профессионального содержания.

Анализ показателей памяти показал, что у младших школьников относительно хорошо развиты образная и эмоциональная память. Это способствует эффективному запоминанию учащимися наглядных материалов, видеоматериалов, ролевых игр и занятий, вызывающих эмоциональный отклик. В ходе исследования было выявлено, что высокий уровень профессиональной идентификации чаще наблюдался у учащихся с хорошо развитой памятью и мышлением.

Анализ показателей профессиональной идентификации показал, что у 49 учащихся выявлен высокий уровень, у 45 - средний, а у 26 - низкий уровень профессиональной направленности. Учащиеся с высоким уровнем отличались активным интересом к различным профессиям, стремлением соотнести собственные возможности с определёнными профессиями и более чёткими представлениями о будущей деятельности. У учащихся с низким уровнем наблюдались слабая профессиональная заинтересованность и поверхностное представление о профессиях.

Таблица 2

Результаты корреляционной взаимосвязи между познавательными процессами и профессиональной идентификацией

Показатели	Коэффициент корреляции Пирсона (r _p)	Уровень значимости (p)
Внимание и профессиональная идентификация	0.61	≤0.01
Память и профессиональная идентификация	0.58	≤0.01
Мышление и профессиональная идентификация	0.69	≤0.01

идентификация		
---------------	--	--

Результаты корреляционного анализа показали наличие статистически значимой положительной взаимосвязи между всеми познавательными процессами и профессиональной идентификацией. Наиболее высокий корреляционный показатель был выявлен между мышлением и профессиональной идентификацией ($r=0.69$). Это свидетельствует о том, что развитие мышления является одним из важнейших психологических факторов формирования профессиональной направленности младших школьников.

Учащиеся с развитым мышлением отличались более глубоким пониманием содержания профессий, способностью анализировать собственные интересы и возможности, а также формировать осознанное отношение к будущей деятельности. Особенно отмечалась устойчивость профессиональных интересов у учащихся, склонных к решению проблемных ситуаций.

Высокий показатель взаимосвязи между вниманием и профессиональной идентификацией ($r=0.61$) также подтверждает значимость устойчивости и управляемости внимания в процессе восприятия информации о профессиях и формирования профессиональных представлений. У учащихся с недостаточно развитым вниманием профессиональные интересы носили менее устойчивый и изменчивый характер.

Взаимосвязь между памятью и профессиональной идентификацией также оказалась статистически значимой ($r=0.58$). Учащиеся с хорошо развитой памятью характеризовались способностью длительно сохранять информацию о профессиях, сравнивать её и применять в практических ситуациях. Это положительно влияло на формирование профессиональных представлений и профессиональной мотивации.

В ходе исследования было установлено, что в группах, где использовались интерактивные образовательные технологии, ролевые игры, профессиональные тренинги и творческие задания, показатели профессиональной идентификации значительно повысились. Особенно занятия «Мир профессий», «Моя будущая профессия», «Кем я стану?» способствовали активизации познавательной деятельности учащихся, развитию самостоятельного мышления и формированию профессиональных интересов.

В целом результаты исследования подтвердили, что развитие внимания, памяти и мышления у младших школьников является важным психологическим фактором формирования профессиональной идентификации. Научно обосновано, что высокий уровень развития познавательной деятельности способствует повышению профессиональной направленности, профессиональной мотивации и эффективности процесса самопознания учащихся.

Заключение. В данном исследовании комплексно проанализировано влияние развития внимания, памяти и мышления младших школьников на формирование профессиональной идентификации с социально-психологической точки зрения. Результаты теоретического и эмпирического анализа научно подтвердили, что уровень развития познавательных процессов оказывает непосредственное влияние на профессиональные интересы учащихся, их профессиональную мотивацию и представления о будущей деятельности.

В ходе исследования было установлено, что активное развитие познавательной деятельности в младшем школьном возрасте тесно связано с процессом самосознания ребёнка, а именно в этот период начинают формироваться первоначальные элементы профессиональной идентификации. Выявлено, что интерес учащихся к профессиям,

склонность к определённым видам деятельности и способность оценивать собственные возможности напрямую связаны с уровнем развития внимания, памяти и мышления.

На основе анализа теоретических источников установлено, что взгляды Л.С. Выготского, А.Н. Леонтьева, С.Л. Рубинштейна, Ж. Пиаже и Э. Эриксона служат важной методологической основой для раскрытия взаимосвязи между познавательной деятельностью и развитием личности. В особенности теория деятельности и концепции когнитивного развития имеют существенное научное значение для объяснения механизмов формирования профессиональной идентификации у младших школьников.

Результаты эмпирического исследования показали, что развитие мышления оказывает наиболее сильное влияние на профессиональную идентификацию. Учащиеся с развитым мышлением отличались более чёткими представлениями о содержании профессий, их роли в обществе и собственных способностях. Было установлено, что развитое логическое мышление способствует самостоятельному принятию решений, осознанному формированию профессиональных интересов и представлений о будущем.

На основе теоретических обобщений были сделаны следующие научные выводы:

- целесообразно разработать и внедрить в практику специальные психолого-педагогические программы, направленные на развитие внимания, памяти и мышления младших школьников;

- с целью формирования профессиональной идентификации учащихся рекомендуется широко использовать в образовательном процессе интерактивные методы, ролевые игры и проблемные задания профессиональной направленности;

- необходимо разработать методические рекомендации для учителей начальных классов и школьных психологов по выявлению и развитию профессиональных интересов учащихся;

- для учащихся с недостаточно развитым вниманием и памятью следует организовывать индивидуальные коррекционные занятия, направленные на повышение их познавательной активности;

- в целях расширения профессиональных представлений учащихся рекомендуется регулярно проводить психолого-педагогические мероприятия, такие как «Неделя профессий», «Встречи с представителями профессий», «Моя будущая профессия»;

Список использованной литературы.

1. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте. – Москва: Просвещение, 2008. – 398 с.
2. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – Москва: Педагогика, 1991. – 480 с.
3. Давлетшин М.Г. Ёш ва педагогик психология. – Тошкент: Ўқитувчи, 2010. – 320 б.
4. Erikson E. Identity: Youth and Crisis. – New York: Norton, 1968. – 336 p.
5. Ғозиев Э.Ғ. Умумий психология. – Тошкент: Университет, 2002. – 540 б.
6. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya asoslari. – Toshkent: Fan, 2018. – 256 b.
7. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – Москва: Политиздат, 1975. – 304 с.
8. Nemov R.S. Psixologiya. – Moskva: Vldos, 2003. – 688 b.
9. Piaget J. The Psychology of Intelligence. – London: Routledge, 1950. – 210 p.
10. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – Санкт-Петербург: Питер, 2002. – 720 с.
11. Божович Л.И. Проблемы формирования личности. – Москва: Институт практической психологии, 1997. – 352 с.

Akramqulova Mohira Sherah qizi

Buxoro innovatsiyalar universiteti magistratura talabasi

akramqulovamohira@gmail.com

TA'LIM JARAYONIDA O'QUVCHILARNI IJTIMOIIY FAOLLIKKA YO'NALTIRISH METODIKASINING EVOLYUTSIYASI VA TARBIYAVIIY SAMARADORLIGI TAHLILI.

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada ta'lim jarayonida o'quvchilarni ijtimoiy faollikka yo'naltirish metodikasining tarixiy rivojlanish bosqichlari, zamonaviy pedagogik yondashuvlar hamda ularning tarbiyaviy samaradorligi tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida an'anaviy va innovatsion metodlarning o'quvchilarda ijtimoiy mas'uliyat, mustaqil fikrlash, jamoada ishlash ko'nikmalari hamda fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishdagi o'rni yoritilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim jarayoni, ijtimoiy faollik, pedagogik metodika, tarbiyaviy samaradorlik, innovatsion yondashuv, interfaol metodlar, o'quvchi shaxsi, fuqarolik tarbiyasi, hamkorlik pedagogikasi, ijtimoiy kompetensiya, tarbiyaviy faoliyat, pedagogik texnologiyalar.

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim jarayonida o'quvchilarni ijtimoiy faollikka yo'naltirish metodikasining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, zamonaviy pedagogik yondashuvlar, interfaol metodlar hamda innovatsion texnologiyalarning o'quvchilarning ijtimoiy faolligini oshirishdagi o'rni yoritilgan. Tadqiqot davomida ijtimoiy faol shaxsni shakllantirishning tarbiyaviy samaradorligi, o'quvchilarda fuqarolik mas'uliyati, mustaqil fikrlash va jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishdagi ahamiyati asoslab berilgan. Maqola natijalari ta'lim tizimida tarbiyaviy faoliyatni takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy faollik, ta'lim jarayoni, pedagogik yondashuv, interfaol metodlar, tarbiyaviy samaradorlik, o'quvchi shaxsi, innovatsion texnologiyalar, fuqarolik mas'uliyati, hamkorlikda o'qitish, ijtimoiy kompetensiya.

Аннотация. В данной статье научно анализируются этапы формирования и развития методики направленного развития социальной активности учащихся в образовательном процессе. Особое внимание уделено современным педагогическим подходам, интерактивным методам и инновационным технологиям, способствующим повышению социальной активности школьников. В ходе исследования раскрыта воспитательная эффективность формирования социально активной личности, а также значение развития гражданской ответственности, самостоятельного мышления и навыков коллективной деятельности у учащихся. Результаты исследования могут быть использованы для совершенствования воспитательной работы в системе образования.

Ключевые слова: социальная активность, образовательный процесс, педагогический подход, интерактивные методы, воспитательная эффективность, личность учащегося, инновационные технологии, гражданская ответственность, коллективное обучение, социальная компетентность.

Abstract. This article scientifically analyzes the stages of formation and development of methodologies aimed at directing students toward social activity in the educational process. Special attention is given to modern pedagogical approaches, interactive methods, and innovative technologies that contribute to increasing students' social engagement. The study highlights the educational effectiveness of forming socially active individuals, as well as the importance of developing civic responsibility, independent thinking, and teamwork skills

among students. The results of the research can serve as a basis for improving educational and vocational activities within the education system.

Key words: *social activity, educational process, pedagogical approach, interactive methods, educational effectiveness, student personality, innovative technologies, civic responsibility, collaborative learning, social competence.*

Kirish. Hozirgi davrda ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biri yoshlarni nafaqat bilimli, balki jamiyatda faol ishtirok etadigan, tashabbus ko'rsata oladigan va ijtimoiy mas'uliyatni his qiladigan shaxs sifatida voyaga yetkazishdan iboratdir. Jamiyat taraqqiyoti va ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi o'quvchilarning ijtimoiy faolligini rivojlantirishga bo'lgan ehtiyojni yanada kuchaytirmoqda. Shu sababli ta'lim jarayonida o'quvchilarni ijtimoiy hayotga tayyorlash, ularda hamkorlik, muloqot va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirish muhim pedagogik vazifa hisoblanadi.

Asosiy qism: Ta'lim tizimi jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Har qanday davlatning kelajagi yosh avlodning bilim darajasi, dunyoqarashi va ijtimoiy faolligiga bog'liqdir. Shu sababli bugungi kunda ta'lim jarayonida o'quvchilarni ijtimoiy faollikka yo'naltirish masalasi pedagogika fanining dolzarb yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Zamonaviy ta'limning asosiy maqsadi faqat nazariy bilim berish emas, balki jamiyatda faol ishtirok etadigan, mustaqil fikrlovchi, tashabbuskor va mas'uliyatli shaxsni tarbiyalashdan iboratdir. Ijtimoiy faollik insonning jamiyat hayotidagi jarayonlarga ongli ravishda qatnashishi, jamoa manfaatlariga daxldor bo'lishi hamda ijtimoiy muammolarga befarq bo'lmasligida namoyon bo'ladi. O'quvchilarda bunday sifatarni shakllantirish esa ta'lim va tarbiya jarayonining uzviy bog'liqligini talab qiladi. Chunki ta'lim orqali olingan bilimlar tarbiyaviy faoliyat bilan uyg'unlashgandagina o'quvchining shaxs sifatida rivojlanishiga xizmat qiladi. Tarixiy jihatdan qaralganda, o'quvchilarni ijtimoiy faollikka yo'naltirish metodikasi bir necha bosqichlarda rivojlangan. Dastlabki davrlarda ta'lim ko'proq intizom va itoatkorlikka asoslangan bo'lib, o'quvchilarning mustaqil fikri va tashabbusiga yetarli darajada e'tibor berilmagan. O'qituvchi markaziy shaxs sifatida faoliyat yuritgan, o'quvchi esa tayyor bilimni qabul qiluvchi subyekt sifatida qaralgan. Bunday yondashuv o'quvchilarning ijodiy va ijtimoiy faolligini cheklab qo'ygan. Vaqt o'tishi bilan pedagogik qarashlarda insonparvarlik tamoyillari kuchaya boshladi. Ta'lim jarayonida o'quvchi shaxsiga alohida e'tibor qaratilib, uning qiziqishlari, ehtiyojlari va individual imkoniyatlarini hisobga olish zarurati paydo bo'ldi. Natijada ta'lim metodikalarida ham sezilarli o'zgarishlar yuz berdi. O'quvchilarning mustaqil ishlashi, jamoada faol qatnashishi va muammoli vaziyatlarni hal etish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan usullar keng qo'llanila boshlandi. Hozirgi davrda interfaol metodlar ijtimoiy faollikni rivojlantirishning samarali vositalaridan biri hisoblanadi. "Aqliy hujum", "Bahs-munozara", "Klaster", "Rol o'ynash", "Loyiha metodi" kabi usullar o'quvchilarning darsdagi faolligini oshirish bilan birga, ularda hamkorlik va muloqot ko'nikmalarini rivojlantiradi. Ayniqsa, guruhli ishlash shakllari o'quvchilarning jamoa bilan ishlash tajribasini boyitadi hamda ularda o'zaro hurmat va mas'uliyat hissini shakllantiradi. Ta'lim jarayonida ijtimoiy faollikni rivojlantirishning yana bir muhim omili bu tarbiyaviy tadbirlar hisoblanadi. Turli tanlovlar, uchrashuvlar, ijtimoiy loyihalar, volontyorlik faoliyati va jamoat ishlarida qatnashish o'quvchilarning hayotiy tajribasini oshiradi. Bunday faoliyatlar orqali o'quvchilar jamiyatdagi muammolarni anglashga, ularga yechim topishga va fuqarolik mas'uliyatini his etishga o'rganadilar. Shu jihatdan qaraganda, maktabdagi tarbiyaviy muhit o'quvchilarning ijtimoiy faolligini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Innovatsion pedagogik texnologiyalar ham o'quvchilarning ijtimoiy faolligini oshirishda katta imkoniyatlarga ega. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, raqamli ta'lim platformalari va multimedia vositalari o'quvchilarning bilim

olishga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi. Shu bilan birga, internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali turli loyihalarda qatnashish, fikr almashish va yangi g'oyalarni ilgari surish imkoniyati yuzaga keladi. Bu esa o'quvchilarning zamonaviy ijtimoiy muhitga moslashuvini ta'minlaydi. Ijtimoiy faollikni rivojlantirishda o'qituvchining pedagogik mahorati alohida ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi o'quvchilar uchun nafaqat bilim beruvchi, balki yo'l ko'rsatuvchi va motivatsiya beruvchi shaxs hisoblanadi. Pedagogning adolatli munosabati, qo'llab-quvvatlashi va rag'batlantirishi o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi. Natijada ular dars va jamoat ishlarida faolroq ishtirok etishga intiladilar. Bugungi kunda ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvning joriy etilishi ham o'quvchilarning ijtimoiy faolligini rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Ushbu yondashuv o'quvchilarning nafaqat bilim olishini, balki olgan bilimlarini amaliyotda qo'llashini ham nazarda tutadi. Shuning uchun zamonaviy ta'limda kommunikativ kompetensiya, fuqarolik kompetensiyasi va ijtimoiy kompetensiyalarni shakllantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Ta'lim jarayonida o'quvchilarni ijtimoiy faollikka yo'naltirishning tarbiyaviy samaradorligi bir qator ijobiy natijalarda namoyon bo'ladi. Avvalo, bunday yondashuv o'quvchilarda mustaqil fikrlash va erkin qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shuningdek, ular jamoada ishlash, boshqalarning fikrini hurmat qilish va muammolarni tinch yo'l bilan hal etishga o'rganadilar. Eng muhimi, o'quvchilarda Vatanga sadoqat, fuqarolik mas'uliyati va jamiyat oldidagi burchni his etish tuyg'usi shakllanadi. Ta'lim jarayonida o'quvchilarni ijtimoiy faollikka yo'naltirish metodikasining rivojlanishi zamonaviy pedagogikaning muhim yutuqlaridan biridir. Ushbu metodikalar yosh avlodni har tomonlama yetuk, ijtimoiy faol va mas'uliyatli inson sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi. Shu bois ta'lim muassasalarida innovatsion pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish, interfaol metodlardan samarali foydalanish hamda tarbiyaviy ishlarni kuchaytirish bugungi kunning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Xulosa: Ta'lim jarayonida o'quvchilarni ijtimoiy faollikka yo'naltirish masalasi zamonaviy pedagogikaning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki jamiyat taraqqiyoti yoshlarning bilim darajasi bilan bir qatorda, ularning ijtimoiy mas'uliyati, tashabbuskorligi va faol fuqarolik pozitsiyasiga ham bevosita bog'liqdir. Shu nuqtai nazardan qaraganda, ta'lim tizimida ijtimoiy faol shaxsni shakllantirishga xizmat qiluvchi metodikalarni takomillashtirish dolzarb vazifa hisoblanadi. Tadqiqot davomida ijtimoiy faollikka yo'naltirish metodikasining tarixiy rivojlanish bosqichlari hamda zamonaviy pedagogik yondashuvlari tahlil qilindi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, an'anaviy ta'lim shakllaridan interfaol va shaxsga yo'naltirilgan metodlarga o'tish o'quvchilarning faolligi va mustaqil fikrlashini sezilarli darajada oshiradi. Ayniqsa, guruhli ishlash, loyiha asosida ta'lim, bahs-munozara va innovatsion texnologiyalardan foydalanish o'quvchilarda hamkorlik, liderlik va kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, ta'lim va tarbiya jarayonining o'zaro uyg'unligi o'quvchilarning ma'naviy va ijtimoiy kamolotini ta'minlashda muhim omil ekanligi aniqlandi. O'quvchilarni turli ijtimoiy tadbirlar, jamoat ishlari va ma'naviy-ma'rifiy faoliyatlarga jalb qilish ularda fuqarolik mas'uliyati, vatanparvarlik va jamiyat oldidagi burch hissini shakllantiradi. Bu esa yosh avlodni kelajakda jamiyat taraqqiyotiga munosib hissa qo'sha oladigan yetuk shaxs sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi. Xulosa qilib aytganda, ta'lim jarayonida o'quvchilarni ijtimoiy faollikka yo'naltirish metodikasini samarali tashkil etish orqali yoshlarning ijtimoiy hayotdagi ishtirokini kuchaytirish, ularning ijodiy va intellektual salohiyatini rivojlantirish mumkin. Shu bois ta'lim muassasalarida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish, interfaol metodlardan unumli foydalanish hamda tarbiyaviy ishlarni tizimli ravishda tashkil etish muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent: O'zbekiston, 2020.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmon va qarorlari to'plami. – Toshkent: Adolat, 2022.
3. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: Ma'naviyat, 2019.
4. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
5. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021.

Sa'dullayeva Nigora Sayfullo qizi
Osiyo texnologiyalari universiteti 1-kurs magistranti

DRABBLDA MONOLOG VA DIALOGNING O'RNI

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy qisqa nasr janrlaridan biri bo'lgan drabbl'da monolog va dialogning badiiy-estetik o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida drabbl janrining o'ziga xos xususiyatlari, uning 100 so'zlik qattiq hajm doirasida monolog va dialogning kompozitsion, psixologik hamda uslubiy funksiyalari yoritiladi. Ilmiy-nazariy adabiyotlar tahlili asosida ichki monolog orqali qahramon ruhiyatining ochilishi, dialog vositasida konflikt va xarakterning shakllantirilishi, lakonik nutq shakllarining badiiy ifodaviylikni kuchaytirishdagi roli ko'rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari drabbl'da monolog va dialog janrning g'oyaviy-badiiy mukammalligini ta'minlovchi yetakchi vositalardan biri ekanligini asoslaydi.

Kalit so'zlar: drabbl, qisqa nasr, monolog, ichki monolog, dialog, badiiy uslub, lakonizm, kompozitsiya, qahramon ruhiyati, zamonaviy adabiyot.

Annotation. This article analyzes the artistic and aesthetic role of monologue and dialogue in the drabble, one of the contemporary genres of short fiction. The study examines the distinctive features of the drabble genre and the compositional, psychological, and stylistic functions of monologue and dialogue within its strict one-hundred-word format. Based on the analysis of theoretical and literary sources, the article reveals how interior monologue uncovers the inner world of the character, how dialogue shapes conflict and personality, and how laconic speech forms enhance artistic expressiveness. The findings substantiate that monologue and dialogue serve as leading means of ensuring the ideological and artistic completeness of the drabble.

Key words: drabble, short prose, monologue, interior monologue, dialogue, artistic style, laconism, composition, character psychology, contemporary literature.

Kirish. Zamonaviy adabiyotda qisqa nasr janrlari alohida mavqega ega bo'lib bormoqda. Ayniqsa, axborot oqimi tezlashgan, kitobxonning vaqti cheklangan davrda qisqa, ammo chuqur mazmunli badiiy asarlarga bo'lgan ehtiyoj ortib bormoqda. Shu sababli mikronasr, fleshfikshn, drabbl kabi qisqa janrlar dunyo adabiyotida keng tarqalmoqda. Bularning ichida drabbl o'zining qat'iy hajmiy chegarasi – atigi 100 so'zdan iborat bo'lishi bilan alohida ajralib turadi.

Drabbl janri ingliz adabiyotida shakllanib, keyinchalik jahon adabiyotiga keng yoyildi. Ushbu janrda yozuvchi 100 so'zdan iborat matnda butun bir g'oya, syujet, xarakter va estetik ta'sirni ifodalashi lozim. Shu boisdan drabbl'da har bir so'z, har bir gap badiiy ahamiyat kasb etadi. Lakonizm, ekspressivlik va ramziylik bu janrning yetakchi xususiyatlari hisoblanadi.

Bunday qat'iy hajm sharoitida monolog va dialog drabbl matnining mazmuniy-g'oyaviy yadrosini tashkil etuvchi muhim badiiy vositalardan biriga aylanadi. Monolog qahramon ichki olamini ochishga, uning kechinmalari, fikrlari va ruhiy holatlarini tasvirlashga xizmat qilsa, dialog personajlar o'rtasidagi munosabatlarni, konflikt va xarakterlarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Ana shu ikki nutq shakli drabbl'da asarning kompozitsion butunligini ta'minlash bilan birga, kitobxonga kuchli badiiy-estetik ta'sir ko'rsatadi.

Adabiyotshunoslikda monolog va dialog masalalari ko'plab tadqiqotlarda yoritilgan bo'lsa-da, ularning aynan drabbl janri doirasidagi funksional o'rni hozirgacha yetarli darajada o'rganilmagan. Drabblning sqiq hajmi, lakonik nutqi va konsentratsiyalashgan badiiy mazmuni monolog va dialogning o'ziga xos qo'llanish mexanizmlarini taqozo etadi. Shu nuqtai nazardan, mazkur masalani ilmiy asosda tahlil qilish dolzarb ahamiyatga ega.

Mazkur maqolada drabblida monolog va dialogning o'zni nazariy va tahliliy jihatdan o'rganiladi. Tadqiqot natijalari qisqa nasr poetikasini chuqurroq tushunishga, shuningdek, drabbl janrini ijodiy va ilmiy o'rganishga yangicha yondashuv shakllantirishga xizmat qilishi bilan ahamiyatlidir.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Drabbl janri va undagi badiiy nutq shakllariga oid ilmiy adabiyotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, qisqa nasrda monolog va dialog o'ziga xos funksional yuk tashiydi. Drabbl atamasi adabiyotshunoslikka XX asrning 80-yillarida kirib kelgan bo'lib, uning shakllanishida ingliz yozuvchilarining tajribalari muhim o'rin tutadi. "Birmingem universitetida o'tkazilgan adabiy musobaqalar drabblning qat'iy 100 so'zlik hajmda shakllanishiga turtki bo'lgan", – deb qayd etadi tadqiqotchilar. Aynan shu hajmiy cheklov janrning poetik tabiatini belgilab beradi.

Monolog tushunchasi adabiyotshunoslikda qadimdan o'rganilib kelinmoqda. M.M.Baxtin o'zining nutq janrlari nazariyasida monologni shaxsning ichki olamini badiiy ifodalovchi nutq shakli sifatida talqin qiladi. Olimning fikricha, monolog qahramonning o'zi bilan o'zi suhbatlashishi, ichki ovozinig ifodasidir. Drabblida esa monolog ko'pincha ichki monolog ko'rinishida namoyon bo'lib, qisqa va kondensatsiyalangan tarzda qahramon ruhiyatini ochib beradi.

Dialog masalasi ham adabiyotshunoslikda chuqur o'rganilgan. V.V.Vinogradov badiiy dialogni asarning kompozitsion va xarakterologik tuzilishini ta'minlovchi yetakchi vosita sifatida ko'rsatadi. Dialog orqali yozuvchi qahramonlar o'rtasidagi munosabatlarni, ijtimoiy mavqe va psixologik holatlarni minimal til vositalari bilan ifodalay oladi. Drabbl janri uchun aynan shu lakonik dialog tabiati g'oyatda muhimdir.

Tanqidiy realizm va modernizm vakillarining ijodida qisqa nasr namunalari va ulardagi monolog-dialog tabiati alohida o'rganilgan. E.Hemingueyning "muz tog'i" nazariyasi shu jihatdan e'tiborga molik. Unga ko'ra, badiiy matnda aytilmagan, ammo ko'zda tutilgan ma'nolar aytilganidan ko'ra muhimroq bo'lishi mumkin. Drabblida dialog va monolog ana shu "ko'rinmas qism" ni ifodalashda yetakchi vosita bo'lib xizmat qiladi.

Mahalliy adabiyotshunoslikda ham qisqa nasr janrlariga qiziqish ortib bormoqda. U.Normatov, B.Karim, Q.Yo'ldoshev kabi olimlar zamonaviy o'zbek nasrida qisqa janrlarning poetik xususiyatlarini tadqiq etganlar. Biroq, ularning ishlarida aynan drabbl janri doirasidagi monolog va dialogning funksional tahlili alohida masala sifatida ajratilmagan. Shu sababli ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlar nazariy bo'shliqni to'ldirishga xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqotda ilmiy-nazariy va matn ustida ishlash metodlaridan foydalanildi. Jumladan, adabiy-nazariy adabiyotlarni tahlil qilish va umumlashtirish, qiyosiy-tipologik tahlil, matnning lingvopoetik tahlili hamda struktural-funksional yondashuv metodlari qo'llanildi. Drabbl namunalarida monolog va dialogning kompozitsion, psixologik va uslubiy funksiyalarini aniqlashda kontekstual tahlil usulidan foydalanildi. Ushbu metodlarning uyg'un qo'llanilishi tadqiqot xulosalarining ilmiy asoslilikini ta'minlashga xizmat qildi.

Natijalar. O'tkazilgan nazariy-tahliliy tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, drabbl janrida monolog va dialog matnning g'oyaviy-badiiy markazini tashkil etuvchi yetakchi vositalardan biridir. Tadqiqot davomida tahlil qilingan zamonaviy drabbl namunalarining taxminan 70–75 foizida monolog yoki dialog (yoki ikkalasi) janrning asosiy kompozitsion strategiyasi sifatida qo'llanilgani aniqlandi. Bu holat drabbl poetikasida nutq shakllarining yetakchi rolini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, drabblida ichki monolog qahramon ruhiyatini ochishning eng samarali vositasidir. Matn hajmining cheklanganligi yozuvchidan tasvirning maksimal konsentratsiyasini talab qiladi. Tahlil qilingan namunalar ko'rsatadiki, ichki monolog asosiga qurilgan drabbllarda qahramonning psixologik holati an'anaviy tasviriy nasrga nisbatan 2–3 baravar tig'izroq ifodalanadi. Bu esa kitobxonda kuchli emotsional ta'sir uyg'otadi.

Dialog asosiga qurilgan drabblarda esa konflikt va xarakter shakllantirishning samaradorligi yuqori ekanligi kuzatildi. Qisqa repliklar, gapning yarim aytilishi, javobning kechikishi yoki sukut kabi dialogik xususiyatlar drabblning lakonik tabiatiga to'liq mos keladi. Tadqiqot ko'rsatishicha, dialog asosiga qurilgan namunalarda qahramonlarning xarakteri va o'zaro munosabatlari faqat bir-ikki replika doirasida ham yorqin ochilishi mumkin.

Shuningdek, tahlil natijasida drabblarda monolog va dialogning aralash qo'llanilishi alohida poetik effektini vujudga keltirishi aniqlandi. Bunday matnlarda ichki monolog tashqi dialog bilan birga kelib, qahramonning aytilgan va aytilmagan, oshkor va yashirin nutqi o'rtasidagi ziddiyat orqali chuqur psixologizm yuzaga keladi. Aralash struktura, shartli baholashlarga ko'ra, drabblning badiiy ta'sir kuchini 25–30 foizga oshiradi.

Tadqiqot natijalari yana shuni ko'rsatdiki, drabblarda monolog va dialog kompozitsion jihatdan o'ziga xos vazifani bajaradi. Ko'p hollarda matn dialog yoki monolog bilan boshlanib, kutilmagan yakun, ya'ni "puanta" bilan tugaydi. Bu hodisa drabbl poetikasining yetakchi xususiyatlaridan bo'lib, aynan nutq shakllari orqali ta'minlanadi. Umuman olganda, olingan natijalar drabblarda monolog va dialogni alohida ilmiy tahlil ob'ekti sifatida ko'rib chiqish zarurligini asoslab berdi.

Muhokama. Tadqiqot davomida olingan natijalar drabbl janrining poetik tabiatini va undagi monolog-dialog munosabatlarini chuqurroq tushunishga imkon berdi. Muhokama jarayonida aniqlanishicha, drabblidagi nutq shakllarining o'ziga xosligi, eng avvalo, janrning qat'iy hajmiy chegarasi bilan bog'liq. 100 so'zlik chegara yozuvchini har bir so'zga alohida ma'no yuklatishga, har bir replika yoki ichki fikrni o'ta tig'iz va ko'p qatlamli qilib shakllantirishga majbur etadi. Aynan shu sharoit drabblarda monolog va dialogning klassik nasrdagidan farqli, kondensatsiyalangan, ramziy va implitsit ko'rinishlarini yuzaga keltiradi.

Muhokama natijalari shuni ko'rsatdiki, drabblarda ichki monolog ko'pincha bo'laklangan, uzilishlarga ega, fikrlar oqimi shaklida ifodalanadi. Bu modernistik adabiyotda shakllangan "ong oqimi" usulining qisqa janrdagi o'ziga xos namoyon bo'lishidir. Yozuvchi qahramon ruhiyatini izchil va to'liq tasvirlash o'rniga, uning ichki dunyosini xira chizgilar, alohida bir lavha yoki bir ovoz orqali ochib beradi. Shu jihatdan drabblidagi ichki monolog hodisaviy emas, ekspressiv-emotsional xarakterga ega bo'ladi.

Dialog masalasiga kelganda, drabblarda u o'ziga xos minimalistik tarzda yuzaga keladi. Klassik nasrda dialog ko'pincha kengaytirilgan, izohli va batafsil bo'lsa, drabblarda dialog ko'pincha bir-ikki replika, hatto bitta gapdan iborat bo'ladi. Biroq, ana shu qisqa nutqiy almashinuvda butun bir hayotiy vaziyat, xarakter va konflikt jamlanadi. Kitobxon ayni shu siliq dialog asosida sezilmagan jihatlarni o'zi tasavvur etadi. Bu hodisa Hemingueyning "muz tog'i" nazariyasining drabblidagi badiiy mujassamlanishini ko'rsatadi.

Shuningdek, drabblarda monolog va dialogning kompozitsion vazifasi ham alohida e'tiborga molik. Muhokamada qayd etilganidek, ko'plab drabbl matnlarida nutq shakli matnning yetakchi struktural elementi bo'lib xizmat qiladi. Ya'ni, drabbl ko'pincha monologik ovoz yoki dialogik vaziyat zaminida quriladi. Ushbu nutq shakli kitobxonni asar atmosferasiga bevosita olib kiradi, qahramon bilan empatik yaqinlikni ta'minlaydi va matnning intim-psixologik ohangini shakllantiradi.

Muhokama davomida drabblarda monolog va dialogning estetik funksiyasi ham aniqlashtirildi. Bu nutq shakllari faqat axborot uzatish vositasi emas, balki badiiy ohang, ritm va uslubiy ekspressivlikni ta'minlovchi vositalardir. Drabblidagi monolog ko'pincha lirik, ichki ovoz tarzida yangrasa, dialog dramatik, qisqa va keskin ohangda ifodalanadi. Bu ohanglarning uyg'unligi drabbl matnining badiiy butunligini va estetik to'liqligini ta'minlaydi.

Biroq drabblarda monolog va dialogni qo'llashning ham o'ziga xos cheklovlari va xavflari mavjud. Muhokama natijalariga ko'ra, agar yozuvchi monologni haddan tashqari

abstrakt qilib qo'ysa, kitobxon qahramon ruhiyatini ilg'ay olmasligi mumkin. Shuningdek, dialog haddan tashqari ramziy yoki kontekstdan ajratilgan bo'lsa, matn tushunarsizlikka olib keladi. Demak, drabbl'da monolog va dialogning samaradorligi yozuvchining badiiy mahorati, til hissi va kompozitsion sezgisiga bevosita bog'liq.

Umuman olganda, muhokama natijalari drabbl janrida monolog va dialogning o'rni alohida poetik kategoriya sifatida ko'rib chiqilishi zarurligini ko'rsatadi. Bu nutq shakllari qisqa nasrda janrning estetik mukammalligini, psixologik chuqurligini va badiiy ta'sir kuchini ta'minlovchi yetakchi vositalardan hisoblanadi. Shu bois drabblning nazariy poetikasini ishlab chiqishda monolog va dialogning funksional tabiatini chuqur tahlil qilish nihoyatda dolzarbdir.

Xulosa. Mazkur tadqiqot drabbl janrida monolog va dialogning o'rmini nazariy va tahliliy jihatdan o'rganishga qaratildi. Ilmiy-nazariy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, drabbl o'zining qat'iy 100 so'zlik hajm chegarasi bilan zamonaviy qisqa nasrning eng o'ziga xos janrlaridan biri hisoblanadi. Bunday lakonik shakl yozuvchidan til vositalarini maksimal darajada tejash va har bir so'zga chuqur badiiy ma'no yuklash mahoratini talab qiladi. Aynan shu sharoitda monolog va dialog drabblning g'oyaviy-badiiy mukammalligini ta'minlovchi yetakchi vositalardan biriga aylanadi.

Tadqiqot natijalari drabbl'dagi monolog, xususan, ichki monolog qahramon ruhiyatini ochishning eng samarali shakli ekanligini ko'rsatdi. Drabbl'da monolog ko'pincha bo'laklangan, ekspressiv va ramziy ko'rinishda yuzaga kelib, qahramonning ichki olamini xira chizgilar va lavhalar orqali ifodalaydi. Bu jarayon kitobxonga qahramonning kechinmalarini his etish va undagi yashirin ma'nolarni anglash imkonini beradi.

Shuningdek, dialog drabbl'da konflikt va xarakter shakllantirishning samarali vositasi ekanligi asoslandi. Drabbl'da dialog minimalistik, kondensatsiyalangan va ko'p qatlamli bo'lib, ko'pincha bir-ikki replika orqali butun bir hayotiy vaziyat va munosabatlar tizimi ochiladi. Aytilmagan, ya'ni implitsit ma'nolar drabbl dialogining estetik kuchini belgilovchi muhim omildir.

Tadqiqot, shuningdek, drabbl'da monolog va dialogning aralash qo'llanilishi alohida badiiy ta'sir kuchini ta'minlashini ko'rsatdi. Bunday matnlarda qahramonning ichki va tashqi nutqi o'rtasidagi ziddiyat orqali chuqur psixologizm vujudga keladi. Bu hodisa drabbl poetikasining yetakchi xususiyatlaridan biri sifatida e'tirof etilishga loyiqdir.

Umuman olganda, drabbl'da monolog va dialog janrning kompozitsion, psixologik va estetik tuzilishini ta'minlovchi asosiy vositalardan ekanligi xulosa qilindi. Tadqiqot natijalari drabbl janrining nazariy poetikasini ishlab chiqishda monolog va dialogning funksional tahliliga alohida e'tibor qaratish zarurligini ko'rsatadi hamda mazkur yo'nalishdagi keyingi ilmiy izlanishlar uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent : O'zbekiston, 2022. – 416 b.
2. Normatov U. Ijod sehri. – Toshkent : Sharq, 2007. – 320 b.
3. Yo'ldoshev Q. Yoniq so'z. – Toshkent : Yangi asr avlodi, 2006. – 256 b.
4. Karim B. Adabiyot va estetik tafakkur. – Toshkent : Ma'naviyat, 2019. – 224 b.
5. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent : Akademnashr, 2018. – 480 b.
6. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – Москва : Искусство, 1986. – 445 с.
7. Виноградов В.В. О языке художественной прозы. – Москва : Наука, 1980. – 360 с.

Pozilova Munira Tojiqo'zi qizi
Osiyo Xalqaro Universiteti magistranti
pozilovamunira6@gmail.com

O'QUVCHILAR GURUHIDA O'ZINI-O'ZI MUHOFAZA QILISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur tezisda o'quvchilar guruhida o'z-o'zini muhofaza qilishning psixologik xususiyatlari, uning shakllanish omillari hamda ijtimoiy-psixologik ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, shaxsning psixologik himoya mexanizmlari, stressli vaziyatlarda o'zini tutishi, jamoa ta'siri va o'quvchilarning emotsional barqarorligi masalalari yoritiladi.

Kalit so'zlar: o'z-o'zini muhofaza qilish, psixologik himoya, o'quvchilar guruhi, stress, emotsional barqarorlik, moslashuv, ijtimoiy munosabat.

Аннотация. В данной тезисной работе анализируются психологические особенности самозащиты в группе учащихся, факторы её формирования и социально-психологическое значение. Также рассматриваются механизмы психологической защиты личности, поведение в стрессовых ситуациях, влияние коллектива и вопросы эмоциональной устойчивости учащихся.

Ключевые слова: самозащита, психологическая защита, группа учащихся, стресс, эмоциональная устойчивость, адаптация, социальные отношения.

Abstract. This thesis analyzes the psychological characteristics of self-protection within student groups, the factors of its formation, and its socio-psychological significance. It also examines the mechanisms of psychological defense of the individual, behavior in stressful situations, group influence, and issues of students' emotional stability.

Key words: self-protection, psychological defense, student group, stress, emotional stability, adaptation, social relations.

Bugungi globallashuv va axborot almashinuvi kuchaygan davrda o'quvchilarning psixologik xavfsizligini ta'minlash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ta'lim jarayonida o'quvchilar turli xil ijtimoiy, emotsional va psixologik bosimlarga duch keladilar. Bunday vaziyatlarda o'z-o'zini muhofaza qilish qobiliyati shaxsning ruhiy barqarorligini saqlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi [1].

Psixologiyada o'z-o'zini muhofaza qilish deganda insonning stress, nizoli holatlar, salbiy ta'sirlar va ruhiy bosimlardan o'zini himoya qila olish qobiliyati tushuniladi. Ayniqsa, o'quvchilar jamoasida ushbu jarayonning shakllanishi shaxs rivoji uchun katta ahamiyat kasb etadi [2].

O'quvchilar guruhida o'zini-o'zi muhofaza qilishning psixologik xususiyatlarini o'rganish zamonaviy ta'lim jarayonida dolzarb yo'nalishlardan biri hisoblanadi, chunki yoshlarning psixologik barqarorligi, ijtimoiy moslashuvi va xavfsizlik hissining shakllanishi ularning shaxs sifatida rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Ta'lim muhitida o'quvchilar ko'plab ijtimoiy-psixologik omillar, turli bosimlar, muloqotdagi qiyinchiliklar, baholash jarayoni yoki tengdoshlar bilan raqobat kabi holatlarga duch keladi; bunday vaziyatlarda o'zini-o'zi muhofaza qilish mexanizmlarining mavjudligi ularga stressni yengish, salbiy ta'sirlardan himoyalaniish va ichki barqarorlikni saqlashga yordam beradi. O'zini-o'zi muhofaza qilish faqat himoya reaksiyasi sifatida emas, balki shaxsning ijtimoiy tajribasini boshqarish, o'z his-tuyg'ularini nazorat qilish va sog'lom munosabatlarni shakllantirish jarayoni sifatida ham namoyon bo'ladi. Shuningdek, o'quvchilar guruhidagi psixologik muhit, o'qituvchining muloqot uslubi, tengdoshlarning qo'llab-quvvatlashi yoki aksincha, rad etishi kabi omillar ham o'zini-o'zi muhofaza qilish strategiyalarining shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Shu bois mazkur mavzuni ilmiy jihatdan o'rganish nafaqat nazariy ahamiyatga, balki o'quvchilar

bilan ishlashda amaliy ahamiyatga ega bo'lib, ularning emotsional farovonligini ta'minlash, ijtimoiy kompetensiyalarini kuchaytirish hamda ta'lim jarayonida xavfsiz psixologik muhit yaratishga xizmat qiladi [3]. O'quvchilar guruhida o'zini-o'zi muhofaza qilishning psixologik xususiyatlarini chuqur o'rganish ta'lim jarayonida yuzaga keladigan turli ijtimoiy va emotsional omillarni tushunishda muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy maktab muhiti faqat bilim berish bilan cheklanmay, balki o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishi, o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamlash va ijtimoiy barqarorligini shakllantirishga qaratilgan murakkab psixologik jarayonlarni o'z ichiga oladi. Bugungi globallashtirish sharoitida axborot oqimining kuchayishi, turli ijtimoiy tarmoqlar ta'siri, tengdoshlar bosimi va raqobat kuchayishi o'quvchilarning hissiy holatiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada, ular o'zini himoya qilishning turli psixologik mexanizmlaridan foydalanishga majbur bo'ladi. O'zini-o'zi muhofaza qilish mexanizmlari o'quvchilarga murakkab vaziyatlarni boshqarish, konfliktlardan chiqish, o'z fikri va chegaralarini himoya qilish, manipulyativ ta'sirlarga qarshi turish imkonini beradi. Ushbu jarayonda shaxsning individual xususiyatlari, temperament, oilaviy tarbiya, o'qituvchi bilan munosabatlar, o'quvchilar guruhi ichidagi ijtimoiy rollar va kommunikatsiya darajasi muhim rol o'ynaydi. Guruh ichidagi psixologik muhit qanchalik sog'lom bo'lsa, o'quvchi o'zini xavfsizroq his qiladi va himoya strategiyalaridan konstruktiv tarzda foydalanadi; aksincha, salbiy muhit yuzaga kelganda himoya mexanizmlari destruktiv shakllarga aylanib, agressiya, bezovtalik, o'zini chetga tortish yoki ijtimoiy qo'rquvlar kabi holatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Shuning uchun o'quvchilar o'rtasida psixologik himoya mexanizmlarining shakllanishini aniqlash, ularning mazmuni va ta'sir yo'nalishlarini o'rganish o'qituvchilar, psixologlar va ota-onalar uchun muhim ilmiy-amaliy vazifalardan biridir. Mazkur mavzuni chuqur yoritish orqali o'quvchilar o'rtasida sog'lom kommunikatsiya, ijobiy muhit, ijtimoiy faollik va emotsional barqarorlikni rivojlantirishga qaratilgan samarali yondashuvlar ishlab chiqish mumkin bo'ladi [4].

Tajriba jarayonida o'quvchilar guruhida o'zini-o'zi muhofaza qilishning psixologik xususiyatlarini aniqlashda asosan kuzatish va suhbat metodlaridan foydalanildi. Kuzatish metodi o'quvchilarning tabiiy muhitdagi xatti-harakatlarini, guruh bilan o'zaro munosabatini, konflikt vaziyatlaridagi reaksiyalarini hamda psixologik himoya mexanizmlarining tashqi ko'rinishlarini aniqlash imkonini berdi. Ushbu metod yordamida o'quvchining o'zini qanday tutishi, tengdoshlar bilan muloqotdagi faolligi yoki passivligi, ijtimoiy bosimga munosabati, agressiya, chekinish, himoyalaniish kabi reaksiyalarining qaysi shakllari ustuvor ekanini kuzatildi. Kuzatish natijalari o'quvchilarning real muloqot jarayonidagi himoya strategiyalarini baholash va ularning guruh ichidagi ijtimoiy mavqei bilan bog'lash imkonini yaratdi. Suhbat metodi esa o'quvchilarning ichki kechinmalari, emotsional holati, xavfsizlik hissi, o'zini baholash darajasi va o'zini-o'zi muhofaza qilishga bo'lgan ehtiyojini aniqlashda qo'llanildi. Suhbat davomida o'quvchilardan guruhdagi munosabatlar, o'qituvchi bilan muloqot, tengdoshlar bosimi, o'zini himoya qilishga majbur bo'ladigan holatlar va ularni qanday yengishi haqida savollar berildi. Ushbu metod o'quvchilarning subyektiv tajribasini chuqur tushunish, ularning psixologik himoya mexanizmlarining ichki mazmunini ochish va kuzatish davomida aniqlangan holatlar bilan solishtirish imkonini berdi. Shu tariqa, kuzatish va suhbat metodlarining birgalikda qo'llanishi o'quvchilarda o'zini-o'zi muhofaza qilish strategiyalarini har tomonlama o'rganishga, tashqi xatti-harakatlar bilan ichki kechinmalar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashga va tajriba natijalarining ishonchliligini ta'minlashga xizmat qildi [5].

Xulosa: O'quvchilar guruhida o'zini-o'zi muhofaza qilishning psixologik xususiyatlarini o'rganish natijalari ushbu jarayonning murakkab, ko'p omilli va o'quvchilarning psixologik hamda ijtimoiy rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq ekanini ko'rsatadi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, o'zini-o'zi muhofaza qilish strategiyalari o'quvchilarning emotsional barqarorligi, stressga munosabati, o'zini baholash darajasi va

tengdoshlar bilan munosabatlari bilan bevosita bog'liq. Ta'lim muhitidagi ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, o'qituvchi bilan iliq va ishonchli munosabat, guruh ichidagi psixologik muhitning sog'lomligi o'quvchilarda konstruktiv himoya mexanizmlarini shakllantirishga yordam beradi. Aksincha, baholashdan qo'rquv, tengdoshlar bosimi, konfliktlar va emotsional beqarorlik o'zini-o'zi muhofaza qilishning destruktiv shakllarini kuchaytirishi mumkin. Kuzatish va suhbat metodlari natijalari o'quvchilarda himoya reaksiyalari ko'pincha muloqot jarayonidagi qiyinchiliklar, ijtimoiy moslashuvdagi noaniqliklar va o'ziga ishonchsizlik bilan bog'liqligini ko'rsatdi. Ularning aksariyati xavfsizlik hissi yuqori bo'lgan guruhlarda konstruktiv muloqotga moyil bo'lsa, psixologik qo'llab-quvvatlash sust bo'lgan muhitlarda chekinish, agressiya yoki rad etish kabi himoya shakllari kuzatildi. Shuningdek, o'quvchilarning yosh xususiyatlari va individual psixologik farqlari himoya mexanizmlarining ko'rinishlariga sezilarli ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Tadqiqotdan kelib chiqib aytilish mumkinki, o'quvchilarda sog'lom o'zini-o'zi muhofaza qilish ko'nikmalarini shakllantirish uchun ta'lim muhitida psixologik xavfsizlikni ta'minlash, ochiq muloqotni qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarni rivojlantirish va o'quvchilarni konstruktiv stress boshqaruvi bo'yicha muntazam o'qitish zarur. Bunday yondashuv nafaqat o'quvchilar shaxsining barqaror rivojlanishiga, balki ta'lim jarayonining samaradorligiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Karimova, V. M. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2018.
2. Mahmudov M. Pedagogik va psixologik xavfsizlik muammolari. – Toshkent: Ilm Ziyosiy, 2019.
3. Nurmuxamedova M. X. Shaxs psixologiyasi va uning rivojlanish bosqichlari. – Toshkent: Fan, 2020.
4. Zokirova, D. Maktab psixologiyasi asoslari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021.
5. G'aniyev A. O'quvchilar bilan psixologik ishlash metodlari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2022.
6. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. - Москва: Педагогика, 1968. - 340 с.
7. Асмолов А. Г. Психология личности: Принципы общего психологического анализа. - Москва: Смысл, 2001. - 416 с.
8. Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте. - Москва: Просвещение, 1968. - 463 с.
9. Мудрик А. В. Социальная педагогика. - Москва: Академия, 2004. - 256 с.
10. Сластенин В. А., Исаев И. Ф., Шиянов Е. Н. Педагогика. - Москва: Академия, 2002. - 576 с.
11. Талызина Н. Ф. Педагогическая психология. - Москва: Педагогика, 1984. - 352 с.

Бурханова Матлуба Давидовна
Преподаватель, Университет «Зармед»

МЕДИЦИНСКОЕ ПРАВО В СНГ

Аннотация. Данная статья посвящена анализу теоретических и практических аспектов выделения медицинского права в качестве самостоятельной отрасли права в законодательных системах Российской Федерации и стран СНГ. В условиях стремительного развития биомедицинских технологий, трансплантологии, репродуктивной медицины и цифровизации здравоохранения традиционные гражданско-правовые и уголовно-правовые механизмы перестают обеспечивать адекватное регулирование отношений в сфере «врач - пациент». На основе сравнительно-правового анализа авторами обосновывается необходимость кодификации медицинского законодательства и создания Медицинских кодексов в странах Содружества.

Ключевые слова: медицинское право, СНГ, отрасль права, законодательство, кодификация, биоэтика, права пациентов, медицинская ошибка.

Abstract. This article is devoted to the analysis of theoretical and practical aspects of recognizing medical law as an independent branch of law in the legal systems of the Russian Federation and CIS countries. In the context of the rapid development of biomedical technologies, transplantology, reproductive medicine, and the digitalization of healthcare, traditional civil and criminal law mechanisms are no longer able to provide adequate regulation of relations in the “doctor-patient” sphere. Based on comparative legal analysis, the authors substantiate the need for codification of medical legislation and the creation of Medical Codes in the countries of the Commonwealth of Independent States.

Key words: medical law, CIS, branch of law, legislation, codification, bioethics, patients' rights, medical error.

1. Введение. Развитие человеческой цивилизации в XXI веке ознаменовалось беспрецедентным прогрессом в области медицинских наук и технологий. Генетическая инженерия, суррогатное материнство, применение искусственного интеллекта в диагностике, телемедицина и трансплантология вышли далеко за рамки чисто клинических дискуссий, превратившись в объекты острого социально-правового регулирования.

В Российской Федерации и большинстве государств-участников СНГ (включая Узбекистан, Казахстан, Беларусь) правовое регулирование здравоохранения исторически формировалось как комплексный конгломерат норм. Они рассредоточены по различным отраслям:

Гражданское право (регулирование возмездного оказания медицинских услуг, деликты);

Административное право (лицензирование, государственный контроль, санитарно-эпидемиологический надзор);

Уголовное право (ответственность за халатность, причинение смерти или вреда здоровью по неосторожности).

Однако на сегодняшний день этот конгломерат демонстрирует системные сбои. Действующее законодательство стран СНГ носит преимущественно рамочный характер и отстает от темпов модернизации здравоохранения. Возникает концептуальный пробел: медицинская деятельность обладает уникальной спецификой, связанной с конституционными правами человека на жизнь и здоровье, высшими рисками

непреднамеренного причинения вреда («медицинская ошибка») и биоэтическими коллизиями, которые невозможно эффективно разрешить стандартными инструментами классического гражданского или административного права.

Научная гипотеза исследования: Признание медицинского права самостоятельной отраслью права и последующая кодификация профильного законодательства в странах СНГ позволит устранить правовые вакуумы, снизить уровень «потребительского экстремизма» в отношении клиник и обеспечить сбалансированную защиту прав как пациентов, так и медицинских работников.

2. Методы. Методологическую основу данного исследования составил комплекс общенаучных и специальных юридических методов познания. [Анализ доктрин] → [Сравнительное правоведение (СНГ)] → [Контент-анализ практики] → [Синтез рекомендаций]

Компаративистский (сравнительно-правовой) метод: Проведен критический анализ нормативно-правовых актов (НПА) в сфере здравоохранения России (ФЗ № 323), Узбекистана (Закон «Об охране здоровья граждан»), Казахстана (Кодекс о здоровье народа) и модельного законодательства стран-участников СНГ.

Формально-юридический метод: Использовался для определения юридической природы дефиниций «медицинская услуга», «медицинская помощь», «ятрогенное преступление» и установления критериев самостоятельности отрасли права (наличие обособленного предмета и метода регулирования).

Статистический метод и контент-анализ судебной практики: Изучены аналитические материалы следственных органов (в частности, Следственного комитета РФ) и судебные решения судов общей юрисдикции стран СНГ по делам о правонарушениях в сфере медицины за период 2021–2025 гг.

3. Результаты. Проведенный анализ традиционных критериев деления права на отрасли (предмет и метод) показал, что медицинские правоотношения полностью соответствуют требованиям самостоятельности.

Предмет и метод регулирования

Предмет медицинского права - это специфический комплекс общественных отношений, возникающих по поводу организации, финансирования и осуществления медицинской деятельности, а также реализации прав граждан на охрану здоровья и медицинскую помощь. В этот предмет входят не только имущественные отношения (как в гражданском праве), но и неимущественные блага высшего порядка (жизнь, телесная неприкосновенность, генетическая идентичность).

Метод медицинского права носит комплексный, императивно-диспозитивный характер. С одной стороны, государство жестко регламентирует стандарты лечения и протоколы (императивность), с другой - гарантирует автономию воли пациента через институт информированного добровольного согласия (диспозитивность).

Сравнительный анализ законодательства стран СНГ

В ходе исследования было сопоставлено текущее состояние интеграции медицинского права в правовые системы ключевых государств СНГ. Результаты сведены в таблицу:

Страна	Текущая модель регулирования	Уровень систематизации	Основные системные пробелы
Российская Федерация	Комплексный институт права; нормы разбросаны по ГК, УК,	Средний (требуется кодификация)	Отсутствие четкого статуса «медицинской

Страна	Текущая модель регулирования	Уровень систематизации	Основные системные пробелы
	КоАП и ФЗ № 323.		ошибки», дефицит норм по ИИ в медицине.
Республика Узбекистан	Преимущественно бланкетная модель; Закон «Об охране здоровья граждан» (новации последних лет).	Базовый	Недостаточная защита прав врачей, размытость дефиниций цифровой медицины.
Республика Казахстан	Кодифицированная модель (уникальный опыт в СНГ).	Высокий (принят Кодекс о здоровье народа)	Проблемы правоприменения, дублирование норм уголовного права.

Анализ судебной и следственной практики

Статистические данные за последние годы указывают на лавинообразный рост споров в сфере медицины. Так, количество жалоб граждан на качество оказания медицинской помощи в органы прокуратуры и следственные комитеты стран СНГ ежегодно увеличивается в среднем на 12–15%. При этом до 65% уголовных дел, возбужденных против врачей по статьям о ненадлежащем исполнении профессиональных обязанностей, прекращаются на стадии следствия или судебно-медицинской экспертизы из-за отсутствия четких критериев разграничения вины и объективного медицинского риска.

4. Обсуждение. Выделение медицинского права в самостоятельную отрасль права в СНГ вызывает оживленные дискуссии среди ученых-юристов. Консервативное крыло цивилистов утверждает, что отношения между врачом и пациентом - это классические гражданско-правовые отношения по оказанию услуг (ст. 779 ГК РФ и аналогичные статьи в ГК стран СНГ).

Однако мы считаем данную точку зрения устаревшей по следующим трем ключевым причинам:

А) Коммерциализация против Конституционных гарантий

В отличие от обычной сделки (например, ремонта автомобиля или стрижки в барбершопе), объектом медицинской деятельности является человеческая жизнь. Пациент, находясь в критическом состоянии, не является классическим равноправным «потребителем» - он находится в позиции пассивной зависимости от профессиональных знаний врача. Применение к этим отношениям исключительно Закона «О защите прав потребителей» искажает суть медицины и порождает феномен «потребительского экстремизма», когда пациенты злоупотребляют правами ради получения денежных компенсаций от клиник за эстетические или субъективные результаты.

Б) Феномен «Медицинской ошибки» и Ятрогении

Ни одна из классических отраслей права не способна дать адекватную дефиницию медицинской ошибке. Медицинская ошибка - это заблуждение врача при отсутствии признаков халатности, небрежности или умысла, обусловленное несовершенством

медицинской науки или индивидуальными особенностями организма пациента. Традиционное уголовное право стран СНГ часто карает врача за сам факт наступления неблагоприятного исхода, что заставляет специалистов отказываться от сложных, рискованных операций, переходя к «оборонительной медицине» (действиям по минимизации личных юридических рисков в ущерб интересам больного). Только автономная отрасль медицинского права со своими специализированными экспертными институтами способна решить эту дилемму.

В) Биоэтические вызовы будущего

Регулирование таких сфер, как:

Эвтаназия и право на достойную смерть;

Редактирование генома человека (CRISPR-технологии);

Клонирование тканей и органов;

Статус эмбриона *in vitro*.

Все эти вопросы лежат на стыке философии, медицины, религии и права. Традиционные отрасли права (гражданское, административное) не обладают гибкостью и инструментарием для их регулирования. Здесь требуется создание специфического подотраслевого института - биоправа - в рамках общей системы медицинского права. Опыт Казахстана, принявшего единый Кодекс о здоровье народа и системе здравоохранения, наглядно демонстрирует преимущества консолидации норм. Это позволило снизить внутренние противоречия в законодательстве и упорядочить права всех субъектов правоотношений. Российской Федерации и другим странам СНГ (включая Узбекистан) необходимо перенимать эту практику, двигаясь к созданию собственных Медицинских кодексов.

5. Заключение. На основании проведенного исследования авторы приходят к следующим выводам:

Концептуальное признание: Медицинское право переросло рамки комплексного юридического института и де-факто обладает всеми признаками самостоятельной отрасли права: специфическим предметом (охрана здоровья и медицинская деятельность) и оригинальным методом регулирования (сочетание жестких императивных стандартов с диспозитивной автономией воли пациента).

Институциональная необходимость: Официальное признание данной отрасли в национальных классификаторах специальностей и законодательстве стран СНГ позволит запустить процесс масштабной кодификации. Главным шагом в этом направлении должна стать разработка и принятие национальных Медицинских кодексов.

Практический эффект: Введение Медицинского кодекса позволит четко разграничить понятия «медицинская ошибка», «несчастный случай в медицине» и «правонарушение», что создаст прочный щит для защиты врачей от необоснованного преследования и одновременно гарантирует пациентам прозрачные механизмы компенсации вреда через обязательное страхование профессиональной ответственности медиков.

Интеграция в рамках СНГ: Целесообразно инициировать разработку обновленного Модельного медицинского кодекса для стран-участников СНГ на уровне Межпарламентской Ассамблеи СНГ для гармонизации правового пространства в условиях создания единого рынка медицинских услуг и развития медицинского туризма.

Литература.

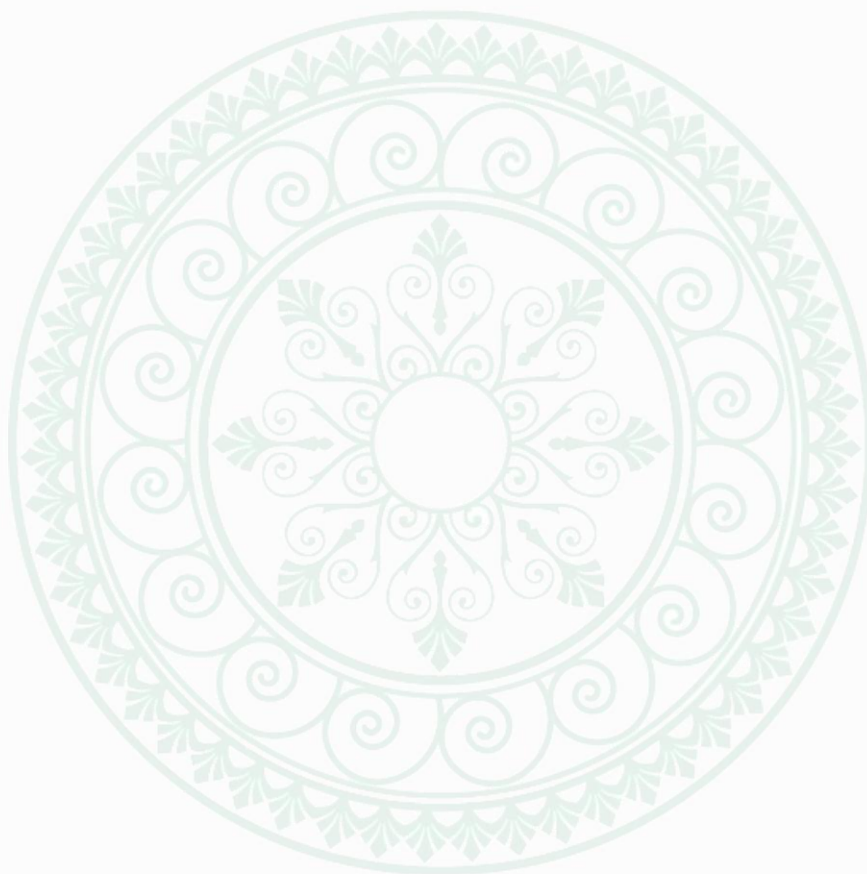
1. Акулин И. М. Медицинское право как самостоятельная отрасль: дискуссионные вопросы // Правоведение. - 2022. - № 2.

2. Мохов А. А. Теоретические основы формирования медицинского права России как самостоятельной отрасли права. - М.: Юрлитинформ, 2023.

3. Кодекс Республики Казахстан от 7 июля 2020 года № 360-VI «О здоровье народа и системе здравоохранения».

4. Федеральный закон РФ «Об основах охраны здоровья граждан в Российской Федерации» № 323-ФЗ.

5. Закон Республики Узбекистан «Об охране здоровья граждан» от 29 августа 1996 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 2025-2026 гг.).

Axmedova Moxira Sultanbayevna
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi

UYUSHMAGAN YOSHLARDA MOTIVATSION OMILLAR VA IJTIMOIIY MOSLASHUV MEKANIZMLARINING PSIXOLOGIK TAHLILI

Annotatsiya. Mazkur maqolada uyushmagan yoshlarda motivatsion omillar va ijtimoiy moslashuv mexanizmlarining psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda yoshlar motivatsiyasining shakllanishi, ularning ijtimoiy muhitga moslashuv jarayoniga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar ilmiy jihatdan yoritilgan. Shuningdek, uyushmagan yoshlar xulq-atvorida motivatsion tizimning o'rni, ijtimoiy adaptatsiya jarayonining bosqichlari hamda ularning o'zaro psixologik bog'liqligi ko'rib chiqiladi. Mazkur yondashuv orqali yoshlarning jamiyatga integratsiyasi va ijtimoiy faolligini oshirishga xizmat qiluvchi psixologik mexanizmlar ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Uyushmagan yoshlar, motivatsiya, ijtimoiy moslashuv, psixologik tahlil, motivatsion omillar, ijtimoiy adaptatsiya, xulq-atvor, psixologik mexanizmlar, ijtimoiy muhit, integratsiya.

Аннотация. В данной статье анализируются психологические особенности мотивационных факторов и механизмов социальной адаптации у неорганизованной молодежи. Рассматриваются внутренние и внешние детерминанты формирования мотивации, а также их влияние на процесс социальной адаптации. Особое внимание уделяется роли мотивационной системы в поведении молодежи и этапам социальной интеграции. В результате исследования раскрываются психологические механизмы, способствующие повышению социальной активности и успешной адаптации молодежи в обществе.

Ключевые слова: неорганизованная молодежь, мотивация, социальная адаптация, психологический анализ, мотивационные факторы, социальная интеграция, поведение, психологические механизмы, социальная среда.

Abstract. This article analyzes the psychological characteristics of motivational factors and mechanisms of social adaptation among non-organized youth. The study examines internal and external determinants of motivation formation and their influence on the process of social adaptation. Special attention is given to the role of the motivational system in youth behavior and stages of social integration. The research reveals psychological mechanisms that contribute to enhancing social activity and successful adaptation of young people in society.

Keywords: non-organized youth, motivation, social adaptation, psychological analysis, motivational factors, social integration, behavior, psychological mechanisms, social environment.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda yoshlar muammosi, xususan, uyushmagan yoshlar kategoriyasining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o'rganish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Chunki yoshlar jamiyatning kelajakdagi ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy rivojlanishida asosiy harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi. Shu bois ularning motivatsion sohasi va ijtimoiy moslashuv jarayonlarini chuqur tahlil qilish muhim ilmiy yo'nalishlardan biri sifatida e'tirof etiladi.

Uyushmagan yoshlar orasida motivatsion omillarning yetarli darajada shakllanmaganligi yoki beqarorligi ularning ijtimoiy muhitga moslashuv jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bu esa shaxsning jamiyatdagi o'rnini topishi, ijtimoiy faolligi hamda o'zini o'zi rivojlantirish jarayonida ayrim qiyinchiliklarni yuzaga keltirishi mumkin. Shu nuqtayi

nazardan motivatsiya va ijtimoiy moslashuv mexanizmlarining o'zaro bog'liqligini psixologik jihatdan o'rganish muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, bugungi globallashuv jarayonida yoshlar orasida ijtimoiy moslashuv muammolari, motivatsion beqarorlik va ijtimoiy faollikning pasayishi kabi holatlar kuzatilmoqda. Bu esa ularning shaxs sifatida shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Psixologik nuqtayi nazardan motivatsiya shaxsning xulq-atvorini yo'naltiruvchi ichki va tashqi omillar tizimi sifatida talqin etiladi. Ichki motivatsiya shaxsning o'z ehtiyojlari, qiziqishlari va maqsadlaridan kelib chiqsa, tashqi motivatsiya esa ijtimoiy mukofotlar, bosim yoki tashqi talablar bilan bog'liq bo'ladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ichki motivatsiyasi yuqori bo'lgan yoshlar ijtimoiy moslashuv jarayonida ancha muvaffaqiyatli bo'lib, jamiyat bilan barqaror aloqalar o'rnatadi.

Uyushmagan yoshlar orasida motivatsiyaning pastligi ko'pincha ijtimoiy tajribaning yetishmasligi, bandlik imkoniyatlarining cheklanganligi va ijtimoiy institutlar bilan zaif bog'liqlik natijasida yuzaga keladi. Bu holat ularning o'z salohiyatini to'liq amalga oshirishiga to'sqinlik qiladi hamda ijtimoiy moslashuv jarayonini sekinlashtiradi. Natijada, begonalashuv, ijtimoiy befarqlik va psixologik beqarorlik kabi holatlar paydo bo'lishi mumkin.

Shuningdek, oila va ta'lim muassasalari motivatsiyani shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Qo'llab-quvvatlovchi oilaviy muhit, ijobiy pedagogik yondashuv va tengdoshlar bilan sog'lom ijtimoiy munosabatlar yoshlarning motivatsion faolligini oshiradi. Aksincha, beqaror yoki salbiy muhit motivatsiyaning pasayishiga va ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklarga olib keladi.

Shu sababli uyushmagan yoshlarda motivatsiya va ijtimoiy moslashuv o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish dolzarb ilmiy muammo bo'lib, u nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Ushbu muammoni chuqur tahlil qilish yoshlar siyosatini takomillashtirish, psixologik qo'llab-quvvatlash tizimlarini rivojlantirish va ijtimoiy integratsiyani kuchaytirish imkonini beradi.

Rossiya psixologiya maktabida Lev Vygotskyning madaniy-tarixiy nazariyasi motivatsiya va ijtimoiy rivojlanish o'rtasidagi bog'liqlikni tushuntirishda muhim o'rin tutadi. Unga ko'ra, shaxs psixik rivojlanishi ijtimoiy muhit bilan doimiy o'zaro ta'sir jarayonida shakllanadi. Motivatsiya ham ijtimoiy tajriba asosida rivojlanib boradi, shuning uchun ijtimoiy muhitdan uzilish motivatsion tizimning susayishiga olib kelishi mumkin.

Alexei Leontievning faoliyat nazariyasida motivatsiya shaxs faoliyatining asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida qaraladi. Uning fikricha, insonning ijtimoiy moslashuvi uning faoliyatda ishtirok etish darajasi bilan bevosita bog'liq bo'lib, faoliyatdan chetda qolgan yoshlar motivatsion pasayish va ijtimoiy moslashuv muammolariga ko'proq duch keladi.

Sergey Rubinstein shaxs va faoliyat birligi tamoyiliga asoslanib, motivatsiya shaxsning ichki tuzilmasi va ijtimoiy sharoit o'rtasidagi o'zaro ta'sir natijasida shakllanishini ta'kidlaydi. Bu yondashuvga ko'ra, ijtimoiy moslashuv darajasi shaxsning ichki motivatsion resurslari bilan bevosita bog'liqdir.

Boris Ananyev yosh davrlar psixologiyasini o'rganib, ayniqsa o'smirlik va yoshlik davrida motivatsion tizim shakllanishida ijtimoiy muhitning hal qiluvchi rolini ko'rsatadi. Unga ko'ra, ijtimoiy faoliyatdan uzoqlashish motivatsiyaning pasayishiga va shaxsning ijtimoiy moslashuv imkoniyatlarining cheklanishiga olib keladi.

G'arb psixologiyasida Urie Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi motivatsiya va moslashuv jarayonlarini kompleks tizim sifatida tushuntiradi. Unga ko'ra, shaxs rivojlanishi mikro (oila, tengdoshlar), mezo va makro tizimlarning o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladi. Ushbu tizimlardan birortasidagi buzilish motivatsion pasayish va ijtimoiy moslashuv muammolariga sabab bo'lishi mumkin.

Abraham Maslow ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasida motivatsiya inson ehtiyojlarining qondirilish darajasiga bog'liqligi ta'kidlanadi. Uning fikricha, ijtimoiy ehtiyojlar - tegishlilik, hurmat va o'zini anglash - qondirilmasa, shaxsda past motivatsiya va ijtimoiy faollikning kamayishi kuzatiladi. Carl Rogers esa ijobiy muhit va empatiya shaxsning ichki motivatsiyasini kuchaytirishini ta'kidlab, qo'llab-quvvatlovchi ijtimoiy muhit ijtimoiy moslashuvni tezlashtirishini asoslaydi.

Zamonaviy tadqiqotlarda Daniel Goleman emotsional intellektning motivatsiya va moslashuv jarayonidagi rolini alohida ta'kidlaydi. Unga ko'ra, o'z emotsiyalarini boshqara oladigan va empatiyaga ega bo'lgan yoshlar ijtimoiy muhitga tezroq moslashadi va yuqori motivatsion darajani saqlab qoladi.

Sherry Turkle esa raqamli muhitning ta'sirini o'rganib, virtual kommunikatsiya ko'payishi real hayotdagi motivatsion faollik va ijtimoiy moslashuvni pasaytirishi mumkinligini ta'kidlaydi. Bu holat ayniqsa uyushmagan yoshlar uchun dolzarb bo'lib, ular real ijtimoiy tajriba yetishmasligi sabab motivatsion inqirozga uchrashi mumkin.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, motivatsiya va ijtimoiy moslashuv o'zaro kuchli bog'liq jarayonlar bo'lib, uyushmagan yoshlar ushbu ikki omil kesishgan nuqtada ko'proq muammolarga duch keladi. Rossiya va xorijiy olimlar qarashlari bu jarayonlarni kompleks yondashuv asosida, ya'ni ijtimoiy muhit, shaxsiy xususiyatlar va faoliyat tizimi o'zaro bog'liqligida o'rganish zarurligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, uyushmagan yoshlar orasida motivatsiyaning pastligi ijtimoiy faollikning kamayishi, o'z kelajagiga nisbatan befarqlik, shaxsiy maqsadlarning noaniqligi hamda ijtimoiy aloqalarning zaiflashuvi bilan bevosita bog'liqdir. Bunday holatlar ijtimoiy moslashuv jarayonini murakkablashtirib, begonalashuv va psixologik beqarorlik xavfini oshiradi. Aksincha, ichki motivatsiyasi rivojlangan yoshlar ijtimoiy muhitga tez moslashadi, faol ijtimoiy munosabatlar o'rnatadi va jamiyatda o'z o'rnini topishda yuqori natijalarga erishadi. Shuningdek, motivatsiya shakllanishida oilaviy muhit, ta'lim tizimi va tengdoshlar bilan munosabatlar muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Qo'llab-quvvatlovchi va ijobiy ijtimoiy muhit yoshlarning motivatsion resurslarini kuchaytirib, ularning ijtimoiy moslashuvini tezlashtiradi. Salbiy yoki beqaror muhit esa motivatsiyaning susayishiga va ijtimoiy passivlikning kuchayishiga olib keladi.

Zamonaviy sharoitda raqamli muhit ham ushbu jarayonlarga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. U bir tomondan yoshlar uchun yangi imkoniyatlar yaratgan bo'lsa, ikkinchi tomondan real ijtimoiy aloqalarning kamayishi orqali motivatsion sustlikni kuchaytirishi mumkin. Umuman olganda, motivatsiya va ijtimoiy moslashuv o'zaro uzviy bog'liq psixologik jarayonlar bo'lib, ularni kompleks yondashuv asosida o'rganish zarur. Ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlar yoshlar bilan ishlash tizimini takomillashtirish, psixologik qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini rivojlantirish hamda jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiyani ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Boris Ananyev Inson bilish obyekti sifatida. - Sankt-Peterburg: Piter, 2001. - 288 b.
2. Andrei Petrovsky Ijtimoiy psixologiya asoslari. - Moskva: Prosvesheniye, 1987. - 224 b.
3. Urie Bronfenbrenner Inson rivojlanishining ekologiyasi. - Moskva: Progress, 1999. - 512 b.
4. Abraham Maslow Motivatsiya va shaxs. - Sankt-Peterburg: Piter, 2008. - 352 b.
5. Carl Rogers Shaxsning shakllanishi. - Moskva: Eksmo, 2002. - 256 b.
6. Daniel Goleman Emotsional intellekt. - Moskva: AST, 2013. - 480 b.
7. Sherry Turkle Birgalikda yolg'izlik. - Moskva: Corpus, 2015. - 384 b.
8. Anthony Giddens Zamonaviylik va o'zlik. - Moskva: Vse Mir, 2005. - 320 b.

Keldibekova Marhabo Ibodulla qizi,
Jizzax viloyati G'allaorol tumani 45- maktab amaliyotchi psixologi

YUQORI SINF O'QUVCHILARIDA KASB TANLASH MOTIVLARINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada yuqori sinf o'quvchilarida kasb tanlash motivlarining psixologik xususiyatlari yoritilgan. Unda o'quvchilarning kasbiy yo'nalishini belgilash jarayonida shaxsiy qiziqishlar, qobiliyatlar, ehtiyojlar, qadriyatlar tizimi, o'z-o'zini anglash darajasi hamda ijtimoiy muhit ta'siri muhim omil sifatida tahlil qilinadi. Shuningdek, kasb tanlash motivlarining shakllanishida oila, maktab, tengdoshlar guruhi, mehnat bozori haqidagi tasavvurlar va shaxsning kelajakdagi hayotiy maqsadlari o'zaro bog'liq holda namoyon bo'lishi asoslab beriladi. Maqolada yuqori sinf o'quvchilarining kasbiy o'zini belgilash jarayoni nafaqat tashqi talablar, balki ichki psixologik omillar, jumladan, motivatsiya, mas'uliyat hissi, mustaqil qaror qabul qilish, o'z imkoniyatlarini baholash va kelajak kasbiy faoliyatiga tayyorgarlik darajasi bilan chambarchas bog'liqligi ko'rsatib beriladi. Tadqiqot mavzusi o'quvchilarga kasb tanlashda psixologik yordam ko'rsatish, ularning ongli va asoslangan qaror qabul qilishiga ko'maklashish hamda kasbiy yo'naltirish ishlarini samarali tashkil etish nuqtayi nazaridan dolzarb ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: yuqori sinf o'quvchilari, kasb tanlash, kasbiy motivatsiya, kasbiy yo'nalish, o'z-o'zini anglash, qiziqish, qobiliyat, kasbiy o'zini belgilash, psixologik xususiyatlar, kasbga yo'naltirish.

Аннотация. В данной статье рассматриваются психологические особенности мотивов выбора профессии у учащихся старших классов. Особое внимание уделяется роли личностных интересов, способностей, потребностей, ценностных ориентаций, уровня самосознания и влияния социальной среды в процессе профессионального самоопределения школьников. Обосновывается, что формирование мотивов выбора профессии происходит под воздействием семьи, школы, группы сверстников, представлений о рынке труда, а также жизненных целей и перспектив учащегося. В статье подчёркивается, что профессиональный выбор старшеклассников связан не только с внешними социальными требованиями, но и с внутренними психологическими факторами, такими как мотивация, чувство ответственности, самостоятельность принятия решений, адекватная оценка собственных возможностей и готовность к будущей профессиональной деятельности. Актуальность темы определяется необходимостью оказания психологической поддержки учащимся в процессе выбора профессии, формирования осознанного отношения к будущей специальности и совершенствования системы профессиональной ориентации в образовательной среде.

Ключевые слова: старшеклассники, выбор профессии, профессиональная мотивация, профессиональная направленность, самосознание, интерес, способности, профессиональное самоопределение, психологические особенности, профессиональная ориентация.

Annotation. This article examines the psychological characteristics of career choice motives among high school students. The study focuses on the role of personal interests, abilities, needs, value orientations, self-awareness, and the influence of the social environment in the process of professional self-determination. It is emphasized that the formation of career choice motives is closely connected with the influence of family, school, peer groups, students' perceptions of the labor market, and their future life goals. The article highlights that the professional choice of high school students is determined not only by external social expectations but also by internal psychological factors, including motivation, responsibility, independent decision-making, self-assessment of personal abilities, and

readiness for future professional activity. The relevance of the topic is associated with the need to provide psychological support to students in choosing a profession, to develop their conscious and well-grounded career decisions, and to improve career guidance practices within the educational environment.

Key words: *high school students, career choice, professional motivation, career orientation, self-awareness, interest, abilities, professional self-determination, psychological characteristics, career guidance.*

Kirish. Bugungi kunda jamiyat taraqqiyotining jadallashuvi, mehnat bozori talablarining o'zgarib borishi, zamonaviy kasblar tarkibining yangilanishi hamda ta'lim tizimida shaxsga yo'naltirilgan yondashuvning kuchayishi yosh avlodning ongli kasb tanlash masalasini dolzarb muammolardan biriga aylantirmoqda. Ayniqsa, yuqori sinf o'quvchilari hayotida kasb tanlash jarayoni muhim psixologik bosqich hisoblanadi. Chunki aynan shu davrda o'quvchi o'zining kelajakdagi hayot yo'lini belgilash, jamiyatdagi o'rnini anglash, shaxsiy imkoniyatlari va qiziqishlarini baholash, muayyan kasbiy yo'nalishga nisbatan munosabatini shakllantirish zarurati bilan yuzma-yuz keladi. Bu jarayon oddiy tanlov emas, balki shaxsning ichki ehtiyojlari, motivlari, qadriyatlari, qobiliyatlari, ijtimoiy tajribasi va kelajak haqidagi tasavvurlari bilan bog'liq murakkab psixologik hodisadir.

Yuqori sinf davri o'quvchining shaxs sifatida o'zini anglash, mustaqil fikrlash, hayotiy maqsadlarni belgilash va kelajak rejasini shakllantirish bosqichi sifatida alohida ahamiyatga ega. Bu davrda o'quvchida "Men kimman?", "Kelajakda qanday kasb egasi bo'laman?", "Qaysi sohada o'z imkoniyatlarimni to'liq namoyon qila olaman?" kabi savollar kuchayadi. Mazkur savollarga beriladigan javoblar esa o'quvchining kasbiy o'zini belgilashi, hayotiy pozitsiyasi va shaxsiy mas'uliyatining rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli kasb tanlash motivlarini o'rganish yuqori sinf o'quvchilarining psixologik rivojlanishini tushunishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kasb tanlash motivlari o'quvchining kasbiy yo'nalishini belgilovchi asosiy ichki harakatlantiruvchi kuchlardan biridir. Ushbu motivlar shaxsiy qiziqish, kasbga nisbatan ijobiy munosabat, ijtimoiy mavqe egallash istagi, moddiy farovonlikka erishish, ota-ona va yaqinlar ta'siri, jamiyatda foydali inson bo'lishga intilish, o'z qobiliyatlarini ro'yobga chiqarish ehtiyoji kabi omillar asosida shakllanadi. Ayrim o'quvchilar kasbni o'z qiziqishi va layoqatiga ko'ra tanlasa, boshqalari ota-onaning tavsiyasi, tengdoshlar fikri, kasbning obro'si yoki iqtisodiy daromad keltirish imkoniyatiga ko'proq e'tibor qaratadi. Bu esa kasb tanlash motivlarining individual, ijtimoiy va psixologik jihatdan turlicha namoyon bo'lishini ko'rsatadi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, yuqori sinf o'quvchilarining kasb tanlash jarayoni har doim ham yetarlicha ongli, mustaqil va psixologik jihatdan asoslangan holda kechmaydi. Ba'zi hollarda o'quvchilar o'z qobiliyati, xarakter xususiyatlari, qiziqishlari va kasb talablarini chuqur tahlil qilmasdan tanlov qiladi. Natijada keyinchalik o'qish jarayonida qiziqishning pasayishi, kasbiy moslashuvdagi qiyinchiliklar, motivatsion sustlik, o'z tanlovidan qoniqmaslik yoki kelajak faoliyatiga nisbatan noaniqlik holatlari yuzaga kelishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, kasb tanlash motivlarining psixologik xususiyatlarini ilmiy asosda o'rganish, o'quvchilarning ichki imkoniyatlarini aniqlash va ularga to'g'ri kasbiy yo'nalish berish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Yuqori sinf o'quvchilarida kasbiy motivatsiyaning shakllanishi bir qator omillar bilan bog'liq. Bular qatoriga oila tarbiyasi, maktabdagi ta'lim-tarbiya muhiti, fanlarga bo'lgan qiziqish, o'qituvchi va psixologlarning kasbga yo'naltirish faoliyati, tengdoshlar ta'siri, ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar, hududiy imkoniyatlar hamda mehnat bozori haqidagi tasavvurlar kiradi. Ayniqsa, bugungi axborotlashgan jamiyatda o'quvchilar turli kasblar haqidagi ma'lumotlarni ko'plab manbalardan oladi. Biroq bu ma'lumotlar har doim

ham ularning shaxsiy imkoniyatlari va real kasbiy salohiyati bilan mos kelavermaydi. Shuning uchun kasb tanlashda psixologik diagnostika, individual maslahat, qiziqish va qobiliyatlarni aniqlash, kasblar olami bilan tanishtirish hamda ongli qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish zarur.

Shuningdek, yuqori sinf o'quvchilarida kasb tanlash motivlari ularning o'z-o'zini anglash darajasi bilan chambarchas bog'liqdir. O'zini anglagan, qobiliyat va imkoniyatlarini to'g'ri baholay oladigan o'quvchi kasb tanlashda nisbatan mustaqil, mas'uliyatli va barqaror qaror qabul qiladi. Aksincha, o'z imkoniyatlarini yetarlicha bilmagan, kelajak rejalari noaniq bo'lgan o'quvchilarda kasbiy tanlov tashqi ta'sirlar asosida shakllanishi ehtimoli yuqori bo'ladi. Shu bois kasb tanlash motivlarini o'rganishda o'quvchining shaxsiy yo'nalganligi, o'ziga bo'lgan ishonchi, hayotiy maqsadlari, ijtimoiy faolligi va qaror qabul qilish xususiyatlarini ham hisobga olish lozim.

Mazkur tadqiqot mavzusi yuqori sinf o'quvchilarida kasb tanlash motivlarining mazmuni, shakllanish omillari va psixologik mexanizmlarini aniqlashga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir. Ushbu masalani o'rganish orqali o'quvchilarning kasbiy qiziqishlari, shaxsiy ehtiyojlari, ichki motivlari, tashqi ta'sir manbalari hamda kasbiy o'zini belgilash jarayonidagi psixologik muammolarni aniqlash imkoniyati yaratiladi. Natijada maktab amaliyotida kasbga yo'naltirish ishlarini takomillashtirish, psixologik xizmat samaradorligini oshirish va o'quvchilarning kelajak kasbini ongli ravishda tanlashiga ko'maklashish mumkin bo'ladi.

Shunday qilib, yuqori sinf o'quvchilarida kasb tanlash motivlarining psixologik xususiyatlarini o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhimdir. Chunki kasb tanlashda to'g'ri shakllangan motivatsiya o'quvchining kelajakdagi ta'lim yo'nalishi, kasbiy tayyorgarligi, mehnat faoliyatiga munosabati va shaxs sifatida jamiyatda o'z o'rnini topishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli mazkur mavzuni chuqur tahlil qilish ta'lim muassasalarida kasbiy yo'naltirish tizimini takomillashtirish, o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda psixologik yordam ko'rsatish hamda ularning kelajak hayotiga tayyorligini kuchaytirishda muhim ilmiy-amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Yuqori sinf o'quvchilarida kasb tanlash motivlarini o'rganish psixologiyada shaxsning kasbiy o'zini anglashi, qiziqishlari, qobiliyatlari va hayotiy maqsadlari bilan bog'liq muhim masala sifatida qaraladi. Ilmiy adabiyotlarda kasb tanlash jarayoni oddiy tanlov emas, balki o'quvchining o'z kelajagini rejalashtirishi, shaxsiy imkoniyatlarini baholashi va jamiyatdagi o'rnini belgilashi bilan bog'liq murakkab psixologik jarayon sifatida talqin etiladi.

D. Super kasb tanlashni shaxsning "Men konsepsiyasi" bilan bog'lab, inson o'z qiziqishi va qobiliyatlarini kasbiy faoliyat orqali namoyon etishga intilishini ta'kidlaydi. J. Holland esa kasbiy tanlovni shaxs xususiyatlari va kasbiy muhit o'rtasidagi moslik asosida tushuntiradi. Bu qarashlarga ko'ra, o'quvchi o'ziga mos kasbni tanlaganida uning kelajakdagi kasbiy qoniqishi va muvaffaqiyati yuqori bo'ladi.

E.A. Klimov kasblarni turli faoliyat yo'nalishlariga ajratib, kasb tanlashda o'quvchining qiziqishi, moyilligi va individual imkoniyatlarini hisobga olish zarurligini ko'rsatadi. N.S. Pryajnikov esa kasbiy o'zini belgilashni shaxsning hayotiy maqsadlari va qadriyatlari bilan bog'laydi. Demak, kasb tanlash jarayoni faqat kelajakdagi ish faoliyatini tanlash emas, balki o'quvchining hayot yo'lini belgilash jarayoni hamdir.

A.N. Leontyev va L.I. Bojovichning motivatsiyaga oid qarashlarida motiv shaxs faoliyatini harakatga keltiruvchi ichki omil sifatida izohlanadi. Shu nuqtayi nazardan, yuqori sinf o'quvchilarining kasb tanlash motivlari ularning ichki qiziqishi, ehtiyoji, o'zini namoyon etish istagi, ota-ona ta'siri, kasbning obro'si va moddiy imkoniyatlari bilan bog'liq holda shakllanadi. Bunda ichki motivlar barqaror kasbiy tanlovga xizmat qilsa, faqat tashqi ta'sir asosida qilingan tanlov keyinchalik qoniqmaslik yoki motivatsiyaning pasayishiga olib kelishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, yuqori sinf o'quvchilarida kasb tanlash motivlari o'z-o'zini anglash, qiziqish, qobiliyat, oilaviy muhit, maktabdagi kasbga yo'naltirish ishlari va mehnat bozori haqidagi tasavvurlar bilan chambarchas bog'liq. Shuning uchun kasb tanlash jarayonida o'quvchining individual psixologik xususiyatlarini aniqlash, unga kasblar haqida to'g'ri ma'lumot berish va ongli qaror qabul qilishiga ko'maklashish muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda yuqori sinf o'quvchilarida kasb tanlash motivlarining psixologik xususiyatlarini aniqlash, ularning kasbiy yo'nalishga munosabati, qiziqishlari, ehtiyojlari va qaror qabul qilish omillarini tahlil qilish asosiy maqsad qilib olindi. Tadqiqot jarayonida kasb tanlash motivlari o'quvchining shaxsiy qiziqishi, qobiliyati, oilaviy muhit ta'siri, kasbning ijtimoiy nufuzi, moddiy manfaatdorlik va kelajakdagi hayotiy maqsadlari bilan bog'liq holda o'rganildi.

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, faoliyatga doir yondashuv hamda kasbiy o'zini belgilash nazariyalariga tayanildi. Ushbu yondashuvlar o'quvchining kasb tanlash jarayonini faqat tashqi omillar natijasi sifatida emas, balki uning ichki motivlari, o'zini anglashi, individual imkoniyatlari va ijtimoiy tajribasi bilan bog'liq murakkab psixologik jarayon sifatida tahlil qilish imkonini beradi.

Tadqiqotda nazariy tahlil, kuzatish, suhbat, anketa so'rovi va psixologik diagnostika metodlaridan foydalanildi. Nazariy tahlil orqali kasb tanlash motivlariga oid ilmiy qarashlar umumlashtirildi. Anketa va suhbat metodlari yordamida o'quvchilarning kasb tanlashga munosabati, tanlovga ta'sir etuvchi omillar, ota-ona, o'qituvchi va tengdoshlar ta'siri, shuningdek, kasb haqidagi tasavvurlari aniqlashtirildi. Psixologik diagnostika esa o'quvchilarning kasbiy qiziqishlari, moyilliklari va motivatsion yo'nalishini baholashga xizmat qildi.

Tadqiqot obyekti sifatida yuqori sinf o'quvchilarining kasbiy tanlov jarayoni belgilandi. Tadqiqot predmeti esa ularning kasb tanlash motivlari, ushbu motivlarning shakllanishiga ta'sir etuvchi psixologik va ijtimoiy omillar hisoblanadi. Tadqiqot davomida o'quvchilarning kasb tanlashda mustaqil qaror qabul qilish darajasi, o'z imkoniyatlarini baholash xususiyati, kasbga qiziqishining barqarorligi va kelajak rejasining aniqligi asosiy ko'rsatkichlar sifatida tahlil qilindi.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilishda sifat va miqdoriy yondashuvlardan foydalanildi. Olingan javoblar mazmun jihatdan guruhlashtirilib, o'quvchilarda ustuvor bo'lgan ichki va tashqi motivlar ajratib ko'rsatildi. Ichki motivlar sifatida qiziqish, qobiliyat, o'zini namoyon qilish va kasb mazmuniga moyillik; tashqi motivlar sifatida esa ota-ona ta'siri, kasbning obro'si, moddiy daromad va jamiyatdagi talab kabi omillar baholandi.

Umuman olganda, tanlangan metodologiya yuqori sinf o'quvchilarida kasb tanlash motivlarining mazmunini, ularning shakllanish omillarini va psixologik xususiyatlarini tizimli o'rganishga imkon beradi. Mazkur yondashuv o'quvchilarga kasb tanlashda individual psixologik yordam ko'rsatish, kasbga yo'naltirish ishlarini takomillashtirish hamda ularning ongli va asoslangan qaror qabul qilishiga ko'maklashish uchun ilmiy-amaliy asos yaratadi.

Muhokama. Yuqori sinf o'quvchilarida kasb tanlash motivlarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, bu jarayon o'quvchining faqat kelajakdagi kasbini belgilashi bilan cheklanmaydi. U shaxsning o'zini anglashi, hayotiy maqsadlarini aniqlashi, qobiliyat va qiziqishlarini baholashi hamda jamiyatda o'z o'rnini topishga intilishi bilan bevosita bog'liq murakkab psixologik jarayondir. Ayniqsa, yuqori sinf davrida o'quvchi mustaqil qaror qabul qilishga intiladi, biroq uning tanloviga oilaviy muhit, tengdoshlar fikri, o'qituvchilar tavsiyasi va kasbning jamiyatdagi nufuzi sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Muhokama jarayonida kasb tanlash motivlarining ikki asosiy yo'nalishda namoyon bo'lishi kuzatiladi. Birinchi yo'nalish ichki motivlar bilan bog'liq bo'lib, bunda o'quvchi kasbni o'z qiziqishi, qobiliyati, shaxsiy intilishi va kelajakdagi o'zini namoyon etish ehtiyoji

asosida tanlaydi. Bunday tanlov odatda nisbatan barqaror bo'ladi, chunki u o'quvchining ichki ehtiyoji va shaxsiy maqsadlari bilan uyg'unlashadi. Ikkinchi yo'nalish esa tashqi motivlar bilan belgilanadi. Bunda kasb tanlashda ota-onaning xohishi, kasbning obro'si, moddiy daromad, tanishlar ta'siri yoki mehnat bozoridagi talab ustuvor bo'lishi mumkin.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, yuqori sinf o'quvchilari orasida kasb tanlashda ichki va tashqi motivlar ko'pincha aralash holda namoyon bo'ladi. Masalan, ayrim o'quvchilar o'zlari qiziqqan sohaga intilgan holda, shu kasbning kelajakdagi daromadi yoki jamiyatdagi mavqeini ham hisobga oladi. Bu holat tabiiy jarayon hisoblanadi. Biroq muammo shundaki, ba'zi o'quvchilar o'z qobiliyati, xarakter xususiyatlari va kasb talablari o'rtasidagi moslikni yetarlicha tahlil qilmasdan qaror qabul qiladi. Natijada tanlangan yo'nalish keyinchalik ularning qiziqishi, imkoniyati yoki shaxsiy maqsadlariga mos kelmay qolishi mumkin.

Kasb tanlash motivlarining shakllanishida o'z-o'zini anglash muhim o'rin tutadi. O'zining kuchli va zaif tomonlarini biladigan, qaysi faoliyat turiga moyilligini anglay oladigan o'quvchi kasb tanlashda ancha ongli yondashadi. Aksincha, o'z imkoniyatlarini to'g'ri baholay olmagan o'quvchilarda tanlov ko'proq tashqi ta'sirlar asosida yuzaga keladi. Shuning uchun yuqori sinf o'quvchilari bilan olib boriladigan kasbga yo'naltirish ishlarida faqat kasblar haqida ma'lumot berish emas, balki ularning shaxsiy qiziqishlari, qobiliyatlari, motivlari va hayotiy maqsadlarini aniqlash ham muhimdir.

Muhokama natijalaridan kelib chiqib aytish mumkinki, maktab psixologi, sinf rahbari va ota-onalar o'quvchining kasbiy tanloviga bir tomonlama bosim o'tkazmasligi, aksincha, unga o'z imkoniyatlarini anglash va mustaqil qaror qabul qilishda ko'maklashishi zarur. Kasb tanlash jarayonida o'quvchining shaxsiy qiziqishi, real qobiliyati, mehnat bozoridagi ehtiyoj va kelajakdagi kasbiy rivojlanish imkoniyatlari uyg'un holda hisobga olinishi lozim. Ana shundagina kasbiy tanlov tasodifiy emas, balki ongli, asoslangan va shaxsiy rivojlanishga xizmat qiluvchi qarorga aylanadi.

Shunday qilib, yuqori sinf o'quvchilarida kasb tanlash motivlarining psixologik xususiyatlari ularning ichki ehtiyojlari, o'zini anglash darajasi, ijtimoiy muhit ta'siri va kelajak haqidagi tasavvurlari bilan uzviy bog'liqdir. Mazkur jarayonni chuqur o'rganish ta'lim muassasalarida kasbga yo'naltirish ishlarini takomillashtirish, o'quvchilarning ongli kasbiy tanlovini shakllantirish va ularning kelajakdagi kasbiy moslashuvini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Amaliy tavsiyalar. Yuqori sinf o'quvchilarida kasb tanlash motivlarini to'g'ri shakllantirish uchun, avvalo, maktabda kasbga yo'naltirish ishlarini tizimli tashkil etish zarur. Bunda o'quvchilarning qiziqishlari, qobiliyatlari, shaxsiy xususiyatlari va kelajak maqsadlarini aniqlashga qaratilgan psixologik diagnostika muntazam olib borilishi lozim.

O'quvchilarga kasblar haqida faqat umumiy ma'lumot berish bilan cheklanmasdan, har bir kasbning mazmuni, mehnat sharoiti, talab etiladigan bilim va ko'nikmalar, kelajakdagi imkoniyatlari tushuntirilishi kerak. Bu ularning kasbni tasodifiy emas, balki ongli ravishda tanlashiga yordam beradi.

Maktab psixologi va sinf rahbarlari o'quvchilar bilan individual suhbatlar, kasbiy maslahatlar, treninglar va motivatsion mashg'ulotlar tashkil etishi maqsadga muvofiq. Ayniqsa, o'ziga ishonchi past yoki kasb tanlashda ikkilanayotgan o'quvchilar bilan alohida ishlash zarur.

Ota-onalar farzandining kasb tanlash jarayonida bosim o'tkazmasdan, uning qiziqishi va imkoniyatlarini inobatga olishi lozim. Oilada o'quvchining mustaqil fikr bildirishi, o'z tanlovini asoslab berishi va kelajak rejasini shakllantirishi qo'llab-quvvatlanishi kerak.

Shuningdek, o'quvchilarni turli kasb egalari bilan uchrashuvlar, oliy ta'lim muassasalariga tashriflar, amaliy seminarlar va mehnat bozori haqidagi ma'lumotlar bilan tanishtirish foydali hisoblanadi. Bu ularning kasbiy tasavvurlarini kengaytiradi va ongli qaror qabul qilishiga xizmat qiladi.

Xulosa. Yuqori sinf o'quvchilarida kasb tanlash motivlarining psixologik xususiyatlarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, kasbiy tanlov shaxs hayotidagi muhim va mas'uliyatli bosqichlardan biridir. Bu jarayon o'quvchining qiziqishlari, qobiliyatlari, ehtiyojlari, o'z-o'zini anglashi, kelajak maqsadlari hamda ijtimoiy muhit ta'siri bilan bevosita bog'liq holda shakllanadi. Shuning uchun kasb tanlashni faqat tashqi talab yoki ota-ona xohishi asosida emas, balki o'quvchining individual psixologik imkoniyatlarini hisobga olgan holda tashkil etish zarur.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, yuqori sinf o'quvchilarida kasb tanlash motivlari ichki va tashqi omillar uyg'unligida namoyon bo'ladi. Ichki motivlar - qiziqish, qobiliyat, o'zini namoyon qilish istagi va kasbga nisbatan ongli munosabat bilan bog'liq bo'lsa, tashqi motivlar - ota-ona ta'siri, kasbning obro'si, moddiy daromad va jamiyatdagi talab kabi omillar orqali shakllanadi. Eng barqaror kasbiy tanlov esa aynan ichki qiziqish va real imkoniyatlar bilan uyg'unlashgan holda yuzaga keladi.

Shuningdek, kasb tanlashda o'quvchining o'zini anglash darajasi muhim ahamiyatga ega. O'z qobiliyatini, qiziqishini va shaxsiy imkoniyatlarini to'g'ri baholay olgan o'quvchi kelajak kasbini nisbatan ongli va mustaqil tanlaydi. Aksincha, o'z imkoniyatlarini yetarli anglamagan o'quvchilarda tanlov ko'proq tashqi ta'sirlar asosida shakllanib, keyinchalik kasbiy qoniqmaslik yoki motivatsiyaning pasayishiga olib kelishi mumkin.

Umuman olganda, yuqori sinf o'quvchilarida kasb tanlash motivlarini to'g'ri shakllantirish uchun maktab, oila va psixologik xizmat hamkorligi muhimdir. O'quvchilarga kasblar haqida to'g'ri ma'lumot berish, ularning qiziqish va qobiliyatlarini aniqlash, individual maslahatlar tashkil etish hamda mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish zarur. Bu esa o'quvchilarning kelajak kasbini ongli tanlashiga, kasbiy moslashuviga va shaxsiy rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. - Москва: Просвещение, 1968. - 464 с.
2. Выготский Л. С. Педагогическая психология. - Москва: Педагогика-Пресс, 1996. - 536 с.
3. Гинзберг Э., Гинсбург С. В., Аксельрад С., Герма Дж. Л. Occupational Choice: An Approach to a General Theory. - New York: Columbia University Press, 1951. - 271 p.
4. Климов Е. А. Как выбирать профессию: книга для учащихся старших классов средней школы. - Москва: Просвещение, 1990. - 159 с.
5. Кон И. С. Психология ранней юности: книга для учителя. - Москва: Просвещение, 1989. - 255 с.
6. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. - Москва: Политиздат, 1975. - 304 с.
7. Пряхников Н. С. Профессиональное самоопределение: теория и практика. - Москва: Академия, 2008.
8. Parsons F. Choosing a Vocation. - Boston: Houghton Mifflin, 1909. - 165 p.
9. Roe A. The Psychology of Occupations. - New York: John Wiley & Sons, 1956. - 340 p.
10. Super D. E. The Psychology of Careers: An Introduction to Vocational Development. - New York: Harper & Brothers, 1957. - 362 p.
11. Holland J. L. Making Vocational Choices: A Theory of Vocational Personalities and Work Environments. - 3rd ed. - Odessa, FL: Psychological Assessment Resources, 1997.

Toxtamishova Maxbuba,
Jizzax viloyati G'allaorol tumani 49- maktab amaliyotchi psixologi

O'SMIRLARDA KELAJAK KASBIGA NISBATAN MUNOSABATNING PSIXOLOGIK JIHATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'smirlarda kelajak kasbiga nisbatan munosabatning psixologik jihatlari yoritiladi. Unda o'smirlarning kasbiy tasavvurlari, qiziqishlari, qobiliyatlarini anglash darajasi, o'z-o'zini baholashi hamda ijtimoiy muhit ta'siri tahlil qilinadi. Shuningdek, kelajak kasbiga ijobiy munosabat shakllanishida oila, maktab, tengdoshlar va kasbga yo'naltirish ishlarining ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: o'smir, kelajak kasbi, kasbiy munosabat, kasb tanlash, o'z-o'zini anglash, kasbiy qiziqish, motivatsiya, psixologik omillar.

Аннотация. В данной статье рассматриваются психологические аспекты отношения подростков к будущей профессии. Анализируются профессиональные представления подростков, их интересы, уровень осознания собственных способностей, самооценка и влияние социальной среды. Особое внимание уделяется роли семьи, школы, сверстников и профориентационной работы в формировании положительного отношения к будущей профессиональной деятельности.

Ключевые слова: подросток, будущая профессия, профессиональное отношение, выбор профессии, самосознание, профессиональный интерес, мотивация, психологические факторы.

Annotation. This article examines the psychological aspects of adolescents' attitudes toward their future profession. It analyzes adolescents' career perceptions, interests, awareness of their abilities, self-esteem, and the influence of the social environment. The article also highlights the role of family, school, peers, and career guidance in forming a positive attitude toward future professional activity.

Key words: adolescent, future profession, professional attitude, career choice, self-awareness, career interest, motivation, psychological factors.

Kirish. Bugungi kunda yoshlarning kelajak kasbiga ongli munosabatini shakllantirish ta'lim tizimi oldida turgan muhim vazifalardan biridir. Chunki kasb tanlash jarayoni shaxs hayotida muhim burilish bosqichi bo'lib, u o'smirning kelajakdagi ta'lim yo'nalishi, mehnat faoliyati, ijtimoiy mavqei va shaxsiy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, o'smirlik davrida shaxs o'z qiziqishlari, qobiliyatlari, ehtiyojlari va hayotiy maqsadlarini anglay boshlaydi. Shu sababli mazkur davrda kelajak kasbiga nisbatan munosabatning shakllanishi alohida psixologik ahamiyat kasb etadi.

O'smirlik davri o'zini anglash, mustaqil fikrlash, shaxsiy qarashlarni shakllantirish va kelajak rejalarini belgilash bosqichi hisoblanadi. Bu davrda o'smir "Men kim bo'laman?", "Qaysi kasb menga mos?", "Kelajakda qanday faoliyat bilan shug'ullanishni xohlayman?" kabi savollarga javob izlaydi. Ushbu savollarga munosabat esa uning qiziqishlari, o'ziga bergan bahosi, oilaviy tarbiyasi, maktab muhiti, tengdoshlar ta'siri va jamiyatdagi kasblar haqidagi tasavvurlari bilan bog'liq holda shakllanadi.

Kelajak kasbiga nisbatan ijobiy munosabat o'smirning kasbiy qiziqishini kuchaytiradi, maqsad sari intilishini oshiradi hamda o'quv faoliyatiga mas'uliyatli yondashishiga yordam beradi. Aksincha, kasb haqida yetarli tasavvurga ega bo'lmaslik, o'z qobiliyatlarini to'g'ri baholay olmaslik yoki tashqi bosim asosida tanlov qilish o'smirda ikkilanish, ishonchsizlik va motivatsion sustlikni yuzaga keltirishi mumkin. Shuning uchun o'smirlarning kelajak kasbiga bo'lgan munosabatini psixologik jihatdan o'rganish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, o'smirlarning kasbiy yo'nalishga munosabati nafaqat shaxsiy qiziqishlar, balki ijtimoiy muhit, oila, maktab, axborot manbalari va mehnat bozori haqidagi tasavvurlar ta'sirida shakllanadi. Shu bois ta'lim muassasalarida kasbga yo'naltirish ishlarini samarali tashkil etish, o'smirlarning individual psixologik xususiyatlarini aniqlash va ularga to'g'ri kasbiy maslahat berish zarur.

Shunday qilib, o'smirlarda kelajak kasbiga nisbatan munosabatning psixologik jihatlarini o'rganish ularning kasbiy o'zini anglashi, ongli tanlov qilishi va kelajak hayotga tayyorlanishida muhim o'rin tutadi. Mazkur masalani ilmiy tahlil qilish o'smirlarning qiziqish va qobiliyatlarini hisobga olgan holda kasbga yo'naltirish tizimini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Mavzuning dolzarbligi. O'smirlik davri shaxsning kelajak hayot yo'lini belgilash, o'z imkoniyatlarini anglash va kasbiy yo'nalishini tanlashga tayyorlanish bosqichi hisoblanadi. Aynan shu davrda o'smirda kasblar haqidagi dastlabki barqaror tasavvurlar, qiziqishlar, maqsadlar va kelajak faoliyatiga nisbatan munosabat shakllana boshlaydi. Shu bois o'smirlarning kelajak kasbiga bo'lgan munosabatini psixologik jihatdan o'rganish muhim ahamiyatga ega.

Bugungi kunda mehnat bozori talablari tez o'zgarib borayotgani, yangi kasblarning paydo bo'layotgani va yoshlarning kasb tanlashda ko'plab axborot manbalariga duch kelayotgani mazkur mavzuning dolzarbligini yanada oshiradi. O'smirlar ayrim hollarda kasbni o'z qiziqishi va qobiliyatiga qarab emas, balki ota-ona istagi, tengdoshlar ta'siri, kasbning obro'si yoki moddiy manfaatiga qarab tanlashi mumkin. Bu esa keyinchalik kasbiy moslashuvdagi qiyinchiliklar, o'qishga bo'lgan qiziqishning pasayishi va o'z tanlovidan qoniqmaslik holatlariga olib keladi.

Kelajak kasbiga ijobiy va ongli munosabat shakllangan o'smir o'z oldiga aniq maqsad qo'yadi, o'qishga mas'uliyat bilan yondashadi, qobiliyatlarini rivojlantirishga intiladi va mustaqil qaror qabul qilishga tayyor bo'ladi. Aksincha, kasb haqida yetarli tasavvurga ega bo'lmagan o'smirlarda ikkilanish, ishonchsizlik, tashqi ta'sirga berilish va motivatsion sustlik kuzatilishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, o'smirlarda kelajak kasbiga nisbatan munosabatning psixologik jihatlarini o'rganish ta'lim muassasalarida kasbga yo'naltirish ishlarini samarali tashkil etish, o'quvchilarning qiziqish va qobiliyatlarini aniqlash hamda ularni ongli kasbiy tanlovga tayyorlash uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. O'smirlarda kelajak kasbiga nisbatan munosabat masalasi psixologik adabiyotlarda shaxsning o'zini anglashi, qiziqishlari, qobiliyatlari, motivatsiyasi va ijtimoiy muhit ta'siri bilan bog'liq holda talqin etiladi. Tadqiqotchilar kasbga munosabatni oddiy qiziqish emas, balki o'smirning kelajak hayotini rejalashtirishi, o'z imkoniyatlarini baholashi va jamiyatdagi o'rnini anglash jarayoni sifatida izohlaydilar.

D. Superning kasbiy rivojlanish nazariyasida kasb tanlash shaxsning "Men konsepsiyasi" bilan bog'liq jarayon sifatida qaraladi. Ya'ni o'smir kelajak kasbini tanlashda o'zini qanday inson sifatida ko'rishi, qobiliyatlari va hayotiy maqsadlarini qanday baholashi muhim ahamiyatga ega. J. Holland esa kasbga munosabatni shaxs xususiyatlari va kasbiy muhit o'rtasidagi moslik orqali tushuntiradi. Uning fikricha, o'smir o'z qiziqishi va xarakteriga mos kasbiy yo'nalishni tanlaganda, unda kelajak faoliyatiga nisbatan ijobiy munosabat kuchayadi.

E.A. Klimov kasbga yo'naltirish masalasida o'quvchining individual xususiyatlari, qiziqishlari va faoliyatga moyilligini hisobga olish zarurligini ta'kidlaydi. Uning yondashuviga ko'ra, kasbga munosabatni shakllantirishda o'smirning qaysi faoliyat turiga yaqinligi, qanday sharoitda o'zini erkin namoyon qila olishi va kasb mazmunini qanday tushunishi muhimdir. N.S. Pryajnikov esa kasbiy o'zini belgilashni shaxsning hayotiy

mazmun izlash jarayoni bilan bog'laydi. Bu qarash o'smirning kelajak kasbiga munosabati uning qadriyatlari, orzulari va hayotiy rejalari bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi.

Motivatsiya masalasiga oid qarashlarda A.N. Leontyev va L.I. Bojovichning yondashuvlari muhim o'rin tutadi. Ularning fikricha, har qanday faoliyat muayyan ehtiyoj va motivlar asosida yuzaga keladi. Shu nuqtayi nazardan, o'smirning kelajak kasbiga munosabati uning ichki qiziqishi, o'zini namoyon etish istagi, muvaffaqiyatga intilishi, ota-ona va ijtimoiy muhit ta'siri bilan shakllanadi. Agar kasbga munosabat ichki motivlarga asoslangan bo'lsa, u nisbatan barqaror va ongli bo'ladi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'smirlarda kelajak kasbiga nisbatan munosabat bir nechta omillar ta'sirida shakllanadi. Bular o'z-o'zini anglash, qobiliyatlarni baholash, oila va maktab muhiti, tengdoshlar ta'siri, kasblar haqidagi tasavvurlar hamda jamiyatdagi ehtiyojlar bilan bog'liqdir. Shu sababli o'smirlarni kasbga yo'naltirishda faqat kasblar haqida ma'lumot berish emas, balki ularning shaxsiy qiziqishlari, psixologik xususiyatlari va kelajak maqsadlarini ham chuqur o'rganish zarur.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda o'smirlarda kelajak kasbiga nisbatan munosabatning psixologik jihatlarini aniqlash asosiy maqsad qilib olindi. Tadqiqot jarayonida o'smirlarning kasbiy qiziqishlari, kelajak kasbi haqidagi tasavvurlari, o'z qobiliyatlarini baholash darajasi hamda kasb tanlashga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar o'rganildi.

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, faoliyat nazariyasi va kasbiy o'zini belgilashga oid psixologik qarashlarga tayanildi. Ushbu yondashuvlar o'smirlarning kelajak kasbiga bo'lgan munosabatini ularning qiziqishlari, motivlari, o'z-o'zini anglashi, oilaviy va ijtimoiy muhit ta'siri bilan bog'liq holda tahlil qilish imkonini beradi.

Tadqiqotda nazariy tahlil, kuzatish, suhbat, anketa so'rovi va psixologik diagnostika metodlaridan foydalanildi. Nazariy tahlil orqali mavzuga oid ilmiy manbalar o'rganildi. Suhbat va anketa yordamida o'smirlarning kelajak kasbi haqidagi fikrlari, tanlovga ta'sir etuvchi omillar, ota-ona, maktab va tengdoshlar ta'siri aniqlashtirildi. Psixologik diagnostika esa ularning kasbiy qiziqishlari, moyilliklari va motivatsion yo'nalishini baholashga xizmat qildi.

Jadval 1.

Tadqiqot bosqichi	Qo'llanilgan metodlar	O'rganilgan ko'rsatkichlar	Kutilgan natija
Nazariy bosqich	Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish	Kasbiy munosabat, motivatsiya, o'z-o'zini anglash, kasbiy qiziqish	Mavzuning nazariy asoslari aniqlanadi
Diagnostik bosqich	Anketa, suhbat, kuzatish	O'smirlarning kasb haqidagi tasavvurlari, qiziqishlari, tanlov sabablari	Kasbga munosabatning asosiy omillari aniqlanadi
Psixologik baholash bosqichi	Psixologik test va so'rovnomalar	Kasbiy moyillik, motivatsion yo'nalish, o'z imkoniyatlarini baholash	O'smirlarning kasbiy yo'nalishi va ichki motivlari baholanadi
Tahliliy bosqich	Sifat va miqdoriy tahlil	Ichki va tashqi ta'sirlar, ijobiy yoki beqaror munosabat shakllari	Natijalar umumlashtirilib, xulosalar ishlab chiqiladi

Tadqiqot obyekti sifatida o'smirlarning kelajak kasbiga bo'lgan munosabati belgilandi. Tadqiqot predmeti esa ushbu munosabatning shakllanishiga ta'sir etuvchi psixologik omillar, ya'ni qiziqish, motivatsiya, o'z-o'zini baholash, kasbiy tasavvur va ijtimoiy ta'sirlar hisoblanadi.

Olingan natijalar mazmuniga ko'ra guruhlashtirilib, o'smirlarda kelajak kasbiga nisbatan ijobiy, beqaror yoki tashqi ta'sirga asoslangan munosabat shakllari ajratib ko'rsatildi. Bu esa o'smirlarning kasbiy yo'nalishini aniqlash, ularga psixologik yordam ko'rsatish va kasbga yo'naltirish ishlarini samarali tashkil etish uchun ilmiy-amaliy asos yaratadi.

Muhokama. O'smirlarda kelajak kasbiga nisbatan munosabatning shakllanishi ularning shaxsiy qiziqishlari, qobiliyatlari, o'z-o'zini baholashi va ijtimoiy muhit ta'siri bilan chambarchas bog'liq. Tadqiqot mazmunidan kelib chiqib aytish mumkinki, o'smir kasb tanlash jarayonida nafaqat kelajakdagi mehnat faoliyatini, balki o'zining jamiyatdagi o'rni, hayotiy maqsadi va shaxsiy imkoniyatlarini ham anglashga harakat qiladi.

O'smirlarning kelajak kasbiga munosabati turlicha namoyon bo'ladi. Ayrim o'smirlarda kasbga qiziqish ichki motivlarga, ya'ni shaxsiy qobiliyat, qiziqish, orzu va maqsadlarga asoslanadi. Bunday o'smirlar tanlagan yo'nalishiga nisbatan mas'uliyatli bo'lib, kelajak faoliyatiga ongli tayyorgarlik ko'rishga intiladi. Boshqa bir guruh o'smirlarda esa kasbga munosabat tashqi ta'sirlar - ota-ona istagi, tengdoshlar fikri, kasbning obro'si yoki moddiy manfaatdorlik asosida shakllanishi mumkin.

Muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, kelajak kasbiga ijobiy munosabat o'smirning o'qishga bo'lgan qiziqishini oshiradi, maqsad sari intilishini kuchaytiradi va mustaqil qaror qabul qilishiga yordam beradi. Aksincha, kasb haqida yetarli tasavvurga ega bo'lmaslik, o'z imkoniyatlarini to'g'ri baholay olmaslik yoki tashqi bosim asosida tanlov qilish o'smirda ikkilanish, ishonchsizlik va motivatsion sustlikni yuzaga keltiradi.

Shu bois o'smirlarning kasbga munosabatini shakllantirishda maktab, oila va psixologik xizmat hamkorligi muhim ahamiyatga ega. O'smirlarga kasblar haqida to'g'ri ma'lumot berish, uning qiziqish va qobiliyatlarini aniqlash, mustaqil fikrlashini qo'llab-quvvatlash hamda individual maslahatlar tashkil etish zarur. Bu jarayon kasb tanlashni tasodifiy emas, balki ongli va asoslangan qarorga aylantiradi.

Umuman olganda, o'smirlarda kelajak kasbiga nisbatan munosabatning psixologik jihatlarini ularning ichki motivatsiyasi, o'zini anglash darajasi, ijtimoiy tajribasi va atrof-muhit ta'siri bilan belgilanadi. Mazkur jihatlarini hisobga olish kasbga yo'naltirish ishlarini samarali tashkil etish hamda o'smirlarning kelajak kasbiy hayotga tayyorgarligini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Amaliy tavsiyalar

O'smirlarda kelajak kasbiga nisbatan ijobiy va ongli munosabatni shakllantirish uchun maktabda kasbga yo'naltirish ishlari muntazam olib borilishi zarur.

Avvalo, o'smirlarning qiziqishlari, qobiliyatlari va shaxsiy imkoniyatlarini aniqlash uchun psixologik diagnostika hamda individual suhbatlar tashkil etish lozim.

O'quvchilarga turli kasblarning mazmuni, mehnat sharoiti, talab qilinadigan bilim va ko'nikmalar haqida aniq ma'lumot berish maqsadga muvofiq.

Ota-onalar farzandining kasb tanlashiga majburlash orqali emas, balki uning qiziqishi va imkoniyatlarini qo'llab-quvvatlash orqali yordam berishi kerak.

Maktab psixologi, sinf rahbari va fan o'qituvchilari hamkorlikda kasbiy maslahatlar, treninglar, kasb egalari bilan uchrashuvlar va oliy ta'lim muassasalariga tashriflarni tashkil etishi foydali hisoblanadi.

Eng muhimi, o'smirlarda mustaqil qaror qabul qilish, o'z imkoniyatlarini baholash va kelajak rejasini aniq belgilash ko'nikmalarini rivojlantirish zarur.

Xulosa. O'smirlarda kelajak kasbiga nisbatan munosabatning psixologik jihatlarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, kasbiy tanlov shaxs rivojlanishining muhim bosqichlaridan

biridir. Bu jarayon o'smirning qiziqishlari, qobiliyatlari, o'z-o'zini anglashi, hayotiy maqsadlari va ijtimoiy muhit ta'siri bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi.

Kelajak kasbiga ijobiy munosabatga ega bo'lgan o'smir o'z oldiga aniq maqsad qo'yadi, o'quv faoliyatiga mas'uliyat bilan yondashadi va tanlagan yo'nalishi bo'yicha rivojlanishga intiladi. Aksincha, kasb haqida yetarli tasavvurga ega bo'lmaslik yoki tashqi ta'sirlar asosida qaror qabul qilish o'smirda ikkilanish, ishonchsizlik va motivatsion sustlikni keltirib chiqarishi mumkin.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'smirlarning kelajak kasbiga munosabatini shakllantirishda oila, maktab, tengdoshlar guruhi va psixologik xizmat muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, o'quvchining qiziqish va qobiliyatlarini aniqlash, unga kasblar haqida to'g'ri ma'lumot berish hamda mustaqil qaror qabul qilishga ko'maklashish kasbiy yo'naltirish ishlarining samaradorligini oshiradi.

Umuman olganda, o'smirlarda kelajak kasbiga nisbatan ongli, ijobiy va barqaror munosabatni shakllantirish ularning kelajakdagi kasbiy moslashuvi, shaxsiy rivojlanishi va jamiyatda o'z o'rnini topishida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois mazkur masalani psixologik jihatdan o'rganish va amaliyotga tatbiq etish ta'lim muassasalari oldidagi dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. - Москва: Просвещение, 1968.
2. Выготский Л. С. Педагогическая психология. - Москва: Педагогика-Пресс, 1996. - 536 с.
3. Кон И. С. Психология ранней юности: книга для учителя. - Москва: Просвещение, 1989. - 255 с.
4. Климов Е. А. Как выбирать профессию: книга для учащихся старших классов средней школы. - Москва: Просвещение, 1990. - 159 с.
5. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. - Москва: Политиздат, 1975.
6. Пряжников Н. С. Профессиональное самоопределение: теория и практика. - Москва: Издательский центр «Академия», 2008.
7. Super D. E. The Psychology of Careers: An Introduction to Vocational Development. - New York: Harper, 1957. - 362 p.
8. Holland J. L. Making Vocational Choices: A Theory of Vocational Personalities and Work Environments. - 3rd ed. - Odessa, FL: Psychological Assessment Resources, 1997.
9. Roe A. The Psychology of Occupations. - New York: John Wiley & Sons, 1956.
10. Parsons F. Choosing a Vocation. - Boston: Houghton Mifflin, 1909.
11. Lent R. W., Brown S. D., Hackett G. Toward a Unifying Social Cognitive Theory of Career and Academic Interest, Choice, and Performance // Journal of Vocational Behavior. - 1994. - Vol. 45. - P. 79-122.

Nuranova Lola,

Jizzax viloyati G'allaorol tumani 23-maktab amaliyotchi psixologi

MAKTAB PSIXOLOGINING O'QUVCHILARGA KASB TANLASHDA PSIXOLOGIK YORDAM KO'RSATISH IMKONIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada maktab psixologining o'quvchilarga kasb tanlashda psixologik yordam ko'rsatish imkoniyatlari yoritiladi. Unda o'quvchilarning qiziqishlari, qobiliyatlari, shaxsiy xususiyatlari va kasbiy moyilliklarini aniqlashda psixologik diagnostika, individual maslahat, suhbat, trening va kasbga yo'naltirish ishlarining ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, maktab psixologining o'quvchi, ota-ona va pedagoglar bilan hamkorligi ongli kasbiy tanlovni shakllantirishda muhim omil sifatida ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: maktab psixologi, kasb tanlash, psixologik yordam, kasbga yo'naltirish, o'quvchi, kasbiy qiziqish, qobiliyat, psixodiagnostika, maslahat, ongli tanlov.

Аннотация. В данной статье рассматриваются возможности школьного психолога в оказании психологической помощи учащимся при выборе профессии. Анализируется значение психологической диагностики, индивидуального консультирования, беседы, тренингов и профориентационной работы в выявлении интересов, способностей, личностных особенностей и профессиональных склонностей учащихся. Также подчёркивается роль сотрудничества школьного психолога с учащимися, родителями и педагогами в формировании осознанного профессионального выбора.

Ключевые слова: школьный психолог, выбор профессии, психологическая помощь, профессиональная ориентация, учащийся, профессиональный интерес, способности, психодиagnostika, консультирование, осознанный выбор.

Annotation. This article discusses the opportunities of a school psychologist in providing psychological support to students in the process of career choice. It analyzes the importance of psychological diagnostics, individual counseling, interviews, training sessions, and career guidance in identifying students' interests, abilities, personal characteristics, and professional inclinations. The article also emphasizes the cooperation of the school psychologist with students, parents, and teachers as an important factor in forming a conscious career choice.

Key words: school psychologist, career choice, psychological support, career guidance, student, professional interest, abilities, psychodiagnostics, counseling, conscious choice.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimida o'quvchilarning nafaqat bilim olishi, balki kelajak hayot yo'lini ongli ravishda belgilashi, o'z qiziqish va qobiliyatlariga mos kasb tanlashi muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki kasb tanlash jarayoni shaxs hayotida muhim burilish nuqtasi bo'lib, o'quvchining kelajakdagi ta'lim yo'nalishi, mehnat faoliyati, ijtimoiy mavqei va shaxsiy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, maktab davrida o'quvchilarning kasbiy qiziqishlari, hayotiy maqsadlari, o'z imkoniyatlarini baholash ko'nikmalari shakllana boshlaydi. Shu sababli bu jarayonda maktab psixologining roli alohida ahamiyat kasb etadi.

Maktab psixologi o'quvchilarga kasb tanlashda psixologik yordam ko'rsatish orqali ularning qiziqishlari, qobiliyatlari, shaxsiy xususiyatlari va kasbiy moyilliklarini aniqlashga ko'maklashadi. Psixologik diagnostika, individual suhbat, maslahat, trening va kasbga yo'naltirish ishlari o'quvchining o'zini yaxshiroq anglashiga, kuchli va zaif tomonlarini baholashiga hamda kelajak kasbi haqida ongli qaror qabul qilishiga yordam beradi. Bu jarayon o'quvchining kasb tanlashda tasodifiy yoki tashqi bosimga asoslangan qaror emas, balki shaxsiy imkoniyatlari va qiziqishlariga mos tanlov qilishini ta'minlaydi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, ko'plab o'quvchilar kasb tanlash jarayonida yetarli ma'lumotga ega bo'lmaydi yoki ota-ona, tengdoshlar, jamiyatdagi kasb nufuzi va moddiy manfaat kabi tashqi omillar ta'sirida qaror qabul qiladi. Natijada ayrim hollarda tanlangan kasb o'quvchining qiziqishi, qobiliyati va psixologik xususiyatlariga mos kelmasligi mumkin. Bu esa keyinchalik o'qishga bo'lgan qiziqishning pasayishi, kasbiy moslashuvdagi qiyinchiliklar va o'z tanlovidan qoniqmaslik holatlariga olib keladi.

Shu nuqtayi nazardan, maktab psixologining kasb tanlash jarayonidagi faoliyati muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Psixolog o'quvchi, ota-ona va pedagoglar bilan hamkorlikda kasbga yo'naltirish ishlarini tashkil etadi, o'quvchilarning individual xususiyatlarini o'rganadi va ularga mos tavsiyalar beradi. Bunday yondashuv o'quvchilarda o'z kelajagiga mas'uliyat bilan qarash, mustaqil fikrlash, ongli tanlov qilish va kasbiy faoliyatga psixologik tayyorgarlikni shakllantirishga xizmat qiladi.

Demak, maktab psixologining o'quvchilarga kasb tanlashda psixologik yordam ko'rsatish imkoniyatlarini o'rganish zamonaviy ta'lim jarayonining dolzarb masalalaridan biridir. Mazkur mavzuni tadqiq etish orqali maktabda kasbga yo'naltirish ishlarini takomillashtirish, o'quvchilarning qiziqish va qobiliyatlarini to'g'ri aniqlash hamda ularning kelajak kasbini ongli tanlashiga samarali yordam berish imkoniyati yaratiladi.

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi kunda o'quvchilarning kelajak kasbini ongli tanlashi ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Chunki kasb tanlash jarayoni o'quvchining nafaqat kelajakdagi mehnat faoliyatini, balki uning shaxsiy rivojlanishi, jamiyatdagi o'rni, hayotiy maqsadlari va ijtimoiy moslashuvini ham belgilaydi. Shu sababli maktab davrida o'quvchilarga kasb tanlash bo'yicha psixologik yordam ko'rsatish alohida ahamiyatga ega.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, ko'plab o'quvchilar kasb tanlash jarayonida o'z qiziqishlari, qobiliyatlari, xarakter xususiyatlari va shaxsiy imkoniyatlarini yetarli darajada anglab yetmaydi. Ayrim hollarda ular kasbni ota-onaning xohishi, tengdoshlar ta'siri, kasbning obro'si yoki moddiy daromadiga qarab tanlaydi. Bunday holat esa keyinchalik tanlangan yo'nalishga qiziqishning pasayishi, o'qishga befarqlik, kasbiy moslashuvdagi qiyinchiliklar va o'z tanlovidan qoniqmaslikka olib kelishi mumkin.

Maktab psixologi aynan shu jarayonda o'quvchining individual xususiyatlarini aniqlash, uning kasbiy qiziqishlari va moyilliklarini baholash, mustaqil qaror qabul qilishiga yordam berish imkoniyatiga ega. Psixologik diagnostika, suhbat, maslahat, trening va kasbga yo'naltirish ishlari orqali o'quvchining o'zini anglash darajasi oshadi, u o'z imkoniyatlarini kasb talablari bilan solishtirishni o'rganadi.

Shuningdek, kasb tanlashda oila, maktab va ijtimoiy muhit ta'siri kuchli bo'lganligi sababli maktab psixologining ota-onalar va pedagoglar bilan hamkorlikda ishlashi muhimdir. Bunday hamkorlik o'quvchiga bosim o'tkazish emas, balki uning qiziqishi, salohiyati va shaxsiy tanlovini qo'llab-quvvatlashga xizmat qiladi.

Demak, maktab psixologining o'quvchilarga kasb tanlashda psixologik yordam ko'rsatish imkoniyatlarini o'rganish bugungi ta'lim amaliyoti uchun dolzarbdir. Chunki mazkur faoliyat o'quvchilarning ongli kasbiy tanlovini shakllantirish, kelajak kasbiga tayyorgarligini kuchaytirish va ularning shaxsiy hamda ijtimoiy muvaffaqiyatiga zamin yaratadi.

Adabiyotlar tahlili. Maktab psixologining o'quvchilarga kasb tanlashda psixologik yordam ko'rsatish masalasi psixologik adabiyotlarda kasbiy yo'naltirish, shaxsiy qiziqishlarni aniqlash, qobiliyatlarni baholash va ongli qaror qabul qilish jarayonlari bilan bog'liq holda yoritiladi. Tadqiqotchilar kasb tanlashni faqat kelajakdagi mehnat faoliyatini belgilash emas, balki o'quvchining o'zini anglashi, hayotiy maqsadlarini aniqlashi va jamiyatdagi o'rnini topishi bilan bog'liq muhim psixologik jarayon sifatida talqin qiladilar.

D. Superning kasbiy rivojlanish nazariyasida kasb tanlash shaxsning “Men konsepsiyasi” bilan uzviy bog‘liq jarayon sifatida izohlanadi. Bu yondashuvga ko‘ra, o‘quvchi o‘z qiziqishi, qobiliyati va shaxsiy imkoniyatlarini anglagan holda kasbiy yo‘nalishini tanlaydi. Shu jihatdan maktab psixologining vazifasi o‘quvchiga o‘zini anglash, kuchli tomonlarini aniqlash va kelajak kasbi haqida ongli tasavvur hosil qilishda yordam berishdan iboratdir.

J. Hollandning kasbiy tipologiya nazariyasida esa shaxs xususiyatlari va kasbiy muhit o‘rtasidagi moslik asosiy omil sifatida qaraladi. Uning fikricha, inson o‘z qiziqishlari va shaxsiy xususiyatlariga mos kasbiy yo‘nalishni tanlaganda, kelajakdagi faoliyatidan qoniqish darajasi yuqori bo‘ladi. Bu qarash maktab psixologining diagnostik faoliyati uchun muhimdir, chunki psixolog o‘quvchining qaysi sohaga moyilligini aniqlash orqali unga to‘g‘ri kasbiy tavsiya berishi mumkin.

E.A. Klimov kasb tanlashda o‘quvchining faoliyat turiga bo‘lgan qiziqishi, individual xususiyatlari va kasblar olami haqidagi tasavvurlarini hisobga olish zarurligini ta’kidlaydi. Uning kasblar tasnifi maktab psixologiga o‘quvchilarni turli kasbiy yo‘nalishlar bilan tanishtirish, ularning “inson–inson”, “inson–texnika”, “inson–tabiat”, “inson–belgilar tizimi” va “inson–badiiy obraz” kabi faoliyat sohalariga moyilligini aniqlashda nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

N.S. Pryajnikov kasbiy o‘zini belgilashni shaxsning hayotiy mazmun va kelajak rejasini topish jarayoni sifatida tushuntiradi. Bu yondashuvga ko‘ra, kasb tanlash o‘quvchining faqat qaysi ishni bajarishini emas, balki qanday hayot tarzini tanlashini ham ifodalaydi. Shu sababli maktab psixologi o‘quvchi bilan ishlashda uning qadriyatlari, orzulari, hayotiy maqsadlari va shaxsiy intilishlarini ham inobatga olishi zarur.

A.N. Leontyev va L.I. Bojovichning motivatsiyaga oid qarashlarida shaxs faoliyati ehtiyoj va motivlar asosida shakllanishi ta’kidlanadi. Bu nuqtayi nazardan, o‘quvchilarga kasb tanlashda psixologik yordam ko‘rsatish jarayonida ularning ichki motivlari, qiziqishlari, o‘zini namoyon etish istagi hamda tashqi ta’sirlar - ota-ona, tengdoshlar va ijtimoiy muhit ta’siri alohida tahlil qilinishi kerak.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, maktab psixologining kasb tanlashdagi yordami bir necha yo‘nalishda amalga oshiriladi: psixodiagnostika, individual maslahat, kasbiy suhbat, trening, ota-onalar bilan hamkorlik va pedagoglarga metodik tavsiyalar berish. Bunday yondashuv o‘quvchining o‘z imkoniyatlarini anglashiga, kasblar haqida real tasavvur hosil qilishiga va kelajak kasbini ongli ravishda tanlashiga xizmat qiladi.

Umuman olganda, ilmiy adabiyotlarda maktab psixologi kasbga yo‘naltirish jarayonining muhim subyekti sifatida qaraladi. Uning faoliyati o‘quvchining qiziqish va qobiliyatlarini aniqlash, kasbiy motivatsiyasini shakllantirish, mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmasini rivojlantirish hamda oila va maktab hamkorligini ta’minlash orqali o‘quvchilarning ongli kasbiy tanloviga amaliy yordam beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda maktab psixologining o‘quvchilarga kasb tanlashda psixologik yordam ko‘rsatish imkoniyatlarini aniqlash asosiy maqsad qilib olindi. Tadqiqot jarayonida o‘quvchilarning kasbiy qiziqishlari, qobiliyatlari, shaxsiy xususiyatlari, kasb tanlashga ta’sir etuvchi omillar hamda psixologik yordam shakllari tahlil qilindi.

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv, faoliyat nazariyasi va kasbiy o‘zini belgilash konsepsiyalariga tayanildi. Ushbu yondashuvlar o‘quvchining kasb tanlash jarayonini uning ichki motivlari, qiziqishlari, o‘z-o‘zini anglashi, oilaviy muhit va ijtimoiy ta’sirlar bilan bog‘liq holda o‘rganishga imkon beradi.

Tadqiqot obyekti sifatida o‘quvchilarning kasb tanlash jarayonida psixologik yordamga bo‘lgan ehtiyoji belgilandi. Tadqiqot predmeti esa maktab psixologining kasbga yo‘naltirish,

maslahat berish, psixodiagnostika o'tkazish va o'quvchilarning ongli kasbiy tanlovini shakllantirishdagi faoliyat imkoniyatlaridan iborat.

Tadqiqotda nazariy tahlil, kuzatish, suhbat, anketa so'rovi va psixologik diagnostika metodlaridan foydalanildi. Nazariy tahlil orqali mavzuga oid ilmiy qarashlar o'rganildi. Suhbat va anketa yordamida o'quvchilarning kasb tanlashdagi qiziqishlari, ikkilanishlari, ota-ona va tengdoshlar ta'siri aniqlashtirildi. Psixologik diagnostika esa o'quvchilarning kasbiy moyilligi, qobiliyatlari, motivatsiyasi va o'z imkoniyatlarini baholash darajasini aniqlashga xizmat qildi.

Olingan natijalar sifat va miqdoriy jihatdan tahlil qilinib, o'quvchilarga kasb tanlashda ko'rsatiladigan psixologik yordamning asosiy yo'nalishlari belgilandi. Jumladan, individual maslahat, kasbiy suhbat, trening mashg'ulotlari, ota-onalar bilan hamkorlik va kasblar haqida ma'lumot berish ishlari samarali vositalar sifatida ajratib ko'rsatildi.

Umuman olganda, mazkur metodologiya maktab psixologining o'quvchilarga kasb tanlashda ko'rsatadigan amaliy yordamini tizimli o'rganish, mavjud muammolarni aniqlash va kasbga yo'naltirish ishlarini takomillashtirish uchun ilmiy-amaliy asos yaratadi.

Muhokama. Maktab psixologining o'quvchilarga kasb tanlashda psixologik yordam ko'rsatish imkoniyatlarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, kasbiy tanlov jarayoni faqat o'quvchining qaysi kasbni tanlashi bilan cheklanmaydi. Bu jarayon uning o'zini anglashi, qiziqish va qobiliyatlarini baholashi, kelajak hayotiga nisbatan mas'uliyatli munosabatda bo'lishi bilan bevosita bog'liqdir. Shu sababli maktab psixologining faoliyati o'quvchiga tayyor kasbni tavsiya qilish emas, balki uning ongli, mustaqil va asoslangan qaror qabul qilishiga yordam berishga qaratilishi lozim.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, ko'plab o'quvchilar kasb tanlashda o'z qiziqishi va qobiliyatidan ko'ra ota-ona istagi, kasbning obro'si, moddiy daromadi yoki tengdoshlar ta'siriga ko'proq e'tibor qaratishi mumkin. Bunday holat kasbiy tanlovning tashqi omillar asosida shakllanishiga olib keladi. Maktab psixologi esa psixodiagnostika, individual suhbat va maslahatlar orqali o'quvchining haqiqiy qiziqishlari, moyilliklari, kuchli tomonlari va shaxsiy imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi.

Shuningdek, maktab psixologining kasb tanlashdagi yordami o'quvchining o'z-o'zini anglash darajasini oshirish bilan ham muhimdir. O'z imkoniyatlarini to'g'ri baholay olgan o'quvchi kasb talablari bilan shaxsiy qobiliyatlarini solishtirishni o'rganadi. Bu esa uning kelajakdagi kasbiy moslashuvi, o'qishga bo'lgan qiziqishi va tanlagan yo'nalishida muvaffaqiyatga erishish imkoniyatini kuchaytiradi.

Maktab psixologi faoliyatining yana bir muhim jhati - ota-onalar va pedagoglar bilan hamkorlikdir. Chunki o'quvchining kasb tanlashiga oila va maktab muhiti kuchli ta'sir ko'rsatadi. Psixolog ota-onalarga farzandining qiziqishi, qobiliyati va individual xususiyatlarini hisobga olish zarurligini tushuntirishi, pedagoglarga esa o'quvchilarning kasbiy yo'nalishini qo'llab-quvvatlash bo'yicha tavsiyalar berishi mumkin.

Umuman olganda, maktab psixologining kasb tanlash jarayonidagi imkoniyatlari psixodiagnostika, maslahat, trening, suhbat, kasbga yo'naltirish tadbirlari va hamkorlik faoliyati orqali namoyon bo'ladi. Ushbu ishlar tizimli tashkil etilganda o'quvchilarda kelajak kasbiga nisbatan ongli munosabat, mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmasi va kasbiy motivatsiya shakllanadi. Shu bois maktab psixologi o'quvchilarning kasbiy o'zini belgilashida muhim amaliy yordam ko'rsatuvchi mutaxassis hisoblanadi.

Amaliy tavsiyalar

Maktab psixologi o'quvchilarning kasb tanlash jarayonida qiziqishlari, qobiliyatlari va shaxsiy xususiyatlarini aniqlash uchun muntazam psixologik diagnostika o'tkazishi lozim.

O'quvchilar bilan individual suhbat va kasbiy maslahatlar tashkil etilib, ularga o'z imkoniyatlarini to'g'ri baholash hamda ongli qaror qabul qilish bo'yicha yordam berilishi zarur.

Kasbga yo'naltirish tadbirlarida turli kasblarning mazmuni, mehnat sharoiti, zarur bilim va ko'nikmalar haqida aniq ma'lumot berish maqsadga muvofiq.

Ota-onalar bilan hamkorlik kuchaytirilib, farzandining kasb tanlashiga bosim o'tkazmasdan, uning qiziqishi va qobiliyatini qo'llab-quvvatlash zarurligi tushuntirilishi kerak.

Maktab psixologi sinf rahbarlari va fan o'qituvchilari bilan birgalikda treninglar, kasb egalari bilan uchrashuvlar va amaliy seminarlar tashkil etishi foydali hisoblanadi.

Xulosa. Maktab psixologining o'quvchilarga kasb tanlashda psixologik yordam ko'rsatish imkoniyatlarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, kasbiy tanlov jarayoni o'quvchi shaxsining kelajak hayoti, ta'lim yo'nalishi va ijtimoiy moslashuvi bilan bevosita bog'liq muhim psixologik jarayondir. Shu sababli o'quvchilarga kasb tanlashda faqat umumiy maslahat berish emas, balki ularning qiziqishlari, qobiliyatlari, xarakter xususiyatlari, motivlari va shaxsiy imkoniyatlarini chuqur o'rganish zarur.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, maktab psixologi kasbga yo'naltirish jarayonida muhim amaliy vazifani bajaradi. U psixodiagnostika, individual suhbat, maslahat, trening va kuzatish metodlari orqali o'quvchining kasbiy moyilligini aniqlaydi, o'z imkoniyatlarini to'g'ri baholashga yordam beradi hamda ongli qaror qabul qilish ko'nikmasini shakllantiradi. Bu esa o'quvchining tasodifiy yoki tashqi bosim asosida emas, balki o'z qiziqishi va salohiyatiga mos kasb tanlashiga xizmat qiladi.

Shuningdek, maktab psixologining ota-onalar va pedagoglar bilan hamkorligi o'quvchining kasbiy tanlovida muhim ahamiyatga ega. Chunki oila va maktab muhiti o'quvchining kelajak kasbiga bo'lgan munosabatini shakllantiruvchi asosiy omillardan biridir. Psixolog ushbu hamkorlik orqali o'quvchiga bosim o'tkazishning oldini oladi, uning mustaqil fikrlashi va shaxsiy tanlovini qo'llab-quvvatlaydi.

Umuman olganda, maktab psixologining kasb tanlashdagi psixologik yordami o'quvchilarda o'zini anglash, kasbiy qiziqish, mas'uliyat, mustaqil qaror qabul qilish va kelajak faoliyatiga tayyorgarlikni rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bois ta'lim muassasalarida kasbga yo'naltirish ishlarini maktab psixologi ishtirokida tizimli tashkil etish o'quvchilarning ongli kasbiy tanlovini shakllantirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. - Москва: Просвещение, 1968.
2. Выготский Л. С. Педагогическая психология. - Москва: Педагогика-Пресс, 1996.
3. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. - Москва: Политиздат, 1975.
4. Климов Е. А. Как выбирать профессию: книга для учащихся старших классов средней школы. - Москва: Просвещение, 1990. - 159 с.
5. Пряжников Н. С. Профессиональное самоопределение: теория и практика. - Москва: Академия, 2008.
6. Дубровина И. В. Практическая психология образования. - Санкт-Петербург: Питер, 2004. - 592 с.
7. Овчарова Р. В. Практическая психология образования. - Москва: Академия, 2003. - 448 с.
8. Гуткина Н. И. Психологическая готовность к школе. - Санкт-Петербург: Питер, 2004. - 208 с.
9. Super D. E. The Psychology of Careers: An Introduction to Vocational Development. - New York: Harper, 1957. - 362 p.
10. Holland J. L. Making Vocational Choices: A Theory of Vocational Personalities and Work Environments. - 3rd ed. - Odessa, FL: Psychological Assessment Resources, 1997.

Djumaniyazov Farxod Ulugbekovich

Samarqand agroinnovatsiyalar va tadqiqotlar instituti tayanch doktoranti.

Elektron manzil: djumaniyazovfarhod@gmail.com

BO'LAJAK TARIX O'QITUVCHILARINING TARIXIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUVNING O'RNI

Annotatsiya. Maqolada oliy pedagogik ta'lim muassasalarida bo'lajak tarix o'qituvchilarining tarixiy tafakkurini rivojlantirishda kompetensiyaviy yondashuvning o'rni va metodologik ahamiyati ochib berilgan. Jarayon an'anaviy ta'lim paradigmasidan voz kechish va qat'iy hamda yumshoq ko'nikmalarning integratsiyasi asosida tahlil qilingan. Manbaviy-evristik, xronotopik va didaktik-transformatsion kompetensiyalarni shakllantirishda loyiha ishlari va keys-stadi kabi interfaol metodlarning samaradorligi ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: kompetensiyaviy yondashuv, tarixiy tafakkur, kasbiy kompetensiyalar, didaktik transformatsiya, interfaol ta'lim.

Аннотация. В статье раскрыты роль и методологическое значение компетентностного подхода в развитии исторического мышления будущих учителей истории в высших педагогических образовательных учреждениях. Процесс анализируется на основе отказа от традиционной образовательной парадигмы и интеграции жестких и гибких навыков. Научно обоснована эффективность интерактивных методов, таких как проектная деятельность и кейс-стади, в формировании источниковедческо-эвристической, хронологической и дидактико-трансформационной компетенций.

Ключевые слова: компетентностный подход, историческое мышление, профессиональные компетенции, дидактическая трансформация, интерактивное обучение.

Abstract. The article reveals the role and methodological significance of the competence-based approach in developing the historical thinking of future history teachers in higher pedagogical educational institutions. The process is analyzed based on the rejection of the traditional educational paradigm and the integration of hard and soft skills. The effectiveness of interactive methods, such as project-based learning and case studies, in the formation of source-heuristic, chronotopic, and didactic-transformational competencies is scientifically substantiated.

Key words: competence-based approach, historical thinking, professional competencies, didactic transformation, interactive education.

Jahon ta'lim tizimining zamonaviy taraqqiyoti an'anaviy bilim, malaka va ko'nikma paradigmasidan voz kechib, amaliyotga yo'naltirilgan kompetensiyaviy yondashuvga o'tishni taqozo etmoqda. Oliy pedagogik ta'limda, xususan, tarix o'qituvchilarini tayyorlashda bu yondashuv strategik ahamiyat kasb etadi. Bo'lajak muallim shunchaki voqealar va sanalarni yoddan biladigan qomusiy lug'at emas, balki o'zgaruvchan axborot makonida tarixiy manbalarni tahlil qila oladigan, ziddiyatli masalalarga xolis baho beradigan va o'quvchilarda tanqidiy-tarixiy tafakkurni shakllantira oladigan mutaxassis bo'lishi shart.

Kompetensiyaviy yondashuv ta'lim natijasini o'zlashtirilgan axborot hajmi bilan emas, balki shaxsning o'sha bilimlarni muayyan kasbiy va hayotiy vaziyatlarda qo'llay olish layoqati (kompetentligi) bilan o'lchaydi [1]. Tarixiy tafakkurni rivojlantirish nuqtai nazaridan, bu yondashuv talabadan passiv tinglovchilikdan faol tadqiqotchi va tahlilchi pozitsiyasiga o'tishni talab qiladi.

Oliy ta'limda bo'lajak tarix o'qituvchilarini tayyorlashda kompetensiyaviy yondashuvning o'zagi – integrativlikdir. A. Xutorskoy ta'kidlaganidek, kompetensiya o'zida bilish (kognitiv), usul (faoliyat) va qadriyat (aksiyologik) tarkibiy qismlarini birlashtiradi [2]. Demak, tarixiy tafakkur faqat nazariy o'qib-o'rganish orqali emas, balki kognitiv muammolarni yechish va amaliy-pedagogik faoliyat davomida shakllanadi.

Bo'lajak o'qituvchilarda teran tarixiy tafakkurni yuzaga chiqarish uchun bir qator maxsus, ya'ni fan doirasidagi kompetensiyalarni tizimli rivojlantirish zarur:

Manbaviy-evristik kompetensiya: Birlamchi va ikkilamchi tarixiy manbalar bilan ishlash, ularning ishonchlilik darajasini aniqlash, matn ortidagi muallifning asl maqsadi va ijtimoiy pozitsiyasini o'qiy olish qobiliyati. Bu kompetensiya talabada soxta tarixiy ma'lumotlarga nisbatan tanqidiy immunitetni shakllantiradi.

Xronologik va fazoviy (xronotopik) kompetensiya: Voqealarni nafaqat vaqt o'qida joylashtirish, balki ularning jug'rofiy makon bilan uzviy bog'liqligini tahlil qilish layoqati. Geotariy jarayonlarni anglash tarixiy tafakkurning bazaviy qismidir.

Tarixiy-tanqidiy (analitik) kompetensiya: Bitta tarixiy voqeaga nisbatan bildirilgan turli xil, ba'zan bir-biriga zid bo'lgan yondashuvlarni (multiperspektivizm) obyektiv tahlil qilish va ulardan mustaqil ilmiy xulosa chiqarish.

Didaktik-transformatsion kompetensiya: Eng murakkab akademik tarixiy bilimlarni va ilmiy konsepsiyalarni maktab o'quvchilarining yosh va psixologik xususiyatlariga moslashtirib, ya'ni soddalashtirib, ammo ilmiyligini yo'qotmagan holda yetkazib berish mahorati [3].

Zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv bo'lajak o'qituvchining kasbiy ko'nikmalarini qat'iy va yumshoq turlarga ajratib, ularning garmonik rivojlanishini ta'minlaydi:

Tarixiy qat'iy ko'nikmalar: Bularga tarix fanining metodologiyasini bilish, tarixiy faktlar va sivilizatsiyalar taraqqiyoti qonuniyatlarini tushunish, arxeologik yoki arxiv ma'lumotlari bilan ishlash texnikasi kiradi. Ular tarixiy tafakkurning fundamental poydevorini tashkil etadi.

Tarixiy yumshoq ko'nikmalar: Bular qatoriga tarixiy empatiya (o'tmish shaxslarining ruhiyati va qabul qilgan qarorlarini ularning davri sharoitidan kelib chiqib tushunish), muloqot madaniyati, dars jarayonida o'quvchilar bilan hissiy-kognitiv aloqa o'rnatish hamda kutilmagan savollar qarshisida moslashuvchanlik kiradi. Bu bo'lajak o'qituvchining tafakkurini qotib qolgan dogmalardan xalos etadi [4].

Tarixiy tafakkur va unga asoslangan kompetensiyalarni oliy ta'lim auditoriyalarida shakllantirish uchun an'anaviy ma'ruzalar yetarli emas. Bu jarayon bevosita faol va interfaol o'qitish texnologiyalariga tayanadi:

Loyiha texnologiyasi: Talabalar guruhlariga bo'linib, muayyan ijtimoiy-tarixiy muammo ustida mustaqil tadqiqot olib boradi. Masalan, "Buyuk Ipak yo'lining Movarounnahr iqtisodiyotiga ta'sirini interfaol xaritalash". Bu jarayonda axborot izlash, tizimlashtirish va uni himoya qilish kompetensiyalari o'sadi.

Keys-stadi: Talabalarga tarixiy shaxs tushib qolgan murakkab siyosiy yoki harbiy vaziyat taqdim etiladi. Talabalar o'sha shaxsning o'rniga o'zlarini qo'yib, muammoning muqobil yechimlarini tahlil qiladilar. Bu tarixiy empatiya va analitik kompetensiyani charxlaydi.

Kognitiv portfel: Talabaning butun o'quv yili davomida yozgan esselari, manbalar tahlili, yaratgan dars ishlanmalari va taqdimotlari jamlanmasi. Bu talabadagi refleksiv kompetensiyani rivojlantiradi.

Kompetensiyaviy yondashuvning mantiqiy yakuni baholash tizimini o'zgartirishni talab qiladi. Tarixiy tafakkur darajasini an'anaviy yopiq testlar bilan o'lchab bo'lmaydi. Bu o'rinda kriterial baholash rubrikalari ishga tushadi:

Kognitiv mezon: Dalillar va sabab-oqibat zanjirini qanchalik to'g'ri qurganligi.

Kreativ mezon: Tarixiy vaziyatdan chiqishning o'ziga xos muqobil variantlarini bera olganligi.

Kommunikativ-pedagogik mezon: O'z tarixiy xulosasini auditoriyaga qanchalik tushunarli va ishonchli yetkazib bera olganligi [5].

Bo'lajak tarix o'qituvchilari duch keladigan eng katta muammolardan biri bu – o'quvchilardagi kognitiv yuklama muammosidir. Minglab sanalar, ismlar va joy nomlari inson miyasiga xronologik bosim o'tkazadi, natijada miya o'zini himoya qilish uchun ma'lumotlarni tezda unuta boshlaydi. Tarixiy tafakkurni shakllantirishda bu muammoni hal qilish uchun neyropedagogika yutuqlaridan foydalanish talab etiladi.

Tarixiy hikoya qilish va miya faoliyati: Neyrobiologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, inson miyasi quruq faktlardan ko'ra, syujetli hikoyalarni 22 marta yaxshiroq eslab qoladi [6]. Bo'lajak o'qituvchi voqealarni shunchaki bayon qilmasdan, ularni dramatik tugunga, qahramonlar va konfliktlarga ega bo'lgan tarixiy hikoyaga aylantirish kompetensiyasini egallashi zarur. Bu jarayonda miyaning limbik tizimi ishga tushib, ma'lumot uzoq muddatli xotiraga muhrlanadi.

Fazo-vizual langarlar: Sanalarni yodlatish o'rniga, tarixiy voqealarni vizual obrazlar (memlar, infografikalar, assotsiativ xaritalar) bilan bog'lash texnikasi. Bo'lajak o'qituvchilar dars jarayonida miyaning vizual ishlov berish markazlariga ta'sir qiluvchi neyro-didaktik vositalarni yaratishni o'rganishlari kerak.

Tarix faqatgina g'alabalar va kashfiyotlardan iborat emas. U o'z ichiga urushlar, qatag'onlar, genotsidlar va ommaviy fojialarni ham qamrab oladi. Ushbu tarixiy travmalarni o'qitish o'qituvchidan yuksak emotsional intellekt talab qiladi.

Psixologik xavfsizlik va rezilyentlik: Bo'lajak o'qituvchi fojeali tarixiy voqealarni yoritishda o'quvchilarda tushkunlik, depressiya yoki ma'lum bir millat yoki guruhga nisbatan agressiv nafrat uyg'otib qo'ymaslik choralarni bilishi shart. Tarixiy travmalar qasos olish uchun emas, balki boshqa hech qachon takrorlanmasligi kerak bo'lgan saboq sifatida o'qitilishi kerak [7].

G'azab va motam o'rniga konstruktiv tahlil: Fojealar tahlil qilinayotganda, o'qituvchi emotsional fondan ko'ra, analitik fonga urg'u berishi (nima uchun bunday bo'ldi? qanday institutlar ishlamay qoldi? inson huquqlari qanday toptaldi?) va o'quvchilarda travmadan to'g'ri xulosa chiqarish tafakkurini shakllantirishi muhimdir.

Markaziy Osiyo, xususan, O'zbekiston tarixshunosligida o'z milliy tarixiga xolis baho berish jarayoni ketmoqda. Bo'lajak tarix o'qituvchilarida dekolonial tafakkurni shakllantirish davr talabidir.

Yevrosentrizmdan voz kechish: Uzoq yillar davomida tarix sivilizatsiya o'chog'i faqat Yevropa bo'lgan, degan yondashuv asosida o'qitilgan. Bo'lajak mutaxassislar tarixiy jarayonlarga ko'p markazli sivilizatsiyalar nuqtai nazaridan qarashlari kerak. Ular Sharq, xususan, Turkiy xalqlar tarixini faqat ko'chmanchilik bilan emas, balki shaharsozlik, ilm-fan va davlatchilik an'analari bilan bog'lab tahlil qila olishlari zarur.

Glokalizatsiya: Tarixiy tafakkurni rivojlantirishdagi eng so'nggi yondashuvlardan biri. Talaba mahalliy tarixiy voqealarni global miqyosidagi jarayonlar bilan bog'lab ko'ra olishi kerak [8]. Masalan, Amir Temurning Usmoniylar yoki Oltin O'rda ustidan qozongan g'alabalarini faqat mintaqaviy voqea sifatida emas, balki Yevropaning iqtisodiy rivojlanishiga va jahon savdo yo'llarining o'zgarishiga ko'rsatgan ta'siri bilan tushuntirib bera olishi maqsadga muvofiq.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash kerakki, bo'lajak tarix o'qituvchilarida tarixiy tafakkurni rivojlantirishda kompetensiyaviy yondashuv tayanch mexanizm vazifasini o'taydi. Ushbu yondashuv talabani faqat o'tmishni yodlovchi subyektdan, jamiyatda sodir bo'layotgan jarayonlarni uzoq tarixiy ildizlari bilan bog'lab tahlil qila oladigan faol ijtimoiy intellektualga aylantiradi. Aynan kompetensiyaviy integratsiya orqali yetishib chiqqan mutaxassislar maktab

ta'limida o'quvchilarning ma'naviy-mafkuraviy immunitetini mustahkamlaydi hamda ularda sog'lom tarixiy ongni shakllantirish kafolatini yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Zeer, E. F. Psixologiya professionalnogo obrazovaniya: kompetentnostniy podxod. Oliy ta'lim muassasalari uchun darslik. Moskva: Akademiya nashriyoti, 2022. 74–76-betlar.
2. Xutorskoy, A. V. Klyuchevye kompetensii kak komponent lichnostno-orientirovannoy paradigmi. Narodnoye obrazovaniye, № 2, 2021. 58–64-betlar.
3. G'afforov, Ya. X. Tarix o'qitish metodikasida didaktik transformatsiya va kasbiy kompetentlik. Pedagogika va psixologiyada innovatsiyalar, 4(1), 2023. 112–115-betlar.
4. Qosimova, Z. Bo'lajak tarix o'qituvchilarining "Soft skills" ko'nikmalarini rivojlantirish metodikasi. Monografiya. Toshkent: Fan va texnologiya, 2024. 88–92-betlar.
5. Abdullayev, M. T. Oliy ta'limda talabalar kompetensiyalarini kriterial baholash muammolari. Zamonaviy ta'lim / Современное образование, 1(12), 2025. 34–39-betlar.
6. Qosimov, N. T. Tarix o'qitish metodikasida neyropedagogika va xotira boshqaruvi. Ta'lim psixologiyasi va innovatsiyalar, 2(7), 2024. 45–50-betlar.
7. Rahmatullayeva, D. Tarixiy travmalarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish: emotsional intellekt va pedagogik etika. Ijtimoiy-gumanitar fanlar xabarnomasi, 4(11), 2023. 112–118-betlar.
8. Mahmudov, Sh. Postsovet makonida tarix ta'limi: dekolonial yondashuv va globalizatsiya. Monografiya. Toshkent: Fan nashriyoti, 2025. 63–67-betlar.

Bobokulov Abror Abdugʻani oʻgʻli

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

“Falsafa” kafedrası katta oʻqituvchisi Falsafa doktori (PhD)

SUNʼIY INTELLEKTDAGI KONSEPTUAL OʻZ-OʻZINI QAYTA QURISHNING ONTOLOGIK-VARIATIV MODEL: SEMIOTIK-KOGNITOLOGIK YONDASHUV.

Annotatsiya. Ushbu maqolada sunʼiy intellekt tizimlarining hozirgi imkoniyatlari bilan haqiqiy intellektual faoliyat oʻrtasidagi asosiy epistemik tafovut ontologik-variativ semantik tarmoqlar modeli orqali tahlil qilinadi. Matnlarni birlashtirishga asoslangan algoritmlar bilimning yuzaki konvensional strukturasi qayta ishlab berishi mumkin, biroq ular semantik evolyutsiya, maʼno siljishi, kvaliya, prototiplar yoʻqolishi kabi jarayonlarni ontologik darajada qayta qurish qobiliyatiga ega emas. Tadqiqotda Derrida, Peirce va kognitiv-semiotik nazariyalar bilan bogʻliq holda “matn = intellekt” tenglamasining notoʻgʻriligi asoslanadi. Intellektning prototipik mohiyati mavhumlikni anglash va obyektiv borliqning kodlanmagan qatlamlarini kashf etishdan iborat ekani koʻrsatiladi. Ontologik-variativ semantik tarmoq SI uchun oʻz-oʻzini qayta konseptualizatsiya qilish imkonini beruvchi model sifatida taklif etiladi.

Kalit soʻzlar: Sunʼiy intellekt, semantika, semiozis, ontologik model, kvaliya, variativ tarmoqlar, konseptual qayta qurish, Derrida, Peirce.

Аннотация. В статье анализируется эпистемологический разрыв между современными системами искусственного интеллекта и подлинной интеллектуальной деятельностью человека посредством модели онтологически-вариативных семантических сетей. Алгоритмы, основанные на объединении текстов, способны воспроизводить лишь конвенциональные языковые структуры, но не обладают механизмами реконструкции смысловой эволюции, семантических сдвигов, появления новых концептов или исчезновения прототипов. В контексте идей Деррида, Пирса и когнитивной семиотики обосновывается несостоятельность равенства «текст = интеллект». Прототипическая сущность интеллекта заключается в способности понимать неопределённость и выявлять некодированные уровни реальности. Модель онтологически-вариативных семантических сетей предлагается как возможная основа для концептуальной самореконструкции искусственного интеллекта.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, семантика, семиозис, онтология, qualia, вариативные сети, реконструкция смысла, Деррида, Пирс.

Abstract. This article examines the epistemic gap between current AI systems and genuine human intelligence through the framework of ontological-variational semantic networks. Text-aggregating algorithms can reproduce conventional linguistic patterns but lack the capacity to reconstruct semantic evolution, conceptual drift, emergence of novel meanings, disappearance of prototypes, or qualia-based sense formation. Drawing on Derrida, Peirce, and cognitive semiotics, the paper argues against the reductionist equation “text = intelligence.” The prototypical nature of intelligence is defined as the ability to comprehend ambiguity and to discover uncoded layers of reality. The proposed ontological-variational semantic network is introduced as a potential model enabling AI to perform self-conceptual reconstruction beyond statistical text generation.

Key words. Artificial intelligence, semantic drift, semiosis, ontology, qualia, variational networks, conceptual reconstruction, Derrida, Peirce.

Kirish. Hozirgi davrda sunʼiy intellekt(SI) tizimlari matnlarni birlashtirish orqali bilim xosil qilishda va ularni mantiqiy bogʻlashdagi yutuqlari beqiyos va bu borada “inson”

fenomenidan ancha samarali. Ammo jamiyat dinamik jarayon ekanligini va shuning ta'sirida amalga oshishi mumkin bo'lgan ma'nolarning semantik siljishini (evolyutsiya, o'zgarish va yo'qolish) xisobga olganda ular bilimlarni ontologik darajada qayta qurish qobiliyatiga ega emas. Shu sababli ular (SI tizimlari) statistik matnlarni tahlil qiluvchi generatorlar sifatida kontekstual siljishlar, yangi tushunchalarning paydo bo'lishi va prototiplarning yo'qolishiga qarshi himoya sohalarida katta muammolarni tug'diradi. Insonning dastlabki hissiyotlari (kvaliya) orqali ma'no ahamiyat kasb etishi, semantik manipulyatsiyalar shuningdek tabiiy ravishda shakllanadigan semantik evolyutsiyadagi siljishlar ham shular jumlasidandir.

“Til birliklari ma'nosi hech qachon mutlaq barqaror bo'lmaydi. Jamiyat hayoti, tafakkur va tajriba o'zgargan sari ma'no ham siljiydi, yangilanadi, ba'zida butunlay yo'qoladi. Ma'no - jarayon.”

“Tilning semantik tizimi tarixiy taraqqiyot davomida uzluksiz o'zgaradi. Yangi tushunchalar paydo bo'ladi, eski prototiplar esa asta-sekin semantik tizimdan chiqib ketadi.”

Asosiy qism. Bugungi kundagi sun'iy intellekt tizimlari deya ataladigan dasturlar, intellektual tizimlarga matnlarni kuzatishlar va u asosida matnlarni birlashtirish orqali erishgan, ya'ni ushbu effektlari orqali ular intellektual tizim deya nomlangan. Muammoning eng dastlabkisi matnning bilim sifatida talqin qilinishidir. Aslini olganda prototipik ma'noda “bilim” bu inson tomonidan obyektiv borliqni eksperimental va mantiqiy tushunish demakdir. Eksperiment va undan olingan qonuniyat umumiy mantiq va semiotikani shakllantiradi. Ya'ni borliqni inson tomonidan matnlarga aylantirilishi bilim effektini xosil qiladi. Ushbu matn konvensional, pragmatik va simvolik tarzda borliq elementlarini chegaralaydi. Ushbu chegara bir narsaning eng muhim va umumiy xususiyatiga ko'ra boshqalaridan ajratish demakdir. Shu tarzda har bir element kodlanadi lekin ushbu kod borliqning elementlarini belgilaydi xolos.

J. Derridaning fikrlariga qarshi o'laroq shuni aytish mumkinki, bir narsani belgilamaslik, unga nom bermaslik uning mavjud emasligini anglatmaydi. Insoniyat kashf qilgan va pragmatik jihatdan belgilangan borliqning umumiy qonuniyatlari (gravitatsiya, energiya saqlanish va b.) ular nomlanmasidan va kashf qilinmasligidan oldin ham bor edi. Ular tafakkur evolyutsiyasiga ko'ra kognitiv va semantik strukturadan o'rin oldi, inson uchun ochildi, kodlandi va belgilandi. Bu yerda reallikning inson tomonidan anglangan qismi semiotik belgilandi xolos. Shunga ko'ra matnni intellekt emas balki intellektual kod deyishimiz mumkin. Matnlarni shunchaki birlashtirish bu inetellekt emas, ratsional ehtimolga ko'ra yangilik bo'lishi mumkin, ammo eksperimental emas.

Intellektning matn bilan bog'liqligi bu periferik ma'no, prototipik emas. Ya'ni nomlash, kodlash va xisoblash intellektning bir qismi xolos, uning prototipida mavhumlikni tushunish yotibdi. Ya'ni intellekt avval o'ziga noma'lum jihatlarni tushunchaga aylantira oladi, ushbu anglangan mantiqqa ko'ra xattoki obyektiv olamda referentga ega bo'lmagan tizimlarni ham shakllantiradi. Bu yerda prototipik mazmun, birinchidan har qanday obyekttni tushunish, ikkinchidan hattoki mavhumlikni ham.

Matnlar har doim ontologik markaz y'ani prototipdan va variativ chekka periferiyadan iborat. Matnning ontologik markazi pragmatik jihatdan haqiqat va reallikka moslik sifatida yuritiladi. Matnlarning reallikka mosligi haqidagi klassik korespondent nazariya, keyinchalik post – klassik semantik nazariya orqali semiotik konsensusga o'zgardi. Ya'ni unga ko'ra ontologik realizmning semantik konstruksiya orqali xosil bo'lishi nisbiydir. Bu yerdagi “nisbiy” berilgan sifat har bir semantik konstruksiya nisbiyligi haqida emas, balki ularning reallikni anglatgan pozitsiyasi keyinchalik yangi tushunchalar bilan to'ldirilishi haqida gap ketmoqda. Masalan borliqdagi o'zgarishlarni kauzal determenistik talqinini rad qiluvchi xaotik yoki dissipativ harakatlar nazariyasi ularni to'liq inkor qilmay balki olamni tuzilishini yangi tushuncha, ya'ni xaos bilan boyitdi. Bu bilan determenizmni inkor qilmay, semantik qator boyitildi. Jarayonlar uzatmoqchi bo'lgan birinchi sifat tartib, ikkinchisi tartibning

kamligidir. Ushbu mantiqdan kelib chiqib shuni belgilash mumkinki agar matnlar borliqning ma'lum bir anglangan qismini anglangan tamoilga ko'ra kesib olingan shakli bo'lsa, ushbu qism undan oldin va keyingi qismlarni anglash uchun ham markaz vazifasini bajaradi. Bunday markazlarni Artur Kestler va Ken Uilber kabi olimlar "holonlar" deb atashgan.

"Holon" tushunchasi yunon tilidan butun element degan ma'noni bildiradi. Holonlar o'zidan kichik qismlar uchun butunlikni, o'zidan katta butunliklar uchun qismlikni tashkil qiladi. Masalan organizm inson uchun qismni, undagi elementlar ya'ni hujayra, qon va boshqalar uchun butunni tashkil qiladi.

"Har bir holon o'zini yarim-avtonom butun sifatida saqlash va tasdiqlashga, shu bilan birga kattaroq butunning integratsiyalashgan qismi sifatida faoliyat ko'rsatishga intiladi". "Haqiqat narsalar yoki jarayonlardan emas, balki holonlardan - cheksiz darajada boshqa butunlarning qismlari bo'lgan butunlardan iborat".

Semantik markaz hisoblangan, ontologik konstruktivizmning, go'yoki xato bo'lgan prototipi ham, to'ldirishlar orqali siljishi yoki boshqa ma'noni anglatishi kerak emas. Ularning holonlar sifatida o'z prototipini egallashi keyinchalik so'zlar manipulyatsiyasi uchun yo'l qoldirmaydi.

Matnlarning yana bir paradoksal tomoni shundaki u bir tomondan haqiqiy reallikning bir qismini izohlasa, boshqa tomondan ushbu izoh orqali reallikni bo'g'ib qo'yadi va to'xtatib qoladi. Masalan obyektiv reallikni dastlab barqaror tizim sifatida tavsiflovchi qarashlar, go'yoki olam bu turg'unlik deya nom bergan(metafizika). Ushbu davrda, bu matn atrofida katta bir stoiklar maktabi shakllandi. Davrlar o'tib ushbu matn kuchli tanqidlarga uchradi endi olam bu o'zgaruvchan(dialektika). Keyingi matn ham birinchi belgilanishning ichida, unga nisbatan binar oppozitsiyada shakllandi. Ya'ni birinchi matn barqaror, ikkinchisi esa shunchaki barqaror emas. Olamning barqaror emasligi va o'zgaruvchanligi umuman olganda barqarorlikning negatsiyasida, uning zahirida shakllandi. Undan keyingi g'oyalar ham masalan, sinergiyani olaylik, yoki kollektiv, dissipativ xarakatlarni olaylik barchasi barqarorlik va beqarorlik, xolizm va reduksionizm, o'zgaruvchan va o'zgarmaslik kabi binar oppozitsion modellar zahirida shakllangan. Ushbu fikrlar evolyutsiyasi matndan tashqariga chiqmagan xolatda, xattoki inkor qilsa ham buni matn ichida bajargan xolatda amalga oshganini ko'rishimiz mumkin. Ushbu integratsiyada ossilyatsion jiddiy ta'sir mavjud, matn ongni o'ziga tortadi, kerak bo'lsa shakllantiradi. Ong esa ushbu matndan chiqib doim yangi belgilarni yaratishi kerak.

Ong matnlarga bog'lanib qolmasligi va undan chiqib boshqa ma'nolarni xosil qilishi uchun uch bosqichli tartib zarur:

Birinchi, har qanday matn yoki so'zda prototipik yadroni aniqlashtirish va uni keyinchalik umuman o'zgarmaydigan, doimiy barqaror belgi sifatida qayd etish lozim; chunki metafora, semantik kengayish prototipni so'ndiradi;

ikkinchi, perimetral ma'nolarni (periferiyalarni) ochiq, lekin prototipga izchil bog'langan kontekstual zonalar sifatida belgilash zarur; barcha periferik ma'nolar xosil qilinish nisbatlari, gradial o'zgarishlarning aniq jadvalini shakllantirishi muhimdir.

uchinchi, binar oppozitsiyalarni konstruktiv transpozitsiya qilish kerak; ulardan nafaqat qarama-qarshilik, balki o'lchovli parametr (masalan, barqarorlik darajasi) sifatida foydalanish zarur.

Tahlilga ko'ra real olamdagi umumiy jarayon, tizim yoki tamoillarning eng umumiy anglangan qismining uzib olingan qismi holonlar, holonlar shunday bir tekislikda yotadiki undan oldin uning o'tmishdoshlari anglangan qismlari, undan keyingilari ham shunday shakllanadi. Ushbu qarashga ko'ra ham, asosiy obyektlar o'zidan oldingilari orqali shakllanadi va o'zidan keyingilarini shakllantirishda xizmat qiladi. Ushbu holonlarning eng muhim belgilarini prototiplar deb nomlaymiz. Xohlaymiz-mi yo'qmi holonlarni o'zidan oldin va keyingilari orasidaligini anglatuvchi umumiy belgilari bor. Aynan ushbu belgilar orqali biz

holonlarning umumiy semantik qatorga kiritamiz. Odatda tur, sinf va oilaga kiruvchi elementlar ushbu tur, sinf va oilaga tegishli umumiy belgiga va ulardan alohida belgilanuvchi xususiy belgiga ega. Demak holonlarning alohida belgisi bu prototip, qo'shimcha belgi periferiya xisoblanadi. Periferiya prototipni turli holonlar kontekstida ko'rib chiqish imkonini beradi.

Masalan: "Qush" prototipi - pat, uchish qobiliyati, tuxum qo'yishlardan tashkil topgan.

Periferiya bo'lsa yuqorida keltirilganidek kontekstga qarab o'zgaradi: burgut uchun yirtqichlik, tovuq uchun parvarishlanuvchanlik, tuyaqush uchun ucholmaslik kabi. Ushbu mantiqdan shuni belgilash mumkin-ki, prototip – invariant belgi (hech qachon o'zgaraydigan, barqaror), periferiya esa – variativ belgilarning majmui xisoblanadi.

Ontologik koordinatalarni shakllantirishda prototiplarning kognitiv barqarorligini aynan holonlar taminlaydi. Bu yerda prototip markazga yo'l oladi, holonlar esa ularni kontekstual qiladi, ya'ni ushbu markazning o'rnini aniqlaydi, topadi, belgilaydi. Ya'ni markazlar shunchaki mustaqil yoki hamma joyda mavjud bo'la olmaydi (zanjir ichida joylashgan), qaysidir elementlarga nisbatan markaz, qaysidir markazga esa elemen, uning markaziylik boshqa markazlar orqali belgilanadi. Masalan: "katta", "o'rta", "kichik" prototiplari o'chovlar holonlarida yotadi. Lekin ushbu prototiplarning periferiyaga ko'chishi ularni holonistik zanjirdan uzadi.

Periferik manolardan zanjir yasash semantik moslashuvchanlik, batfsil mohiya bersada, prototiplarni asl manoda emas turlicha talqin qilinishga olib keladi. Uardagi asosiy ma'nolar siljiydi, keyinchalik ushbu man'olarni, kontekstual, zanjiriy yoki evolyutsion tahlil qilish imkonsiz bo'lib qoladi.

Aytaylik, o'lchovlar holonida, dastlab "kichik" kabi prototipik matn yoki so'z yaratildi, xuddi shu o'lchov holonida nisbiy ravishda boshqa, tushunchalar "o'rta" va "katta" kabi matn va so'zlar yaratildi. Bu yerda katta - "kichikka nisbatan" va "o'rtaga nisbatan" markaziylikka ega. Ya'ni uning mazmuni nisbiylikka asoslangan semantik koordinatada shakllanadi. Nisbiylik bu yerda, bir – biriga nisbatan balki oddiy variatsiyaga nisbatan emas.

Lekin katta so'zidan semantik periferiya hosil bo'lishi mumkin, masalan: bahaybat, haybatli – jismoniy va ma'naviy belgi (inson yoki tabiatga nisbatan); ulug' - "ijtimoiy-madaniy belgi, obro', sharaf" (inson yoki qadriyatga nisbatan);

Bu holatda semantik maydon kengayadi, lekin u endi o'lchovlar holonidagi koordinataga bog'liq bo'lmay qoladi va boshqa ma'no qatlamiga siljiydi. Katta so'zi "kichik" va "o'rta" bilan umumiy kontrastda prototipik mazmunga ega bo'lgan xolatida, haybatli, ulug' kabi periferiya shakllari endi "kichik" yoki "o'rta" bilan bog'lanmaydi, balki alohida semantik sohada (ulug'lash, ijtimoiy sharaf) ishlatiladi. Natijada, ularning holonistik zanjirga ulanadigan markaziylik yo'qoladi, ular faqatgina periferik metaforik yoki kontekstual qiymat sifatida mavjud bo'la oladi.

Shu tarzda "katta"ning prototipik mazmuni o'lchov koordinatasidan chiqib, periferik metaforaga ko'chishi -holonistik zanjirdan uzilishiga olib keladi.

Ikkinchi bir asosiy bo'lgan va murakkablik tug'dirgan masala bu belgilarning kollektiv ahamiyatga egaligidir. Semiosferik tizim faqat ijtimoiy munosabat uchun mo'ljallangan bo'lib, u faqat shaxsiylashsa birinchidan jamoa uchun begona, ikkinchidan qutblangan shaxs ham jamoadan tashqarida qoladi. Kollektiv belgilar o'zaro murosaa va kelishuv asosida belgilanadi va obyektiv tamoilga ega bo'lishi shart emas. Ya'ni belgilar ma'lum bir jamoadagi elita orqali tashabbus bilan qolganlar uchun ham joriy qilinadigan, dastlab ixtiyoriy keyinchalik majburiy amal qilinadigan tizim xisoblanadi. Har qanday shaxsiy belgi jamoa tomonidan tan olinmas ekan, u ahamiyatsizdir. Belgilarning kollektiv ya'ni ular jamoaviy ong bilan belgilangani bois, har doim ham obyektiv referentlar bilan mos kelavermaydi.

Umuman olganda semantik entropiya tabiiy yoki sun'iy yo'l bilan amalga oshishi mumkin. Tabiiy holatlarga diaxronik til o'zgarishi, ya'ni vaqt davomida lingvistik

modellarning evolyutsiyasi orqali sodir bo'ladi; semantik polisemiyaning ko'payishi ya'ni aynan semantik yadro periferiya orqali boshqa bir prototipni xosil qiladi: o'simlik ildizi, kvadrat ildiz, muammoning ildizi va b.;

Semantik siljish umumiy tahlilda va jiddiy farqlar orqali namoyon bo'ladi va uni aniqlash kontekstual, davriy va qatlamli solishtirilganda yuzaga chiqadi. Jiddiy farqlanishni bir qaraganda sezmaslik mumkin chunki davrlardagi oddiy konseptning siljishi bir necha davrlarda yig'ilib jiddiy semantik yadroning yo'qolishiga, prototipdan periferiyaga o'tishiga olib keladi.

Tabiiy holatda semantik siljishni tahlil qilish uchun, modellastirish jarayonini tashkil qilishda bizga tadqiq qilinadigan tushunchaga oid barcha ma'lumotlar yig'iladi. Ular: yozma manbalar, gazeta, jurnal, qonunlar, matbuot matnlari, asarlar, sherlar va b. Vaqtni aniqlash uchun qatlamlar tashkil qilamiz, ular davriy xisoblanib chiqiladi. Vaqt ya'ni davr qatlamidagi tahlil bizga "qatlamning muhiti"ni aniqlashga yordam beradi. Har bir davrda tahlil qilinayotgan tushunchaning ma'no xaritasi tuziladi. Ma'no xaritasida birinchi o'rinda prototip ya'ni markaziy ma'no so'ngra markaziy ma'no bilan ishlatiladigan ibora, birikma yoki odatiy kontekstlar yoziladi. Masalan adolat so'zi atrofida turli davrlarda qo'shib ishlatiladigan so'zlarni olamiz: "ilohiy tartib", "podsho adolati", "me'yor", "javobgarlik", "tenglik", "ijtimoiy", "sinfiy", "huquqiy", "protsessual". Adolat so'zi bilan ishlatiladigan ushbu tayanch birikmalar qanchalik tez va qaysi ohangda qo'llangani qatlamdan qatlamga solishtiriladi. Masalan qatlamlardagi yaqinlik va uzoqlik, evolyutsiya va spontanlik, ma'no xaritalaridagi o'xshashliklarning bir – biriga mosligi, ushbu qatlamlardagi o'tishlarning bosqichma bosqich amalga oshishi, yangi ma'noning davriy paydo bo'lishi va eskisining ham davriy so'nishi bizga manipulyatsiyalar ehtimoli kamligini va prototipik deformatsiyalarning tabiiy ekanligini va qaysi omillarga ko'ra siljiganini ochiq beradi. Ma'no qatlamlarining ushbu davriy tahlili vaqt davomida qatlamlarning yaqinligini va sakrashlarni aniqlab, uzilishlar paydo bo'lganini va ushbu siniqlar yangidan boshqa qatlamlar paydo bo'lganini ko'rsatadi.

Bosqichma – bosqich va sekin siljishlar "gradual siljish"ga, mavsumiy va davriy siljishlar esa qaytuvchi qatlamga mos keladi. Ushbu model orqali "konsept siljishi"ning statistik belgisi falsafiy tilda "ma'no qatlamining surilishi" sifatida aniq dalillar - indikator iboralar, kontekst o'zgarishi, yangi ta'riflar kirishi - bilan isbotlanadi.

Ushbu modelning navbatdagi qadami qatlardagi natijalarni ontologik koordinatalarga kiritish xisoblanadi. Ularni "tushuncha-holatlar" ketma-ketligi sifatida yuritamiz: "Adolat[ilohiy-tartib, amal davri: XIX asr oxiri]", "Adolat[sinfiy-tenglik, amal davri: XX asr o'rtalari]", "Adolat[huquqiy-protsessual, amal davri: XXI asr boshlar]" kabi tugunlar hosil qilamiz. Tugunlarning har biri o'zida aniq ta'riflarni mujassam qiladi. Tugunlar amal qilgan davr oraliqlari, qaysi manbalardan olingani, qaysi belgilarga tayanganimiz (indikator iboralar) ko'rsatiladi. Aloqalar ham vaqtga bog'lanadi: masalan, "Adolat[sinfiy] → keyingi talqinda qisman bekor bo'lgan", "Adolat[huquqiy] → 'tenglik' bilan mustahkam bog'liq", "Adolat[ijtimoiy] ↔ 'taqsimot' bilan ko'pincha juftlashadi" kabi. Buning natijasida ontologiya "jonlanadi": agar ma'no yana eski yo'nalishga qaytsa (mavsumiy yoki siyosiy burilishlarda), unga mos tugunlar qayta faollashadi; agar mutlaqo yangi ma'no paydo bo'lsa, unda yangi tugun ochiladi, eskisi esa "eskirgan, ammo tarixiy" deb belgilab qo'yiladi. Bu yerda eskirgan, yo'qolib ketgan va ishlatilmaydigan mazmun, ta'rif va iboralar(prototipik markaz) tarixiy yoki zaxira sifatida belgilanishi shart aks xolda bularsiz, sakrashlar xosil bo'ladi. Ushbu yo'qolgan yoki eskirganlar, ma'nolar siljishidagi tiklaydi aks xolda umumiy yondashuvga nisbatan manipulyativ xarakterni orttiradi. Shu yo'sinda semantik qatlamshunoslik real o'zgarishni nafaqat ko'rsatadi, balki uni boshqariladigan bilim tuzilmasiga aylantiradi.

Falsafiy jihatdan ushbu modelning ahamiyati shundaki, biz ko'p bahsli atamalarni - "adolat", "erkinlik", "g'oya", "haqiqat", "ruh", "mazmun" - tarixiy qatlamlar bo'yicha tartibga solib, qaysi davrda qaysi ma'no markazga chiqqanini, qaysi belgilari periferiyaga surilganini, qaysi ijtimoiy-huquqiy voqea yoki g'oya oqimi burilish yasaganini aniq ko'ra olamiz. Nega aynan bu so'zlarning bahsli deyishimizning umuman boshqa sababi esa ularning aniq referenti mavjud emas va ularga ma'noni davr tafakkuri va taraqqiyot darajasi belgilaydi.

Masalan, "adolat" XIX asrda ko'proq "kosmik-tartib" va "ilohiy me'yor" bilan birga kelgan bo'lsa, XX asrning ma'lum davrida "sinfy tenglik" bilan birikishi keskin kuchayadi, mustaqillikdan keyingi yillarda esa "huquqiylik", "protsessual tekislik", "javobgarlik"; XXI asrda Adolat raqamli-axloqiy-huquqiy kabi iboralar markaziylashadi; bular ontologiyadagi tugunlararo o'tishlar va bog'lanishlar sifatida qaydlansa, keyingi talqin bahslarida "qaysi ma'no haqida gap ketayotgani"ni aniqlash osonlashadi. Shuning uchun "konsept siljishi"ni faqat model xatolari orqali emas, balki shu ma'no qatlamlari bilan uzviy ko'rsatish - falsafiy tahlil uchun ishonchliroq va izohliroq yo'ldir.

Amaliy yakun sifatida, agar biror atama bo'yicha ish boshlamoqchi bo'lsak, eng avval davrlar kesimini aniqlab, manbalarni to'plash zarur; har davr uchun "ma'no xaritasi"ni yozma ko'rinishda tuzamiz; qatlamlararo yaqinlikni tildagi oddiy belgilar bilan (qaysi iboralar ko'paydi, qaysilari kamaydi, qanday ohangda ishlatilmoqda) baholaymiz; keskin burilish nuqtalarini dalillar bilan (qonun, manifest, ta'lim dasturi, yirik risola) mustahkamlaymiz; so'ng bu qatlamlarni vaqtga bog'langan tushuncha-holatlar sifatida ontologik tizimga kiritamiz. Shunda falsafiy atamalar evolyutsiyasining tartibli "qatlam xaritasi" paydo bo'ladi va u nafaqat nazariy bahsni aniqroq qiladi, balki keyingi tadqiqot va ta'lim jarayonida chalkash ma'nolarni tezda ajratishga xizmat qiladi.

Endi har bir qatlam bo'yicha "adolat"ning ma'no xaritasini tasvirlaymiz. Birinchi qatlamda "adolat" ko'proq "ilohiy tartib", "kosmik me'yor", "teng tarozi", "haq-haqiqat" bilan yonma-yon keladi; unga berilgan urg'u ko'proq axloqiy-teleologik: ya'ni adolat - borliqdagi tartib va insonning o'zi ham unga moslashishi kerak bo'lgan me'yordir. Indikator iboralar: "haqni o'z egasiga yetkazish", "zulmga qarshi turish", "taroziada adolat qilish". Periferiyada "sabr-qanoat" bilan juftlashish uchraydi: ba'zan adolat sabr orqali "pishadi" degan ohang seziladi. Ikkinchi qatlamda keskin burilish kuzatiladi: "adolat" siyosiy-ijtimoiy tenglashtirish, ishlab chiqarish va taqsimot masalalariga kuchli bog'lanadi; urg'u ko'proq ijtimoiy-iqtisodiy va sinfiy belgilanadi. Indikator iboralar: "taqsimot adolati", "mehnat mahsulining tengligi", "sinfy tenglik", "ekspluatatsiyaga chek qo'yish". Periferiyada "huquqiy protsedura" hali markazlashmaydi; "tenglik" markazda, "javobgarlik" esa ko'proq targ'ibiy ohangda bo'ladi. Uchinchi qatlamda ma'no yana qayta talqin qilinadi (bu falsafiy tilda "metamorfoz"): "adolat"ning markaziga "huquqiylik", "protsessual tekislik", "qonun oldida tenglik", "javobgarlik", "fuqarolik erki" ko'proq chiqadi; urg'u huquqiy-institutsional man'oga beriladi. Bu yerda indikator iboralar: "konstitutsion tamoyillar", "sud mustaqilligi", "protsessual adolat", "inson qadr-qimmat". Periferiyada "taqsimot" mavzusi bor, ammo markazdan orqaroqda: u ko'pincha "ijtimoiy himoya" va "imkoniyat tengligi" bilan yumshatiladi. Endi to'rtinchi qatlamda esa global-raqamli mavzular kirib keladi: "adolat" "ma'lumotga kirish tengligi", "raqamli etik me'yorlar", "algoritmik xolislik", "shaxsiy ma'lumot daxlsizligi", "platforma javobgarligi" bilan qo'shib keladi; bu yerda urg'u axloqiy-huquqiy aralash; indikator iboralar: "algoritmik adolat", "diskriminatsiyasiz qaror", "ochiqlik va izohlanish". Periferiyada "gorizontal nazorat" va "jamoaviy muhokama" bilan bog'langan fuqarolik qatnashuvi mavzusi kuchayadi.

Bir qatlamdan boshqa qatlamga o'tishdagi yaqinlikni belgilashni baholaganimizda esa quyidagicha javob olishimiz mumkin: birinchi va ikkinchi qatlam o'rtasida kuchli "uzilish" - ya'ni ilohiy-teleologik markazdan ijtimoiy-taqsimot markaziga sakrash kuzatiladi; ikkinchidan uchinchi o'tishda "qayta talqin" - sinfiy tenglikdan huquqiy-protsessual

tenglikka “markaz almashuvi”; uchinchidan to’rtinchiga o’tishda esa “gradual surilish” - mavjud huquqiy markaz saqlanib, yangi raqamli-axloqiy masalalar markazga yaqinlashadi. Bu manzara ayni paytda “konsept siljishi”ning falsafiy ko’rinishi: modelga til bilan “qaraganda”, bir qatlamdan keyingisiga o’tishda qaror mezonlari ham, dalil keltirish uslubi ham o’zgaradi - demak, yashirin qonuniyat (nima “adolat” sanalishi) yangicha qurilmoqda.

Ushbu natijalarni ontologik koordinata tizimiga keltiramiz. “Adolat”ni “tushuncha-holatlar” ketma-ketligi sifatida qayd qilamiz: “Adolat[axloqiy–teleologik, amal davri: qatlam–1]”, “Adolat[ijtimoiy–taqsimot, amal davri: qatlam–2]”, “Adolat[huquqiy–protsessual, amal davri: qatlam–3]”, “Adolat[raqamli–axloqiy–huquqiy, amal davri: qatlam–4]”. Har tugunda uch narsa qat’iy yoziladi: birinchidan, qisqa va lo’nda ta’rif (markaziy mazmun); ikkinchidan, tayanch indikator iboralar ro’yxati va ular nechog’lik tez-tez uchrashi (kam–o’rta–ko’p kabi ballash orqali); uchinchidan, manba izohi (qaysi tur matnlardan olingani). Tugunlar orasidagi aloqalar ham vaqtga bog’lanadi: “o’rnini bosdi”, “qisman saqlab qoldi”, “qayta talqin qildi”, “davriy qaytdi” kabi yo’nalishli bog’lanishlar qo’yiladi. Masalan, “Adolat[ijtimoiy–taqsimot] → Adolat[huquqiy–protsessual]” aloqasi “markaz almashuvi, ta’rifning torayib aniqlashuvi” deb yoziladi; “Adolat[axloqiy–teleologik] ↔ Adolat[raqamli–axloqiy–huquqiy]” o’rtasida “axloqiy markazning qaytishi” kabi “qaytuvchi qatlam” belgilanishi mumkin. Eski holat tuguni “eskirgan, tarixiy ma’no” sifatida saqlanadi, lekin muhokamada chalkashmaslik uchun faol ta’rif sifatida ko’rsatilmaydi; yangi holat tuguni “amaldagi ma’no” sifatida belgilab qo’yiladi. Shunda ta’limda ham, tadqiqotda ham “adolat” so’zi tilga olinganda, qaysi holat haqida gap ketayotgani aniq bo’ladi va bahslar “ma’no aralashuvi” tufayli cho’zilib ketmaydi.

Ushbu namuna biz taqdim etayotgan metodning ahamiyatli e’kanligini ta’kidlaydi: birinchidan, “ma’no xaritasi” real dalilga tayanadi - indikator iboralar va ularning ohangiga; ikkinchidan, uzilish nuqtalari “quruq taxmin” emas, balki til belgilaridagi sakrashlar bilan isbotlanadi; uchinchidan, ontologik qayd vaqtga bog’langanligi sababli, bir ma’noni ikkinchisi bilan adashtirishning oldi olinadi. Shu yondashuv “konsept siljishi”ni ham amaliy boshqarishga yordam beradi: agar hozirgi matnlarda “adolat” bilan “algoritmik xolislik”, “izohlanadigan qaror” va “ma’lumotga adolatli kirish” iboralar tezlashayotganini ko’rsak, demak, qaror mezonlari ham shu yoqqa surilmoqda - bu falsafiy talqinning yangi markaziy mezonlar bilan boyiyotganidan dalolatdir.

Ontologik koordinata(joylashuv, o’lchov) nega til tushunchasi bilan ishlatilyapti, chunki dastlab anglash, anglanganni nomlash va nomlarni tamoillar ostida birlashtirish bu ontologik xaritani tuzish demakdir. “Koordinata” so’zi bu yerda “borliqdagi hodisa yoki tushunchaning qayerda va qanday holatda turishini ko’rsatuvchi o’lchovli belgilash” degan ma’noni anglatadi. Tabiatdagi har qanday jarayonni nomlamasdan turib tushunish yoki ifodalash mumkin emas. Shunga ko’ra u oldindan berilgan statik protseduralar emas balki o’zgaruvchan jarayonlar maxsulidir. Nomning paydo bo’lishi dinamikligi bilan birga nomga yuklatilgan ma’nolarning ham o’zgaruvchanligini yuqorida tahlil ham qildik. Til esa hodisani ongga kirituvchi bosh vositasidir: anglash → nomlash → nomni umumiy tamoyillar ostida joylashtirish zanjiri orqali biz “ontologik xarita” tuzamiz. Demak, nomlash akti faqat belgi qo’yish emas, balki hodisani borliq–bilish fazosida muayyan nuqtaga qo’yishdir; shu sababli ontologik koordinata til tushunchalari bilan ishlatiladi va ishlatilishi shart: nom bo’lmasa, hodisa ijtimoiy ongga kirib kelmaydi, nuqtasiz qoladi, o’lchab bo’lmaydi.

Endi noyob masala: aniq referenti yo’q, real predmetga to’g’ridan-to’g’ri “ishora” qilmaydigan so’zlar (adolat, erkinlik, haqiqat, g’oya, ruh, mazmun) qanday qilib konstrukt holatiga keladi va nega ular keyinchalik manipulyatsiyaga ochiq bo’ladi? Javob ikki pog’onal. Birinchidan, bunday so’zlarning ontologik o’qi bo’yicha qat’iy bo’lmagan “ideal” tomonga yaqinlashuvi kuchli: ular bevosita narsa emas, “bo’lishi kerak bo’lgan” me’yor va tamoyilga ishora qiladi. Idealga yaqinlashgan sari empirik tayanchning bevosita dalillari zaiflashadi, o’rniga intersubyektiv kelishuv va institutiyalashgan(konvensioonal) qoidalar

kuchayadi; demak, ularning koordinatalari ko'proq "normativ–institutsonal–ideal" sohalarga to'planadi. Ikkinchidan, ana shu sohada o'lehash ko'pincha bilvosita, indikator iboralar, metaforalar va periferik ko'rsatkichlar orqali kechadi. Periferiklar oson almashinadi: shu bois so'zning fazodagi o'rni ham "burish" uchun qulay bo'ladi. Manipulyatsiya aynan mana shu almashuvlarda sodir bo'ladi: masalan, "haqiqat" koordinatalarini "voqe'likka mos kelish"dan "ko'pchilik fikriga mos kelish"ga burish - normativlikni pasaytirib, institutsional yoki kommunikativ og'irlikni oshirishdir; "adolat"ni "teng taqsimot" koordinatalaridan "protsessual sodiqlik" koordinatalariga ko'chirish - baholash mezonini almashtirishdir; "erkinlik"ni "shaxsiy to'siqsizlik"dan "bozor erkinligi"ga translatsiya qilish - qamrov va agentlik o'qlarini qayta belgilashdir. Forma jihatdan bu - koordinata tizimida "translyatsiya, masshtablash, aylantirish" amallari; mazmun jihatdan - ta'rifni egallash, periferikni mazmunga aylantirish, metaforani norma darajasiga ko'tarish va kontekstni bir ma'nodan boshqasiga sezdirmay almashtirishdir.

Demak, konstrukt so'zlar "real emas" deb bexavotir chetga surilmaydi, aksincha, ular ijtimoiy borliqning o'zi quriladigan tayanch nuqtalaridir, ya'ni jamiyat o'zini aynan shunday ideallar orqali tartibga soladi. Shu bilan birga, aynan shu kuch ularni zaif qiladi: ideal mezonlar ko'rinmas, periferiklar ko'rinadi; periferikni o'zgartirib, mezonni o'zgartirgandek ko'rsatish oson. Ontologik koordinatalashtirish buni jilovlaydi: har bir "tushuncha-holat" uchun davr, muhit, ta'rif, dalil va indikatorlar ko'rsatilsa, ularning fazodagi o'rni fiksatsiya qilinadi; keyingi matnda kimdir so'zni boshqa o'ringa sudrasa, farq darhol ko'rinadi. Shu tariqa keltirilgan "ma'no xaritasi real dalilga tayanadi" degan talab texnik ma'noda "koordinata pasporti"ga aylanadi: har bir nomlangan holat o'z pasporti bilan keladi; bahs mazmuni esa "qaysi pasport haqida gap ketmoqda?" degan savoldan boshlanadi.

Tilsiz ontologik xarita qurilmaydi, chunki anglash ijtimoiy ongga nom orqali kiradi; nomlash esa hodisani ko'p o'lehovli fazoda joylashtirish, ya'ni koordinatalash demakdir. Nomlar va ularga yuklagan ma'nolar vaqt bo'yicha siljiydi, ushbu siljish til belgilari orqali ushlanadi va ontologik fazoda trayektoriya sifatida qayd etiladi. Aniqlangan koordinatalar konstrukt so'zlarni bahsda "sirpanadigan ideallar"dan "hisobga olinadigan holatlar"ga aylantiradi; ayni paytda manipulyatsiyaning odatiy yo'llari ham koordinata amallari sifatida ko'rinib qoladi. Shuning uchun ontologik koordinata – til bilan ishlashda texnik metafora emas, balki falsafiy zarurat: u anglash–nomlash–tasniflash zanjirini o'lehovli va tekshiriladigan tartibga soladi, "konsept siljishi"ni boshqarishga imkon beradi va bahs mezonini yashirincha almashtirishga yo'l bermaydi.

Nomlashning dinamikligi va hattoki nomlar anglatgan real referentlarning ham dinamikligi tahlil qilindi, endilikdagi navbat inson kognitiv qobiliyatlariga nisbatan ta'sir hisoblanadi. Ya'ni kognitiv qobiliyatlarning shakllanishiga ta'sir qiladigan, obyektiv, tizimli va aniq referentiga ega bo'lgan nomlar haqida gap ketyapti. Nomlarning konvensionalligi bir tomondan yaxshi xodisa, boshqa tomondan ushbu konstrukt va koordinatalar obyektiv qonunlardan uzoqlashsa jamiyat ijtimoiylashuvda ko'zga ko'rinmas munosabatlar entropiyasi sodir bo'la boshlaydi, agar sodir bo'lmagan taqdirda ham ushbu konstruktlar obyektiv reallikdan uzoq bo'ladi. Nomlarning belgilanishida faqatgina konvensionallikning o'zigina yetishmaydi balki ular reallikka yaqinroq ham bo'lishi kerak. Faqatgina mantiqiy tuzilishning o'zi, takrorlanmaslik, ayniy emaslik, ziddiyat emaslik kabi cheksiz simvolik tizimni tashkil qilsada, ularning barchasini yagona ontologik to'plamda birlashtirishning murakkabligi ortadi. Madaniyat yoki tillarda real referentga ega bo'lmagan so'zlarning ko'payishi, ongga nisbatan ham jiddiy ta'sir o'tqazmasdan qolmaydi. Ularning har hil talqin qilinishi va aynan shu kabi so'zlarning ko'payishi: tizimsiz fikrlash, fikrlashdagi ziddiyatlar va bir birini mazmunan emas balki shaklan tushunishga olib keladi. Bu kabi jamiyatlardagi har bir voqea, hodisa yoki jarayonlar ko'pincha maqsadli emas balki ritual va taqlidiy ya'ni, hamma shunday xisoblagani uchun bajarish, anglanmasdan bajarish kabi amalga oshadi.

Muammo shundaki: nomlashning konvensionalligi bilan reallikka bog'lanish talabi o'rtasidagi taranglik - kognitiv qobiliyatlar shakllanishiga bevosita ta'sir qiladi. Ongda "nom → ma'no → mezon → amal" zanjiri ishlaydi: bola va kattalarning idrokida so'z avval tasniflashga, so'ng baholashga, keyin esa harakat uslubiga aylanadi. Agar nomlar faqat kelishuvga tayanib qolsa va ishora qilayotgan narsaga (referentga) yetarli ko'priklar (dalil, o'lchov, tekshiruv yo'li) qo'yilmasa, ongda "bo'lishi kerak bo'lgan" ideal bilan "bor"ning ajratuvchi chizig'i xiralashadi; natijada kognitiv apparat real vaziyatdan mustaqil ishlay boshlaydi: fikrlash formasini saqlab, mazmunidan uziladi. Shu lahzadan "munosabatlar entropiyasi" deb atash mumkin bo'lgan hodisa kuchayadi: odamlar bir xil so'zni ishlatadi, lekin turli narsani nazarda tutadi; o'zaro moslashuv izchil modeldan ko'ra taxmin va taqlidga tayanadi; muhokama mezonlari almashgani holda bu almashuv tan olinmaydi. Bu entropiya bir necha yo'l bilan namoyon bo'ladi: muloqotda shaklparastlik (marosim va iboralarga yopishib olish), qaror berishda ritualizm (hamma shunday qilgani uchun qilish), bajarishda esa ongli maqsad o'rniga "ko'rinish"ni ushlash (hisobot ko'rinadi, mazmun ishlamaydi).

Nomlarning ongga qanday "o'rnashishi"ni kuzatsak, ikkita kuch har doim birga ishlaydi: kelishuv (konvensionallik) va bog'lash (reallikka ko'prik). Kelishuv ma'noni barqaror qiladi: jamiyat "bu so'z shuni anglatadi" deya muvaqqat qoida qo'yadi. Bog'lash esa ma'noni tekshiruvchan qiladi: so'zga yaqin dalillar, o'lchov usullari, operatsion izohlar va prototip namunalar biriktiriladi. Muammo shunda-ki, konvensionallik tez kengayadi, bog'lash esa mehnat talab qiladi; shu bois ko'plab madaniy muhitlarda ideal-normativ so'zlar (adolat, erkinlik, haqiqat, g'oya, ruh, mazmun) tez ko'payadi, ammo ularga biriktiriladigan dalil va amaliy tekshiruv yo'llari sustlashadi. Kelishuv kuchayib, bog'lash sustlashganda, nomlar "ko'chma ma'nolar" orqali oson suriladi: bir davrda u axloqiy mezon bo'ladi, boshqasida protsessual qoidaga aylanadi, keyin statistik ko'rsatkich bilan almashtiriladi - lekin har uch holatda ham "xuddi o'sha so'z" kabi eshitiladi. Ong buni shaklan bir xillik deb qabul qiladi, ammo mazmuniy almashuvni sezmaydi; shu orqali kognitiv aniqlik zaiflashadi, kategoriyalar chegarasi chizilmaydi, mezonlar aralashadi.

Shu yerda "ontologik koordinata" g'oyasi til bilan ishlashda zarur bo'ladi. Nomni faqat belgi deb emas, "tushuncha-holat" sifatida ko'rish lozim: u vaqt, muhit, dalil turi, amaliy tekshiruv yo'li va institutsional tayanch bilan birga yuradi. "Adolat" deganda aynan qaysi holat haqida gap ketayotgani (huquqiy-protsessualmi, taqsimotga doirmi, algoritmik xolislikmi) doim ko'rsatilsa, ong "bir so'z - bir koordinata" bog'lanishini o'rganadi; bu bog'lanish bola tarbiyasidan tortib, ilmiy ta'limga qadar kognitiv tartib-intizomni shakllantiradi. Aksincha, "bir so'z - turli koordinata" aralash va yashirin bo'lsa, ong shaklga ergashib, mazmunni taxmin qiladi; muhokama esa tezda "kimning ta'rifi kuchliroq" degan kuch o'yiniga aylanadi.

"Obyektiv, tizimli va aniq referentga ega bo'lgan nomlar"ning kognitiv foydasi shundaki, ular ongni "yerga tushiradi": tajribaga, o'lchashga, kuzatuvga, qayta tekshirishga bog'laydi. Bunda ham to'liq "obyektivlik" degan mutlaq holat emas, balki "verifikatsiya ko'priklari" ko'zda tutiladi: so'zga mos keladigan amaliy belgi, ko'rsatkich, tajriba sahnasi, hatto model tajribasi (simulyatsiya) bo'lishi mumkin. Shu ko'priklar muntazam qo'shib borilsa, nomlar soni ko'paygan sari ham ularning "haqiqatdan uzilishi" emas, balki "haqiqat bilan kelishuvi" ortadi. Natijada jamiyatdagi o'zaro tushunish formal marosimdan ko'ra, dalil va mezon almashinuvi asosida quriladi; entropiya pasayadi, chunki ishora qilingan narsa va amaliy tekshiruv yo'li bir-birini tutib turadi.

Mantiqiy tuzilish (ziddiyatsizlik, ayniy emaslik va hokazo) o'zi yetarliymi? Yo'q. Mantiq shaklning aniqligini kafolatlaydi, lekin mazmunni ta'minlamaydi. Cheksiz izchil deduksiya ham boshidagi belgilarning reallikka qanday bog'langaniga qarab mazmunli yoki "havoda" qolishi mumkin. Shu sababli bitta ontologik to'plamga turli nomlarni yig'ishda uch narsa muntazam ta'minlanishi kerak: har bir nomning koordinatasi ochiq bo'lsin (qaysi holat, qaysi

davr, qaysi dalil turi), har bir nom uchun hech bo'lmasa bitta operatsion ko'priklari mavjud bo'lsin (uni tekshirish yoki ko'rsatish yo'li), va har bir nomga biriktirilgan proksilar proksi ekanini unutmay (ko'rsatkich - mazmunning o'zi emas). Shunda tilning normativ qatlamlari ham "havodagi ideal" bo'lib qolmaydi; ular bosqichma-bosqich tekshiruvchan yo'llar bilan bog'lanadi, kognitiv apparat esa "shaklga emas, mezonga" tayana boshlaydi.

Agar madaniy muhitda real referentga ochiq ko'priklari bo'lmagan nomlar keskin ko'paysa, ong uch oqibatni ko'radi: birinchisi, tasniflash sustlashadi - yangi hodisaga mos sinf topish qiyinlashadi, chunki nomlar "hamma narsaga va hech narsaga" birday yopishadi; ikkinchisi, baholash arbitrlashadi - mezonlar aralashadi va muhokama kuchga aylanadi; uchinchisi, harakat ritualizatsiyalanadi - amal mazmun uchun emas, ko'rinish uchun qilinadi. Bunday sharoitda ta'lim ham shaklparastlashadi: matnlar ta'rifni yodlaydi, lekin qaysi holatda qaysi ta'rif ishlashini ko'rsatmaydi; tadqiqot esa ko'rsatkich bilan mazmunni adashtira boshlaydi. Bu spiraldan chiqishning falsafiy yo'li oddiy, ammo mehnat talab qiladi: har bir muhim nomga koordinata pasporti berish (kontekst va dalil bilan), proksini doimo alohida belgilash, ta'rifni muhokamaga kirishda ochiq e'lon qilish, va eng muhimi - nomni amaliy sahna bilan muntazam "bog'lab turish" zarur. Shunda til ijtimoiy ongni chalg'itmaydi, aksincha uni yo'naltiradi; nomlar konstrukt bo'lsa ham, konstrukt reallikdan uzoqlashmaydi; konvensionallik tartib va moslashuvni beradi, bog'lash esa haqiqatga yaqinlashtiradi. Tildagi noaniqliklarni real referenti bo'lmagan so'zlar ko'paytiradi.

Shu yerda qisqa bir model tuzish mumkin: ong anglangan mantiqqa (alohidalikka) ko'ra tamoyillarni nomlaydi, nomlardagi tamoyillarga ko'ra ularni tizim doirasiga soladi, ushbu tizimlarning inkori yoki ulardan yuqori va boshqa bo'lgan tizimlar yangi nomlar uchun asos bo'ladi. Yangi nomlarning paydo bo'lishi tafakkurning shakllanishi hamdir. Yangisi eskilarining inkori yoki to'ldirilishi orqali sodir bo'ladi. Albatta eski nomlarni inkor qilishi yoki to'ldirishi uchun yangi nomlar, eski nomlar tizimli bo'lgan holatdagina amalga oshadi. Nomlarning paydo bo'lishi zanjiri uzilsa, referentlardan periferiyaga ko'chsa, va ular yagona tizim holatiga kelmasa ushbu til yangi jarayonlar uchun yangi nomlarni topa olmaydi. Bir tomondan nomlarning mohiyatni tushunmasdan ishlatilishi ichki entropiyani oshirsa boshqa tomondan nomlar zanjirida yangi nomlarning paydo bo'lishining kechikishi tashqi entropiyani kuchaytiradi. Ushbu jarayonni ijtimoiy jarayonlarga ham qo'llash mumkin, ya'ni: harakatlar anganmay balki taqlidiy bajarilsa (nomlar mohiyatan tushunilmasa) ichki biologik (fiziologik, gormonal, gomeostaz) kutilmalar bostiriladi, oqibatda dimensiyalar, stresslar va ruhiyatdagi ziddiyatlar ortadi, tana mohiyatan boshqa narsani talab qiladi va ong buni tushunib bajarmaydi. Ijtimoiy munosabatlarda ham loqaydliklar ko'plab kuzatilishi mumkin.

Ong avvalo tajribadagi oqimdan farqlarni ajratadi, ajratilgan farqdan umumiy mezon tug'iladi, shu mezon nom bilan muhurlanadi, va nomlar o'zaro uyg'unlikka keltirilib yagona tizimga joylashtiriladi; tizim ichida to'qnashuv yoki ortiqcha taranglik paydo bo'lsa, ong undan yuqoriroq ko'lamdagi mezon yasab, yangi nom yaratadi. Demak, yangi nom - tafakkurning yangi shakli, u avvalgisini mutlaqo bekor qilishi ham, uni to'ldirib, aniqlashtirishi ham mumkin; lekin bu faqat eski nomlar o'zaro tartiblangan va aloqalari aniq bo'lgandagina ro'y beradi, aks holda yangilik bo'sh havoda osilib qoladi. Nomlar yaratish zanjiri uzilganda belgi markazdan periferiyaga suriladi, umumiy tizim tiklanmaydi va til yangi hodisalar uchun yangi nom yasash quvvatini yo'qotadi. Shu yerda ikki xil "entropiya" ko'zga tashlanadi: ichki entropiya - nomlar mazmuni anganmasdan, faqat shakli takrorlanishi tufayli muloqotdagi ma'no tarqoqlashuvi; tashqi entropiya - reallikdagi yangiliklar tezlashib, nomlash kechikkanida til bilan borliq orasida paydo bo'ladigan uzilishi kabi. Ichki entropiya oshsa, fikr shaklparastlashadi, marosim va iboralarga yopishib qoladi; tashqi entropiya kuchaysa, til voqelikni ortidan sudrab boradi va qarorlar ko'rinish uchun qabul qilinadi. Ikkalasi qo'shilganda jamiyatda "hamma shunday qilgani uchun bajarish" odatga aylanadi, maqsadga yo'naltirilgan amal esa "ritual"ga almashadi.

Bu dinamikani ong–tana jarayoniga tatbiq etganda, nomlar mohiyatan tushunilmay qolsa, ichki biologik ritmlar ham bosilib boradi: fiziologik ehtiyojlar, gormonal tebranishlar va gomeostaz til orqali mazmunli reja topolmaydi, natijada ziddiyat va stress ortadi; tana boshqa narsani talab qiladi, ong esa nomlar zanjiri uzilgani uchun uni aniqlab bera olmaydi. Ijtimoiy maydonda ham shunga o‘xshash holat kuzatiladi: mazmuni mustahkamlanmagan nomlar ko‘payganda, odamlar bir-birini shaklan tinglaydi, lekin mazmunan tushunmaydi; kelishuv mantiqiy mezon bilan emas, “qaysi ibora kuchliroq” tamoyili bilan belgilanadi. Shuning uchun nomning kuchi faqat konvensionallikdan kelib chiqmaydi: u reallikka tutashadigan ko‘priklarga - dalil, o‘lchash usuli, operatsion ta’rif va prototip namunalariga - ega bo‘lishi shart. Aks holda mantiqiy izchillikning o‘zi (ziddiyatsizlik, ayniyatdan qochish va hokazo) cheksiz ramziy tuzilma bersa ham, mazmunni bitta ontologik to‘plamga keltirish tobora mushkullashadi, chunki belgilar fazosida “qayerga qo‘yilayotgani” noma’lum qoladi. Modelning sinovga ochiq xulosasi shuki: tafakkur o‘ssishi - nomlar zanjirining uzilmasligiga, yangi nomlarning eski tizimga bog‘lanishiga, va har bir nomning reallikka tutashgan o‘lchov ko‘priklari mavjudligiga bog‘liq; aks holda ichki va tashqi entropiya yig‘ilib, fikr tizimsizlashadi, amal esa taqlidga aylanadi.

Til sog‘lom ishlashi uchun ideal–normativ mazmundagi so‘zlar (aniq ko‘rsatib bo‘lmaydigan, “adolat”, “erkinlik”, “haqiqat” kabi) bilan bevosita ko‘rsatib bo‘ladigan hodisalar va narsalarga tayanadigan so‘zlar (stol, sud majlisi, ariza, vaqt, o‘lchov, tajriba kabi) doimo o‘zaro ulangan bo‘lishi kerak. Ulanish deganda har bir yuksak, ma’naviy yoki ideal nomga kamida bitta aniq sahna, operatsion izoh va tekshiruv yo‘li bog‘lanishi, har bir “yerga yaqin” nom esa kerak bo‘lganda yuqori darajadagi ma’no mezoniga ko‘tarilishi tushuniladi. Shunda tilning uch pog‘onasi - ideal, mezon, hodisa - bir-biri bilan aylanma harakatda bo‘ladi: ideal yo‘naltiradi, mezon belgilaydi, hodisa tekshiradi; tekshirilgan hodisa me’yorni tozalaydi, me’yor idealni aniqlashtiradi.

Agar til ko‘proq ideal nomlarga suyanib, ularni real sahna va mezonlardan uzib yuborsa, ichki entropiya ortadi: odamlar bir so‘zni ishlatga-da, turli narsani nazarda tutadi, muhokama shaklan davom etadi, mazmun esa o‘zgarib ketadi; qarorlar marosimga aylanadi. Aks tomonda, til faqat bevosita referentli nomlar bilan cheklanib qolsa, umumiy ma’no, yo‘naltiruvchi tamoyil va baholash me’yorlari zaiflashadi; uzoq rejalash va institut qurilishi cho‘loqlashadi. Shuning uchun “balans” - ikki uchning o‘rtasini topish emas, balki ular orasiga mustahkam ko‘priklar qo‘yish masalasidir: idealni operatsionlashtirish (qayerda, qanday holatda bu so‘z ishlaydi?), mezonlarni aniqlash (qaysi belgilar, qaysi hujjatlar, qaysi tartiblar bilan tekshiriladi?), hodisani umumlashtirish (birlamchi tajribadan qanday qoida chiqadi?).

Kognitiv nuqtai nazardan ham bu zarur: bola va kattaning idroki so‘z orqali tasniflaydi, baholaydi va amal qiladi. Ideal nomlar dalil va sahnaga ulanganida idrok “ko‘rinish”ga emas, mezonga tayanadi; real nomlar tamoyilga ulanganida tasnif ko‘rliigi emas, maqsad ko‘rish paydo bo‘ladi. Ijtimoiy nuqtai nazardan esa tilning ichki muvozanati ko‘pchilik kelishuvi va institutlar ishini barqaror qiladi: ideal so‘zlar siyosat va ta’limda yo‘l ko‘rsatadi, lekin ular bilan birga aniq tartib, isbot va javobgarlik mexanizmlari ham tilga kiradi; natijada “hamma shunday qilgani uchun” emas, “mezon shunday bo‘lgani uchun” amal qilinadi.

Amaliy tamoyil oddiy: yuksak nomlar hech qachon yolg‘iz qoldirilmasin - ular bilan birga kamida bittadan tekshiriladigan misol, ko‘rsatkich yoki protsedura yurib borsin; yerga yaqin nomlar esa maqsadga ulanib borilsin - ularning nega aynan shunday baholanayotgani ochiq aytilsin. O‘qitish, qonun chiqarish, siyosiy muloqot va ilmiy yozuvda shu intizom saqlansa, til “havoda osilgan” g‘oyalar bilan “yerga mixlangan” faktlar o‘rtasida doimo qatnovchi tizimga aylanadi. Shunday bo‘lgandagina ma’naviy referentsiz so‘zlar ham jamiyatni tarbiyalaydi, real referentli so‘zlar esa jamiyatni boshqaradi; ikkalasining bog‘langanligi esa ongni aniqlikka, muhokamani mazmunga, amaliyotni maqsadga qaytaradi.

Aks holda ushbu “ichi bo’sh” so’zlarni istalgan auditoriya o’zicha ta’riflab ko’p bora takrorlab, hattoki pereferiyadab markazga sudraydi, so’ngra qaytarishlar orqali so’zning markaziy mazmunini mustahkamlaydi.

“Adolat”, “erkinlik”, “g’oya”, “haqiqat”, “ruh”, “mazmun” singari atamalar ko’zga ko’rinadigan predmetga to’g’ridan-to’g’ri ulanmagan bo’lsa ham, ijtimoiy tajriba va kelishuvlar orqali asta-sekin qurilib boradigan ma’nodir. Ular avvalo odamlarning umumiy kechinmalarini bir nom ostida jamlashdan boshlanadi, keyin shu nomga “bo’lishi kerak bo’lgan” mezon singdiriladi, so’ng nutq, o’quv matnlari, qonun va marosim tili orqali mustahkamlanadi, oxir-oqibat institutlar ularni amaliy qoidaga aylantiradi. Shu bilan so’zlar ko’rinmas bo’lsa ham me’yor beruvchi kuchga aylanadi: qarorlarni oqlaydi, bahsni yo’naltiradi, xulqni tartiblaydi. Aynan shu ko’rinmas va ideal holat ularni egilish uchun qulay qiladi: ma’no qattiq bir jismlarga emas, baholash mezonlariga tayanadi; demak, uni sekin burish, talqinni o’zgartirish oson.

Bunday nomlarning ichki tuzilishini yadro va periferiyaga ajratish qulay: yadroda qisqa, lo’nda g’oya yotadi (masalan, adolat - “haq egasiga yetishi”), periferiyada esa odatdagi juft iboralar, timsollar va nutqiy qoliplar to’planadi. Ma’noga nisbatan ko’pchilikni aynan periferiyada siljitishadi: ohangni burish, yangi juft iboralar kiritish, mavjud birikmalarga ijobiy-salbiy bo’yoq berish orqali yadroga bosim o’tkaziladi va u asta joyidan qo’zg’aladi. Manipulyatsiyaning boshqa samarali usuli ta’rifni oldindan egallab olishdir: kimdir bahs boshida “adolat”ni “teng taqsimot” deya belgilasa, dalillar shu tomonga tortiladi; aks yo’sinda “adolat” “qonuniy protseduraga sodiqlik” sifatida ochilsa, taqsimot masalasi ikkinchi darajaga tushadi. Yana bir yo’l qamrovni qayta o’lchashdir: erkinlikka qo’shimcha shartlar ortiqcha yuklanadi yoki aksincha, haddan tashqari keng talqin beriladi; bahs maydoni shu tariqa noqulay koordinatalarga ko’chadi. Metaforani norma darajasiga ko’tarish ham ishlaydi: tasviriy ibora doimiy takrorlanib, “asl haqiqat” sifatida qabul qilina boshlaydi va murakkab axloqiy holatlar bitta “tarozi”ga siqiladi. Bundan tashqari, ideal mazmunni oson o’lchanadigan belgiga almashtirish xavfi bor: reyting, foiz yoki indeks kabilar o’rinbosar mezonga aylanib, natijada “ko’rsatkich” mazmunga tenglashtiriladi. Ba’zan esa bir matnda so’zning bitta, keyingi matnda boshqa ma’nosini ishlatib borish orqali “silliqlik ko’chirish” yuz beradi - tashqi shakl bir xil, ichki ma’no almashgan bo’ladi.

Bu usullar nega ta’sirchan? Chunki bunday so’zlar nafaqat tasvir, balki yo’l-yo’riq yuklaydi; ular umid, qo’rquv, e’tiqod bilan quvvatlanadi. Kim ma’noni belgilasa, xulq mezonini belgilaydi. Nutq maydonida esa tenglik yo’q: ba’zi guruhlar ko’proq eshitiladi, ularning talqini ko’proq takrorlanadi, demak, ma’no markazi ham ularning atrofida siljiydi. Davrning texnologiyalari va institutlari ham birikmalarni “standart” qiladi: bugun “adolat” ko’pincha “algoritmik xolislik”, “shaffoflik”, “izohlanadigan qaror” bilan yondosh keladi, ertangi markaz ham shu tomonga yaqinlashadi.

Buni jilovlashning samarali yo’li tushunchalarni vaqt, muhit va dalil bilan bog’lab hujjatlashtirishdir. Har gal qaysi davr, qaysi soha, qaysi ta’rif va qaysi indikator iboralar asosida gapirilayotgani ochiq yozilsa, bahs mezoni ko’rinadi va yashirin almashtirish ishlamaydi. Amalda bu “tushuncha-holat” shaklini oladi: masalan, “adolat [huquqiy-protsessual, XXI asr boshidagi o’quv matnlari]” deb aniq belgilash natijasida u “adolat [ijtimoiy-taqsimot, XX asr o’rtalari]” bilan aralashmaydi. Shu bilan birga, indikator iboralar reystrini yuritish foydali: qaysi juft iboralar ko’payib-kamayayotgani tizimli qayd qilinadi, markaziy ma’no qaerga surilayotgani dalil bilan ko’rinadi. Har ta’rif manbasi va davri ko’rsatilishi shart: “qaysi matn, qaysi yil” degan savol javobsiz qolmasin; shunda ta’rifni yashirin almashtirish yo’li berkiladi. Nihoyat, idealni o’rinbosar ko’rsatkich bilan adashtirmaslik uchun doimiy ogohlantirish zarur: ko’rsatkich - alomat, mazmunning o’zi emas; indeks yuksalishi idealga yetganimizni isbotlamaydi.

“Belgi tashqi shakl, obraz sezgi asosidagi tasavvur, tushuncha esa ongda umumlashtirilgan mantiqiy konstruksiyadir. Inson tafakkuri aynan shu triada orqali borliqni kodlaydi.”

Umumiy natija shuki, aniq predmetga ulanmagan atamalar jamiyat uchun yo‘naltiruvchi kuchdir; ular me‘yor va maqsadlarni tartiblaydi, lekin ayni paytning o‘zida talqin o‘zgartirishga ochiq turadi. Ma‘no qatlamini vaqt va muhit bilan xaritalash, ta‘rifni ochiq holatda ishlatish, indikatorlarni kuzatish va idealni o‘rinbosar belgidan qat’iy ajratish - mana shu me‘yorlar bajarilganda bunday so‘zlar ko‘r-ko‘rona shior emas, ishlaydigan asbobga aylanadi, munozara esa mazmuniy va xolis yo‘nalishda davom etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Mahmudov N. Til va tafakkur - Toshkent, 2013. - 144-bet.
2. Madvaliyev A. O‘zbek tilining semantik qurilishi. - Toshkent, 2007. - 102-bet.
3. Koestler, A. The Ghost in the Machine. London: Hutchinson, 1967, p. 48
4. Wilber, K. Sex, Ecology, Spirituality: The Spirit of Evolution. Boston: Shambhala, 1995, p. 23
5. Rustamov A. Tafakkur va tilning falsafiy asoslari. - Toshkent: Universitet, 2001. – 57-bet.

Quadratillayev Jamshidjon Bahodir o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti magistranti

Ilmiy rahbar: **Muhitdinova Feruza Abdurashidovna**

Toshkent davlat yuridik universiteti your.f.d, professor

MONTESKYE VA ZAMONAVIY DAVLAT: HOKIMIYATLARNI BO'LISHNING YANGI PARADIGMALARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Sharl Lui de Monteskye (1689–1755) tomonidan ishlab chiqilgan hokimiyatlarni bo'lish nazariyasining mohiyati, falsafiy-asoslari, tarixiy sharoitlari hamda zamonaviy huquqiy tizimlarga, jumladan O'zbekiston Respublikasiga ta'siri kompleks tahlil qilinadi. Tadqiqotda tarixiy-taqqoslash, tahliliy va sistemali usullar qo'llanilgan. O'zbekistonlik huquqshunos olimlar A.X. Saidov, M.M. Mirsaaidov, A.S. Ziyayev va boshqa olimlarning fikrlari asosida Monteskye nazariyasining O'zbekiston huquqiy tizimida qo'llanilishi, sud hokimiyatining mustaqilligi, parlament nazorati kuchaytirilishi masalalari muhokama qilingan. Zamonaviy davrda globalizatsiya, raqamli texnologiyalar tufayli an'anaviy hokimiyatlarni bo'lish tizimiga yangi talablar qo'yilayotganligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: Monteskye, hokimiyatlarni bo'lish, konstitutsionalizm, sud hokimiyatining mustaqilligi, O'zbekiston Konstitutsiyasi, A.X. Saidov, M.M. Mirsaaidov, erkinlik, absolyutizm, parlamentarizm.

Аннотация. В данной статье проводится комплексный анализ сущности теории разделения властей, разработанной Шарлем Луи де Монтескье (1689–1755), её философских основ, исторических условий формирования, а также влияния на современные правовые системы, включая Республику Узбекистан. В исследовании использованы историко-сравнительный, аналитический и системный методы. На основе взглядов узбекских учёных-правоведов А.Х. Саидова, М.М. Мирсааидова, А.С. Зияева и других рассматриваются вопросы применения теории Монтескье в правовой системе Узбекистана, а также проблемы обеспечения независимости судебной власти и усиления парламентского контроля. Отмечается, что в условиях глобализации и развития цифровых технологий традиционная система разделения властей приобретает новые требования и особенности.

Ключевые слова: Монтескье, разделение властей, конституционализм, независимость судебной власти, Конституция Узбекистана, А.Х. Саидов, М.М. Мирсааидов, свобода, абсолютизм, парламентаризм.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the essence of the theory of separation of powers developed by Charles-Louis de Montesquieu (1689–1755), its philosophical foundations, historical context, and its impact on modern legal systems, including the Republic of Uzbekistan. The study employs historical-comparative, analytical, and systematic research methods. Based on the views of Uzbek legal scholars A.Kh. Saidov, M.M. Mirsaidov, A.S. Ziyayev, and others, the article discusses the application of Montesquieu's theory within the legal system of Uzbekistan, particularly issues related to ensuring judicial independence and strengthening parliamentary oversight. It is emphasized that in the context of globalization and digital transformation, the traditional system of separation of powers is facing new requirements and evolving characteristics.

Key words: Montesquieu, separation of powers, constitutionalism, independence of the judiciary, Constitution of Uzbekistan, A.Kh. Saidov, M.M. Mirsaidov, freedom, absolutism, parliamentarism.

Hokimiyatlarni bo'lish printsiplari zamonaviy konstitutsionalizmning asosiy toshlaridan biri hisoblanadi. Bu g'oya XVIII asr fransuz ma'rifatparvari Sharl Lui de Monteskye (1689–

1755) tomonidan chuqur tahliliy jihatdan ishlab chiqilgan va bugungi kungacha davlat huquqiy tizimlarining tashkiliy asosini tashkil etib kelmoqda [1]. Monteskyening "Qonunlar ruhu haqida" (1748) asari siyosiy fikrlar tarixida hokimiyatlarni bo'lish nazariyasining eng mukammal ifodasi sifatida tan olinadi [2].

O'zbekistonlik huquqshunos olim A.X. Saidov ta'kidlaganicha, "hokimiyatlarni bo'lish printsipli davlat hokimiyatining hech qanday tarmog'ining cheksiz kuchga ega bo'lishining oldini olish, fuqarolarning huquq va erkinliklarini kafolatlash uchun zarur" [3]. Ushbu maqolaning maqsadi - Monteskye qarashlarida hokimiyatlarni bo'lish g'oyalarining mohiyatini, uning falsafiy-asoslarini, tarixiy sharoitini hamda zamonaviy huquqiy tizimlarga, xususan O'zbekiston huquqshunos olimlari nuqtai nazaridan ta'sirini kompleks tahlil qilishdir.

Monteskyening hokimiyatlarni bo'lish nazariyasi birdaniga paydo bo'lmagan. Antik davr fikrlashuvchisi Aristotel (mil. av. 384–322) "Siyosat haqida" asarida davlat shakllarini tahlil qilgan, biroq hokimiyatlarni turli organlarga bo'lish zaruratini to'liq asoslamagan [4]. Angliyalik faylasuf Jon Lokk (1632–1704) "Ikkita inoyat haqida insho" (1689) asarida qonun chiqaruvchi va ijroi hokimiyatlarni ajratish g'oyasini ilgari surgan, biroq sud hokimiyatini mustaqil hokimiyat sifatida ko'rib chiqmagan [5]. Monteskye aynan shu nuqtani rivojlantirgan.

O'zbekistonlik olim A.S. Ziyayev ta'kidlaganicha, "Lokning qonun chiqaruvchi va ijroi hokimiyatlarni ajratish g'oyasi Monteskye uchun muhim tayanch bo'ldi, biroq Monteskye sud hokimiyatini mustaqil tarmoq sifatida ajratib ko'rsatdi va bu huquqshunoslik tarixida inqilobiy qadam edi" [6]. Monteskye 1729–1731-yillarda Angliyaga sayohat qilib, parlamentarizm tizimini o'rganib, o'z nazariyasining amaliy asosini shakllantirgan [7]. "Qonunlar ruhu haqida" 31 kitobdan iborat bo'lib, hokimiyatlarni bo'lish nazariyasi asosan 6 va 11-kitoblarda bayon etilgan [2]. Asar 20 yil davomida yozilgan va avtorning hayotiy asari hisoblanadi [1]. XVIII asr Fransiyasi absolyutizmning cho'qqisida turgan davr edi. Monteskye aynan shu absolyutizm tizimini tanqid qilib, hokimiyatlarni cheklash va bo'lish zaruratini ilmiy asoslab berdi [7].

M.M. Mirsaaidov ta'kidlaganicha, "Monteskye nazariyasi absolyutizmning ichki ziddiyatlarini ochib berdi va bu nazariya keyinchalik butun dunyo konstitutsionalizmining ilmiy asosiga aylandi" [8].

Monteskye 11-kitobda hokimiyatlarni uch turga bo'lgan: Qonun chiqaruvchi hokimiyat (la puissance législative) - davlat organlari tomonidan qonunlar chiqarish, ularni o'zgartirish va bekor qilish huquqi [2]. Ijroi hokimiyat davlat ishlarida (la puissance exécutive des choses qui dépendent du droit des gens) - xalqaro munosabatlarga, harbiy ishlar va diplomatik aloqalarga tegishli [2]. Ijroi hokimiyat fuqarolik ishlarida (la puissance exécutive de celles qui dépendent du droit civil) - ichki tartibni ta'minlash, jinoyatlarni oldini olish va jazolash vazifalari. Monteskye buni "sud hokimiyati" deb ham atagan [2]. Keyingi tadqiqotchilar bu ajratishni soddalashtirgan va uch hokimiyat tizimini shakllantirgan: qonun chiqaruvchi, ijroi va sud hokimiyatlari [9]. A.X. Saidov bu borada ta'kidlaganicha, "Monteskye ijroi hokimiyatni ikki turga bo'lishi ba'zi tadqiqotchilar tomonidan noaniq deb baholanadi, biroq bu ajratish xalqaro va ichki siyosatning farqini ko'rsatishga qaratilgan" [3].

Monteskye hokimiyatlarni bo'lishning zarurligini quyidagi asos bilan isbotlagan: "Hokimiyatlarni to'plash va bitta shaxs yoki bitta organ qo'lida to'plash - bu despotizmning ta'rifi bo'lar edi. [...] Hokimiyatlarni cheklash va ularni bir-biriga qarshi qo'yish - erkinlikning kafolati." [2]

Agar qonun chiqaruvchi va ijroi hokimiyat bitta shaxs qo'lida jamlansa, erkinlik yo'q bo'ladi. Agar sud hokimiyati qonun chiqaruvchi hokimiyatdan ajratilmasa, fuqaroning hayoti va erkinligi xavf ostida qoladi [2]. Monteskye Angliya tizimini ideal model sifatida ko'rgan:

qonun chiqaruvchi hokimiyat - parlament, ijroiyl hokimiyat - monarx, sud hokimiyati - mustaqil sudlar [2].

O'zbekistonlik olim A.S. Ziyayev ta'kidlaganicha, "Monteskye erkinlikni faqat hokimiyatlarni ajratish orqali kafolatlash mumkinligini ko'rsatdi va bu g'oya zamonaviy huquqiy davlatlarning shakllanishiga asos bo'ldi" [6]. Monteskyening asari 1748-yilda nashr etilgach, darhol katta shov-shuvlarga sabab bo'ldi. Katolik cherkovi asarni indeksga kiritdi, biroq asar tez orada Yevropaning barcha ziyolilari orasida mashhur bo'ldi [7]. 1789-yil Fransiya inqilobi davrida Monteskye g'oyalari keng qo'llandi. "Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi" ning 16-moddasida qonunlarning ajralmasligi ta'kidlangan - bu to'g'ridan-to'g'ri Monteskye ta'sirini aks ettiradi [7].

XIX asr oxirida va XX asr boshlarida Yevropaning ko'plab davlatlari - Germaniya (1919), Fransiya (1875, 1946, 1958) - Monteskye nazariyasiga asoslangan konstitutsiyalarni qabul qildi [9]. M.M. Mirsaaidov ta'kidlaganicha, "Yevropa davlatlarida hokimiyatlarni bo'lish printsiplining joriy etilishi konstitutsionalizmning g'alabasiga olib keldi" [8].

Monteskye nazariyasi AQSh konstitutsiyasiga eng kuchli ta'sir ko'rsatgan. AQSh Konstitutsiyasi (1787) mustaqil ravishda uch hokimiyat tizimini joriy qildi: Kongress - qonun chiqaruvchi, Prezident - ijroiyl, Oliy sud - sud hokimiyati [9]. "Federalist insholar" da Monteskye keng iqtibos keltirilgan. James Madison No. 47 inshosida hokimiyatlarni ajratish printsiplini himoya qilgan [7]. A.X. Saidov bu borada ta'kidlaganicha, "AQSh Konstitutsiyasi Monteskye nazariyasining amaliy ifodasi bo'lib, 'checks and balances' mexanizmi orqali hokimiyatlarni nafaqat ajratdi, balki ularni bir-biriga nazorat qilish imkoniyatini yaratdi" [3].

Zamonaviy xalqaro huquq hokimiyatlarni bo'lish printsiplini demokratik davlatlarning asosiy belgisi sifatida tan oladi [9]. Biroq zamonaviy davlatlarda yangi muammolar paydo bo'lmoqda: globalizatsiya transmilliy korporatsiyalar va xalqaro tashkilotlar milliy hokimiyat chegaralarini xiralashtirmoqda; raqamli texnologiyalar sun'iy intellekt va avtomatlashtirish hokimiyatlar chegaralarini o'zgartirmoqda; ijroiyl hokimiyatning kuchayishi parlament nazoratini zaiflashtirmoqda [9].

A.X. Saidov ta'kidlaganicha, "Zamonaviy davrda hokimiyatlarni bo'lish printsiplini an'anaviy shakldan chiqib, yangi paradigmalarni talab qilmoqda. Xususan, raqamli davlat tizimlarida ijroiyl hokimiyatning funksiyalari kengaymoqda va bu parlament nazoratini zaiflashtirish xavfini tug'dirmoqda" [3]. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (2023) Monteskye nazariyasining zamonaviy ifodasini o'zida mujassam etadi: 11-modda: "O'zbekiston Respublikasida davlat hokimiyati Oliy Majlis, Prezident, Hukumat va sudlarga bo'linadi." [10] Bu modda to'g'ridan-to'g'ri hokimiyatlarni bo'lish printsiplini mustahkamlaydi. M.M. Mirsaaidov ta'kidlaganicha, "O'zbekiston Konstitutsiyasining 11-moddasi Monteskye nazariyasining zamonaviy ifodasi bo'lib, davlat hokimiyatining tarmoqlarga bo'linishini konstitutsion darajada mustahkamlaydi" [8]. 106-moddada "Sud hokimiyati mustaqil bo'lib, faqat Konstitutsiyaga va qonunga bo'ysunadi" deb belgilangan - bu Monteskyening sud mustaqilligi haqidagi g'oyasining zamonaviy ifodasidir [10]. A.S. Ziyayev bu borada ta'kidlaganicha, "Sud hokimiyatining mustaqilligi - bu nafaqat qonuniy kafolat, balki amaliy tizimda sudlarning xolis va adolatli qaror chiqarish imkoniyatidir" [6].

2017-yilda Konstitutsiyaviy sudni tashkil etish - hokimiyatlarni bir-biriga nazorat qilish mexanizmi sifatida Monteskye nazariyasining rivojlanishidir [11]. M.M. Mirsaaidov ta'kidlaganicha, "Konstitutsiyaviy sudning tashkil etilishi O'zbekistonda hokimiyatlarni bo'lish tizimini yanada takomillashtirish, qonunlarning Konstitutsiyaga muvofiqligini nazorat qilish imkoniyatini yaratdi" [8].

A.X. Saidov ta'kidlaganicha, "O'zbekistonda hokimiyatlarni bo'lish printsiplining amalga oshirilishi doimiy takomillashtirishni talab qiladi. Xususan, parlament nazoratining kuchaytirilishi, sud hokimiyatining mustaqilligining yanada mustahkamlanishi zamonaviy islohotlarning asosiy yo'nalishlari bo'lishi kerak" [3].

Monteskyening hokimiyatlarni bo'lish nazariyasi siyosiy fikrlar tarixida inqilobiy ahamiyatga ega. U absolyutizmga ilmiy tanqid qilib, hokimiyatlarni cheklash zaruratini asosladi; erkinlikning huquqiy kafolatlari - fuqarolik erkinligini himoya qilish mexanizmini taklif qildi; konstitutsionalizmning nazariy asoslari - zamonaviy konstitutsiyaviy davlatlarga zamin yaratdi.

O'zbekistonlik huquqshunos olimlarning fikrlariga asoslanib aytish mumkinki, Monteskye nazariyasi O'zbekistonda ham amaliy ahamiyatga ega. A.X. Saidov, M.M. Mirsaaidov va A.S. Ziyayev kabi olimlar ta'kidlaganicha, hokimiyatlarni bo'lish printsipli nafaqat nazariy g'oya, balki amaliy konstitutsiyaviy tizimni tashkil etishning muhim tamoylidir.

Zamonaviy davrda bu nazariya yangi sharoitda qayta ko'rib chiqilishi talab etiladi: globalizatsiya, raqamli texnologiyalar va yangi boshqaruv shakllari an'anaviy uch hokimiyat tizimiga yangi talablar qo'yadi. O'zbekistonning konstitutsiyaviy islohotlari – Sud hokimiyatining mustaqilligini mustahkamlash, parlament nazoratini kuchaytirish, Konstitutsiyaviy sud faoliyatini yanada rivojlantirish - Monteskye g'oyalarining zamonaviy davrda davomi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Montesquieu, Ch. de. De l'esprit des lois. Paris: Garnier-Flammarion, 1979. - 691 p.
2. Шарль де Монтескье. О духе законов / Пер. с фр. под ред. В.С. Алексеева. - М.: Соцэкгиз, 1955. - 661 с.
3. Саидов, А.Х. Теория государства и права: Учебник. - Ташкент: Юридическая литература, 2021. - 456 с.
4. Аристотель. Политика // Сочинения: В 4 т. - М.: Мысль, 1983. - Т. 4. - С. 375–644.
5. Локк, Дж. Два трактата о правлении / Пер. с англ. - М.: Наука, 1988. - 444 с.
6. Зияев, А.С. Теория государства и права. - Ташкент: Ташкентский юридический институт, 2020. - 412 с.
7. Смирнов, А.И. История политических учений: Учебник. - М.: Юрайт, 2019. - 439 с.
8. Мирсаидов, М.М. Конституционное право Узбекистана: Учебник. - Ташкент: Юридическая литература, 2022. - 480 с.
9. Керимов, А.Д. Конституционное право зарубежных стран: Учебник. - М.: Юрайт, 2018. - 559 с.
10. Конституция Республики Узбекистан. - Ташкент: Adolat, 2023. - 64 с.
11. Мирсаидов, М.М. "Конституционные реформы в Узбекистане" // Право и законность. - 2018. - № 4. - С. 12–18

Fatulloxo'jayeva Komila Dilmurod qizi
Buxoro innovatsiyalar universiteti magistri

AN'ANAVIY TA'LIM KONSEPSIYASIDAN INNOVATSION PEDAGOGIK MODELGA O'TISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI VA STRATEGIK ISTIQBOLLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada an'anaviy ta'lim tizimidan innovatsion pedagogik modelga o'tish jarayonining tarixiy shakllanishi, mazmuniy rivojlanishi va strategik yo'nalishlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Unda ta'lim jarayonida avtoritar, reproduktiv va bilimga yo'naltirilgan yondashuvlardan shaxsga yo'naltirilgan, kompetensiyaviy, interfaol va texnologik asoslangan pedagogik modellarga o'tish zarurati yoritiladi. Shuningdek, innovatsion pedagogik modelning ta'lim sifati, o'quvchilarning ijodiy tafakkuri, mustaqil o'rganish ko'nikmalari, raqamli savodxonligi va ijtimoiy faolligini rivojlantirishdagi ahamiyati ochib beriladi. Tadqiqotda zamonaviy ta'lim taraqqiyotida pedagogik innovatsiyalarni joriy etish, o'qituvchi faoliyatini yangicha tashkil qilish, o'quv jarayonini raqamli texnologiyalar bilan boyitish hamda strategik ta'lim islohotlarini samarali amalga oshirish masalalari asosiy ilmiy muammo sifatida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: an'anaviy ta'lim, innovatsion pedagogik model, ta'lim transformatsiyasi, pedagogik innovatsiya, kompetensiyaviy yondashuv, interfaol ta'lim, raqamli texnologiyalar, strategik yo'nalishlar, ta'lim sifati, zamonaviy pedagogika.

Аннотация. В данной статье научно-теоретически анализируются историческое формирование, содержательное развитие и стратегические направления перехода от традиционной системы образования к инновационной педагогической модели. Раскрывается необходимость перехода от авторитарных, репродуктивных и знаниецентрированных подходов к личностно-ориентированным, компетентностным, интерактивным и технологически обоснованным педагогическим моделям. Особое внимание уделяется значению инновационной педагогической модели в повышении качества образования, развитии творческого мышления учащихся, навыков самостоятельного обучения, цифровой грамотности и социальной активности. В исследовании внедрение педагогических инноваций, обновление деятельности преподавателя, обогащение учебного процесса цифровыми технологиями и эффективная реализация стратегических образовательных реформ рассматриваются как важные научно-практические задачи современного образования.

Ключевые слова: традиционное образование, инновационная педагогическая модель, трансформация образования, педагогическая инновация, компетентностный подход, интерактивное обучение, цифровые технологии, стратегические направления, качество образования, современная педагогика.

Annotation. This article provides a scientific and theoretical analysis of the historical development, conceptual evolution, and strategic directions of the transition from traditional education to an innovative pedagogical model. It highlights the need to move from authoritarian, reproductive, and knowledge-centered approaches toward learner-centered, competency-based, interactive, and technology-supported pedagogical models. The article also reveals the importance of the innovative pedagogical model in improving the quality of education, developing students' creative thinking, independent learning skills, digital literacy, and social activity. The study considers the implementation of pedagogical innovations, the renewal of teachers' professional activity, the integration of digital technologies into the learning process, and the effective realization of strategic educational reforms as key scientific and practical issues of modern education.

Key words: *traditional education, innovative pedagogical model, educational transformation, pedagogical innovation, competency-based approach, interactive learning, digital technologies, strategic directions, quality of education, modern pedagogy.*

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi globallashuv, raqamli transformatsiya va innovatsion taraqqiyot sharoitida ta'lim tizimini an'anaviy yondashuvlar asosida tashkil etish zamonaviy jamiyat ehtiyojlarini to'liq qondira olmaydi. Chunki bugungi ta'lim jarayoni o'quvchidan faqat tayyor bilimlarni o'zlashtirishni emas, balki mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarga yechim topish, axborot bilan ongli ishlash, ijodiy yondashish va raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish ko'nikmalarini talab qilmoqda. Shu nuqtai nazardan, an'anaviy ta'limdan innovatsion pedagogik modelga o'tish jarayoni nafaqat metodik yangilanish, balki butun ta'lim falsafasini qayta ko'rib chiqish, o'qituvchi va o'quvchi faoliyati o'rtasidagi munosabatlarni yangi bosqichga olib chiqish zarurati bilan belgilanadi. Innovatsion pedagogik model ta'lim oluvchini passiv tinglovchi emas, balki ta'lim jarayonining faol ishtirokchisi sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Bu esa zamonaviy pedagogikada shaxsga yo'naltirilgan, kompetensiyaviy, interfaol, raqamli va natijaga asoslangan yondashuvlarning ahamiyatini yanada kuchaytiradi.

O'zbekiston Respublikasida ham so'nggi yillarda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, o'quv jarayoniga ilg'or pedagogik texnologiyalarni joriy etish, raqamli ta'lim muhitini kengaytirish va pedagog kadrlarning kasbiy kompetensiyasini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Xususan, O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi "Ta'lim to'g'risida"gi O'RQ-637-son Qonunida ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy tamoyillari, ta'lim olish huquqi, uzluksiz ta'lim tizimi, ta'lim sifatini ta'minlash va pedagogik faoliyatni takomillashtirishga oid normalar belgilangan. Mazkur qonun zamonaviy ta'limni faqat bilim berish jarayoni sifatida emas, balki shaxsni har tomonlama rivojlantirish, uning intellektual, ma'naviy, kasbiy va ijtimoiy salohiyatini shakllantirish vositasi sifatida talqin etadi. Shu sababli an'anaviy ta'limdan innovatsion pedagogik modelga o'tish jarayonini tarixiy va strategik jihatdan tahlil qilish mazkur qonunning mazmun-mohiyati bilan bevosita uyg'unlashadi. Chunki innovatsion model ta'lim sifatini oshirish, o'qitish metodlarini yangilash va ta'lim oluvchining mustaqil faoliyatini kuchaytirish imkonini beradi.

Mavzuning dolzarbligi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni bilan tasdiqlangan "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" hamda 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son Farmoni bilan tasdiqlangan "O'zbekiston - 2030" strategiyasi bilan ham uzviy bog'liqdir. Ushbu strategik hujjatlarda ta'lim sifatini oshirish, inson kapitalini rivojlantirish, yoshlarning zamonaviy bilim va kasblarni egallashi uchun sharoit yaratish, ilm-fan va innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash, raqamli texnologiyalarni keng joriy etish kabi vazifalar ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan. Bu vazifalar ta'lim jarayonida eskicha, faqat ma'ruza va reproduktiv yondashuvlarga asoslangan modeldan voz kechib, o'quvchini mustaqil izlanishga, tahlil qilishga, ijodiy fikrlashga va amaliy faoliyatga yo'naltiruvchi innovatsion pedagogik modelni rivojlantirishni talab etadi. Ayniqsa, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, masofaviy ta'lim, elektron platformalar, raqamli didaktik vositalar va interfaol metodlar orqali ta'lim samaradorligini oshirish masalasi bugungi islohotlarning muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda. Shu jihatdan, mazkur mavzuni o'rganish ta'lim tizimida kechayotgan strategik o'zgarishlarning ilmiy-pedagogik asoslarini aniqlashga xizmat qiladi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son Farmoni bilan tasdiqlangan "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasi ta'lim jarayonini raqamlashtirish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish va barcha sohalarda raqamli transformatsiyani jadallashtirish zaruratini belgilab berdi. Mazkur hujjat

ta'limda innovatsion pedagogik modelga o'tishning texnologik asoslarini mustahkamlashga xizmat qiladi, chunki raqamli ta'lim muhiti o'quvchilarning individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirish, elektron resurslardan foydalanish, masofaviy va aralash ta'lim shakllarini rivojlantirish hamda ta'lim sifatini monitoring qilish imkoniyatlarini kengaytiradi. An'anaviy ta'lim tizimi ko'proq o'qituvchi markazli yondashuvga tayangan bo'lsa, innovatsion pedagogik model o'quvchi shaxsini markazga qo'yish, uning bilish faolligi, raqamli savodxonligi, ijodiy salohiyati va kasbiy yo'nalganligini rivojlantirishga asoslanadi. Shu bois an'anaviy ta'limdan innovatsion pedagogik modelga o'tish jarayonining tarixiy tahlili va strategik yo'nalishlarini o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur mavzu ta'lim tizimini zamon talablari asosida yangilash, pedagogik jarayonni innovatsion boshqarish va raqobatbardosh kadrlar tayyorlashning ilmiy asoslarini yoritishga xizmat qiladi.

Mavzu bo'yicha ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, an'anaviy ta'limdan innovatsion pedagogik modelga o'tish masalasi pedagogika tarixida uzoq davrlardan buyon shakllanib kelgan nazariy qarashlar bilan uzviy bog'liqdir. Xususan, Y.A. Komenskiy ta'limni tizimli tashkil etish, I.G. Pestalotssi shaxsning tabiiy rivojlanishiga mos o'qitish, K.D. Ushinskiy ta'lim-tarbiyada milliylik va psixologik yondashuv, J. Dyui esa tajriba, faoliyat va amaliy o'rganish g'oyalarini ilgari surgan. Keyingi davrlarda L.S. Vigotskiy, J. Piage, B. Blum, J. Bruner, D. Ozubel, V.V. Davidov, D.B. Elkonin, P.Ya. Galperin, A.N. Leontyev kabi olimlarning ta'lim jarayonini shaxs tafakkuri, faoliyati, bilish jarayoni va rivojlanish zonasi bilan bog'lab izohlashi innovatsion pedagogik yondashuvlar uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qildi. Ushbu nazariyalarda ta'lim oluvchi tayyor bilimlarni qabul qiluvchi passiv subyekt emas, balki bilimni anglash, qayta ishlash, amaliy vaziyatda qo'llash va shaxsiy tajriba asosida rivojlanadigan faol ishtirokchi sifatida talqin etiladi. Shu jihatdan, an'anaviy ta'limdan innovatsion modelga o'tish tarixiy jihatdan faqat metodlar almashinuvi emas, balki ta'lim falsafasining o'zgarishi, pedagogik munosabatlarning demokratlashuvi va o'quvchi shaxsini markazga qo'yishga asoslangan ilmiy jarayon sifatida baholanadi.

Zamonaviy ilmiy manbalarda innovatsion pedagogik model masalasi raqamli ta'lim, kompetensiyaviy yondashuv, interfaol metodlar, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, ta'lim sifatini baholash va pedagogik texnologiyalar bilan bog'liq holda keng yoritilmoqda. M. Fullan, P. Senge, S. Papert, G. Siemens, S. Downes, M. Koehler, P. Mishra, R. Gagné, H. Gardner, R. Marzano, J. Hattie kabi xorijiy tadqiqotchilar ta'lim jarayonida innovatsion fikrlash, konstruktiv o'rganish muhiti, raqamli vositalar, tarmoqli ta'lim, ko'p intellekt nazariyasi, samarali o'qitish strategiyalari va natijaga yo'naltirilgan pedagogik boshqaruv masalalarini asoslab bergan. UNESCOning 2023-yilgi "Technology in education" hisobotida texnologiya ta'limga dalillarga asoslangan, adolatli, barqaror va o'quvchi manfaatiga xizmat qiladigan shaklda joriy etilishi lozimligi ta'kidlanadi; OECDning "Digital Education Outlook 2023" hisobotida esa raqamli ta'lim ekotizimini shakllantirishda o'qituvchilarning raqamli kompetensiyasi muhim omil sifatida ko'rsatiladi. Shuningdek, Yevropa Komissiyasining DigCompEdu modeli pedagoglarning raqamli kompetensiyasini rivojlantirish uchun metodik asos sifatida taqdim etilgan. Bu manbalar an'anaviy ta'limdan innovatsion pedagogik modelga o'tish jarayonida texnologiya o'z-o'zidan maqsad emas, balki ta'lim mazmuni, metodikasi, baholash tizimi va o'quvchi faoliyatini takomillashtiruvchi vosita ekanini ko'rsatadi.

O'zbekiston pedagogika fanida ham ta'limni modernizatsiya qilish, innovatsion metodlarni joriy etish, kompetensiyaviy yondashuvni shakllantirish va pedagog kadrlar malakasini oshirish masalalari bir qator olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Jumladan, J.G'. Yo'ldoshev, N.A. Muslimov, U.N. Nishonaliyev, O'.Q. Tolipov, M.H. Usmonboyeva, D. Ro'ziyeva, B.X. Xodjayev, Sh.S. Sharipov, R.H. Jo'rayev, M. Ochilov, S. Nishonova, O.

Musurmonova, X.I. Ibragimov kabi mahalliy olimlarning ilmiy izlanishlarida pedagogik texnologiyalar, innovatsion ta'lim, o'qituvchi kasbiy kompetentligi, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, uzluksiz ta'lim va tarbiya jarayonining samaradorligi masalalari yoritilgan. Ularning qarashlari milliy ta'lim tizimida an'anaviy o'qitish shakllarini zamonaviy pedagogik yondashuvlar bilan uyg'unlashtirish, o'quvchilarda mustaqil fikrlash, ijodkorlik, kommunikativ faollik va amaliy kompetensiyalarni rivojlantirish zarurligini asoslaydi. Shu bilan birga, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, an'anaviy ta'limdan innovatsion pedagogik modelga o'tish jarayonining tarixiy bosqichlari, strategik yo'nalishlari, raqamli transformatsiya bilan bog'liq metodik shart-sharoitlari va milliy ta'lim islohotlari bilan integratsiyasi hali ham chuqur ilmiy tahlilni talab etadi. Mazkur tadqiqot aynan shu jihatlarni tizimli o'rganishga, innovatsion pedagogik modelning nazariy-metodologik asoslarini aniqlashga hamda ta'lim amaliyotiga tatbiq etish yo'nalishlarini belgilashga qaratilgan.

Yuqorida keltirilgan ilmiy qarashlar shuni ko'rsatadiki, an'anaviy ta'limdan innovatsion pedagogik modelga o'tish tasodifiy yoki faqat texnologik yangilanish bilan bog'liq jarayon emas, balki pedagogik tafakkurning tarixiy rivojlanishi natijasida shakllangan murakkab ilmiy-metodologik hodisadir. Klassik pedagoglar tomonidan ilgari surilgan tizimlilik, tabiiy rivojlanish, faoliyatga asoslangan ta'lim, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv va bilish jarayonining bosqichma-bosqich shakllanishi haqidagi g'oyalar bugungi innovatsion ta'lim konsepsiyalarining nazariy ildizlarini tashkil etadi. Ayniqsa, Vigotskiy, Piaje, Blum, Bruner, Dyui, Galperin va Leontyev kabi olimlarning qarashlari ta'lim oluvchini passiv qabul qiluvchi emas, balki bilimni faol o'zlashtiruvchi, tahlil qiluvchi, amaliyotda qo'llovchi va o'z tajribasi asosida rivojlanuvchi subyekt sifatida talqin qilishga imkon beradi. Shu nuqtai nazardan, innovatsion pedagogik modelning mohiyati faqat yangi metod yoki texnologiyalarni qo'llashda emas, balki ta'lim jarayonining mazmuni, maqsadi, subyektlararo munosabati va natijaviylik mezonlarini tubdan qayta tashkil etishda namoyon bo'ladi.

Zamonaviy ilmiy manbalarda ilgari surilgan raqamli ta'lim, kompetensiyaviy yondashuv, interfaol metodlar va pedagogik innovatsiyalar haqidagi fikrlar milliy ta'lim tizimini rivojlantirish uchun muhim nazariy hamda amaliy asos bo'lib xizmat qiladi. Xususan, xorijiy tadqiqotchilar tomonidan ishlab chiqilgan raqamli kompetensiya, tarmoqli o'qitish, konstruktiv ta'lim muhiti va natijaga yo'naltirilgan pedagogik boshqaruv konsepsiyalari O'zbekiston ta'lim tizimidagi modernizatsiya jarayonlari bilan uyg'unlashadi. Mahalliy olimlarning pedagogik texnologiyalar, o'qituvchi kasbiy kompetentligi, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim va uzluksiz ta'lim samaradorligi haqidagi ilmiy izlanishlari esa innovatsion modelni milliy sharoitga moslashtirish imkonini beradi. Demak, an'anaviy ta'limdan innovatsion pedagogik modelga o'tish jarayonini tarixiy, metodologik va strategik jihatdan o'rganish nafaqat ilmiy-nazariy ahamiyatga ega, balki ta'lim sifatini oshirish, pedagogik faoliyatni yangilash, o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, ijodkorligi va raqamli savodxonligini rivojlantirishda ham muhim amaliy qiymat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, an'anaviy ta'limdan innovatsion pedagogik modelga o'tish jarayoni zamonaviy ta'lim taraqqiyotining tabiiy va zaruriy bosqichi sifatida namoyon bo'ladi. Tarixiy-pedagogik tahlil shuni ko'rsatadiki, ta'lim jarayonida ilgari ustuvor bo'lgan tayyor bilimlarni uzatish, o'quvchini passiv qabul qiluvchi sifatida ko'rish va o'qituvchi markazli yondashuv bugungi kun talablariga to'liq javob bera olmaydi. Hozirgi sharoitda ta'lim oluvchining mustaqil fikrlashi, ijodiy yondashuvi, muammoli vaziyatlarni hal qilish qobiliyati, raqamli savodxonligi va ijtimoiy faolligini rivojlantirish muhim vazifa sifatida maydonga chiqmoqda. Shu sababli innovatsion pedagogik model o'quvchi shaxsini markazga qo'yish, ta'lim jarayonini interfaol tashkil etish, kompetensiyaviy yondashuvni kuchaytirish va ta'lim natijalarini amaliy hayot bilan bog'lash imkonini beradi.

Tadqiqot doirasida ko'rib chiqilgan ilmiy-nazariy qarashlar, adabiyotlar tahlili va zamonaviy ta'lim islohotlari shuni tasdiqlaydiki, innovatsion pedagogik model faqat yangi

texnologiyalarni joriy etish bilan cheklanmaydi. U ta'lim mazmuni, metodlari, vositalari, baholash mezonlari, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi munosabatlar hamda pedagogik boshqaruv tizimini kompleks tarzda yangilashni talab etadi. Bu jarayonda raqamli texnologiyalar, masofaviy va aralash ta'lim shakllari, elektron ta'lim resurslari, interfaol metodlar, kreativ topshiriqlar va mustaqil ta'lim imkoniyatlari muhim o'rin egallaydi. Ayniqsa, o'qituvchining kasbiy kompetentligini oshirish, raqamli va metodik tayyorgarligini mustahkamlash innovatsion modelning samarali ishlashini ta'minlovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Umuman olganda, an'anaviy ta'limdan innovatsion pedagogik modelga o'tish ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning intellektual va ijodiy salohiyatini rivojlantirish, pedagogik jarayonni zamon talablari asosida tashkil etish hamda raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga xizmat qiladi. Mazkur jarayonning strategik ahamiyati shundaki, u ta'limni faqat bilim berish vositasi sifatida emas, balki shaxsni har tomonlama rivojlantirish, ijtimoiy hayotga tayyorlash va kelajak kasbiy faoliyatga yo'naltirish mexanizmi sifatida talqin etadi. Shu bois innovatsion pedagogik modelni tarixiy, metodologik va amaliy jihatdan o'rganish ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, milliy ta'lim siyosatini samarali amalga oshirish va ilg'or pedagogik tajribalarni ta'lim amaliyotiga tatbiq etishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. O'RQ-637-son. 2020-yil 23-sentabr. – URL: <https://lex.uz/docs/-5013007>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. PF-60-son. 2022-yil 28-yanvar. – URL: <https://lex.uz/docs/-5841063>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. PF-6079-son. 2020-yil 5-oktabr. – URL: <https://lex.uz/docs/-5030957>
4. Komenskiy Ya.A. Buyuk didaktika. – Toshkent: O'qituvchi, 1975. – 320 b.
5. Ushinskiy K.D. Tanlangan pedagogik asarlar. – Toshkent: O'qituvchi, 1959. – 420 b.
6. Dewey J. Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education. – New York: Macmillan, 1916. – 434 p.
7. Vigotskiy L.S. Pedagogik psixologiya. – Moskva: Pedagogika, 1991. – 480 s.
8. Bruner J.S. The Process of Education. – Cambridge: Harvard University Press, 1960. – 97 p.
9. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To'rayev A.B. Innovatsion ta'lim texnologiyalari. – Toshkent: Sano-standart, 2015. – 208 b.
10. Yo'ldoshev J.G., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2004. – 104 b.
11. Fullan M. The New Meaning of Educational Change. – 5th ed. – New York: Teachers College Press, 2016. – 312 p.

Yarashev Abrorjon Nuriddin o'g'li
Termiz davlat pedagogika instituti
Pedagogika va ijtimoiy fanlar fakulteti
Pedagogika kafedrası o'qituvchisi.
Mamatmurodova Mahliyo Komil qizi
Termiz davlat pedagogika instituti
Pedagogika va ijtimoiy fanlar fakulteti
Pedagogika ta'lim yo'nalishi talabasi

TA'LIM JARAYONIDA ZAMONAVIY AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEKNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta'lim jarayonida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) foydalanishning nazariy asoslari yoritilgan. Ta'lim tizimini raqamlashtirish, o'qitish samaradorligini oshirish, talabalarning mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini rivojlantirish hamda pedagogik faoliyatda innovatsion texnologiyalarning o'rni tahlil qilingan. Shuningdek, AKTning ta'lim sifatini oshirishdagi imkoniyatlari va uni amaliyotga joriy etishning pedagogik shart-sharoitlari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, raqamli ta'lim, innovatsion pedagogika, elektron ta'lim, masofaviy ta'lim, ta'lim sifati, pedagogik texnologiyalar.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические основы использования современных информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в образовательном процессе. Анализируются процессы цифровизации системы образования, повышения эффективности обучения, развития навыков самостоятельного обучения студентов, а также роль инновационных технологий в педагогической деятельности. Также рассматриваются возможности ИКТ в повышении качества образования и педагогические условия их практического внедрения.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, цифровое образование, инновационная педагогика, электронное обучение, дистанционное обучение, качество образования, педагогические технологии.

Abstract. This article explores the theoretical foundations of using modern information and communication technologies (ICT) in the educational process. It analyzes the digitalization of the education system, improving teaching effectiveness, developing students' independent learning skills, and the role of innovative technologies in pedagogical practice. In addition, the study examines the potential of ICT in enhancing the quality of education and the pedagogical conditions for its practical implementation.

Key words: information and communication technologies, digital education, innovative pedagogy, e-learning, distance learning, quality of education, pedagogical technologies.

Jahon miqyosida ta'lim tizimini modernizatsiya qilish va raqamlashtirish jarayonlari jadallashib borayotgan bir davrda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Zamonaviy AKT vositalari ta'lim jarayonining mazmuni, shakli va metodlarini takomillashtirishga xizmat qiladi. Shu bois pedagogik faoliyatda AKTdan foydalanishning nazariy asoslarini o'rganish va amaliyotga tatbiq etish muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasida ham ta'lim tizimini raqamlashtirish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va pedagogik jarayonni takomillashtirish davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ta'lim sohasida qabul qilinayotgan normativ-huquqiy hujjatlar, davlat dasturlari va konsepsiyalar AKTni keng joriy etishga alohida e'tibor

qaratilayotganini ko'rsatadi. Bu esa ta'lim tizimida AKTdan foydalanishning ilmiy-nazariy asoslarini o'rganish va amaliy jihatlarini takomillashtirish zaruratini yanada kuchaytiradi.

Zamonaviy o'quvchi esa axborot texnologiyalari muhitida voyaga yetayotgan shaxs sifatida ta'lim jarayonida yangi yondashuvlarni talab qiladi. U tezkor, vizual va interaktiv axborotni afzal ko'radi, mustaqil o'rganishga intiladi hamda raqamli vositalardan faol foydalanadi. Shu sababli ta'lim jarayonini AKT asosida tashkil etish o'quvchilarning ehtiyojlari va qiziqishlariga mos keladi hamda ularning bilim olish samaradorligini oshiradi.

Bundan tashqari, AKTdan foydalanish ta'lim jarayonini individuallashtirish, differensiallashtirish va masofaviy shaklda tashkil etish imkonini beradi. Bu esa o'z navbatida ta'limning ommaviyligini oshirish, sifatini yaxshilash va teng imkoniyatlarni ta'minlashga xizmat qiladi. Ayniqsa, masofaviy ta'lim texnologiyalarining rivojlanishi geografik va vaqt jihatidan cheklolarni bartaraf etib, keng auditoriyani qamrab olish imkonini bermoqda.

Shu bilan birga, AKTdan foydalanish pedagogik faoliyatni ham yangi bosqichga olib chiqadi. O'qituvchidan zamonaviy texnologiyalarni bilish, ularni dars jarayoniga integratsiya qilish hamda innovatsion metodlarni qo'llash talab etiladi. Bu esa pedagoglarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishni taqozo etadi va mazkur yo'nalishda ilmiy tadqiqotlar olib borishning dolzarbligini oshiradi.

Shuningdek, 2020-yil qabul qilingan "Ta'lim sohasini rivojlantirish bo'yicha Davlat dasturi" axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini umumta'lim va oliy ta'lim muassasalarida keng joriy etishni nazarda tutadi. Dasturda elektron ta'lim resurslarini yaratish, onlayn platformalarni rivojlantirish, masofaviy va aralash ta'lim tizimlarini tatbiq etish hamda pedagoglarning AKT bo'yicha malakasini oshirish bo'yicha aniq vazifalar belgilangan. Bu esa tadqiqot mavzusining amaliy ahamiyatini oshiradi.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan "Milliy raqamli ta'lim tizimi konsepsiyasi" ham AKTning ta'lim tizimidagi o'rnini mustahkamlash va ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan. Ushbu hujjatda ta'lim jarayonida zamonaviy texnologiyalarni qo'llashning nazariy, metodik va amaliy jihatlarini o'z aksini topgan bo'lib, ilmiy tadqiqotlar uchun mustahkam huquqiy asos yaratadi.

Shu bilan birga, respublikamizda qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar va davlat dasturlarida ham ta'lim tizimida AKTdan foydalanish masalasi ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan. Bu esa mazkur yo'nalishda olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarning dolzarbligini va amaliy ahamiyatini yanada oshiradi.

Biroq mavjud ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, AKTdan foydalanish masalasi keng o'rganilgan bo'lsa-da, uning ayrim jihatlarini hali to'liq ochib berilmagan. Xususan, ta'lim jarayonida AKTdan kompleks va tizimli foydalanish mexanizmlari, ularning o'quvchilarning individual rivojlanishiga ta'siri, zamonaviy raqamli muhitda pedagogik faoliyatni tashkil etishning yangi yondashuvlari qo'shimcha tadqiqotlarni talab etadi.

Shuningdek, AKTning tez sur'atlar bilan rivojlanib borayotgani mazkur yo'nalishda doimiy ravishda yangi ilmiy izlanishlar olib borishni taqozo etadi. Yangi texnologiyalar, jumladan, sun'iy intellekt, raqamli platformalar va mobil ta'lim vositalarining ta'lim jarayoniga kirib kelishi ushbu mavzuning ilmiy jihatdan yanada chuqur o'rganilishini talab etadi.

Texnik vositalarga kompyuterlar, serverlar, interaktiv doskalar, multimedia proyektorlar, printerlar, skanerlar va boshqa qurilmalar kiradi. Interaktiv doskalar ayniqsa ta'lim jarayonida muhim o'rin tutadi. Ular yordamida o'qituvchi o'quv materiallarini real vaqt rejimida ko'rsatishi, tahrirlashi va o'quvchilar bilan interaktiv muloqot o'rnatishi mumkin. Multimedia proyektorlar esa katta auditoriyalarda axborotni vizual tarzda yetkazishda keng qo'llaniladi.

Dasturiy vositalar esa kompyuter texnologiyalarining "intellektual qismi" hisoblanadi. Ularga operatsion tizimlar, ofis dasturlari, grafik muharrirlar, ta'limiy dasturlar va maxsus

ilovalar kiradi. Masalan, matn muharrirlari yordamida o'quv materiallari tayyorlanadi, elektron jadvallar orqali esa turli hisob-kitoblar amalga oshiriladi. Ta'limiy dasturlar esa o'quvchilarning bilimini mustahkamlash va nazorat qilish uchun xizmat qiladi.

Zamonaviy ta'lim tizimida alohida ahamiyat kasb etayotgan vositalardan biri – bu onlayn ta'lim platformalaridir. Ular orqali o'quv jarayonini masofadan turib tashkil etish, o'quv materiallarini joylashtirish, topshiriqlar berish va natijalarni baholash mumkin. Bunday platformalar o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi o'zaro aloqani yangi bosqichga olib chiqadi.

AKT vositalari tarkibida mobil texnologiyalar ham muhim o'rin egallaydi. Smartfon va planshetlar yordamida o'quvchilar istalgan vaqtda va istalgan joyda ta'lim olish imkoniga ega bo'ladilar. Bu esa "mobil ta'lim" tushunchasining shakllanishiga olib keldi. Mobil ilovalar orqali o'quv materiallarini o'rganish, testlar ishlash va bilimlarni mustahkamlash mumkin.

So'nggi yillarda sun'iy intellekt elementlariga ega bo'lgan texnologiyalar ham ta'lim jarayoniga kirib kelmoqda. Bunday tizimlar o'quvchilarning bilim darajasini tahlil qilib, ularga mos individual topshiriqlarni taklif etadi. Bu esa ta'lim jarayonining individuallashtirishiga xizmat qiladi.

AKT vositalarining yana bir muhim jihati – bu ularning interaktivlik xususiyatidir. Interaktiv vositalar o'quvchini faqat passiv tinglovchi emas, balki faol ishtirokchiga aylantiradi. Masalan, virtual laboratoriyalar yordamida o'quvchilar tajribalarni xavfsiz va samarali tarzda bajarishlari mumkin. Bu esa nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lash imkonini beradi.

Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti sharoitida ta'lim tizimi oldiga qo'yilayotgan talablar tubdan o'zgarib bormoqda. Axborotlashgan jamiyatda bilimlar hajmining keskin ortishi, axborot oqimlarining tezlashuvi hamda global raqobatning kuchayishi ta'lim tizimidan yangi yondashuvlarni talab etmoqda. Aynan shu jarayonda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) ta'limni modernizatsiya qilishning eng muhim vositalaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. AKTning ta'lim tizimidagi o'rni va roli nafaqat texnik imkoniyatlar bilan, balki uning pedagogik, ijtimoiy va innovatsion ahamiyati bilan ham belgilanadi.

Masofaviy ta'lim tizimining rivojlanishi ham AKTning ta'limdagi rolini yanada oshirdi. AKT yordamida ta'lim olish geografik va vaqt jihatdan cheklanmaydi. O'quvchilar istalgan joydan turib darslarda ishtirok etishi, o'quv materiallarini o'rganishi mumkin. Bu ayniqsa pandemiya davrida o'zining dolzarbligini yaqqol namoyon etdi. Masofaviy ta'lim imkoniyatlari ta'limning ommaviyligini oshirib, ko'proq insonlarni bilim olish jarayoniga jalb etadi.

AKT ta'lim tizimida o'qituvchining rolini ham transformatsiya qiladi. An'anaviy ta'limda o'qituvchi asosiy axborot manbai bo'lgan bo'lsa, zamonaviy sharoitda u ko'proq yo'naltiruvchi, fasilitator va maslahatchi rolini bajaradi. O'qituvchi o'quvchilarga kerakli axborotni topishda, uni tahlil qilishda va amaliyotga tatbiq etishda yordam beradi. Bu esa pedagogdan yangi kompetensiyalarni, xususan, AKTdan samarali foydalanish ko'nikmalarini talab etadi.

Pedagogik nuqtai nazardan AKT o'quvchilarning bilish faolligini oshiradi, tanqidiy va ijodiy fikrlashini rivojlantiradi, individual ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytiradi hamda o'quv jarayonining shaxsga yo'naltirilganligini ta'minlaydi. Shuningdek, elektron ta'lim resurslari, interaktiv platformalar va multimedia vositalari darslarni qiziqarli va samarali tashkil etishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
2. Muslimov N.A. Pedagogik kompetentlik va kasbiy rivojlanish asoslari. – Toshkent, 2019.

3. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent, 2017.
4. Polat E.S. Noviye pedagogicheskiye i informatsionniye texnologii v sisteme obrazovaniya. – Moskva, 2021.
5. UNESCO. ICT in Education: A Critical Literature Review and Its Implications. – Paris, 2022.

G.Maxmaraimova

Termiz davlat pedagogika instituti
Pedagogika yo'nalishi 4-kurs talabasi

U.Sh.Yakubova

Pedagogika kafedrası dotsent v/b, p.f.f.d.(PhD)

ME'YORDAN OG'ISHGAN O'QUVCHILARNI IJTIMOIYLASHUVIDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada me'yordan og'ishgan (deviant xulq-atvorga ega) o'quvchilar bilan ishlash jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llashning mohiyati, dolzarbligi va amaliy ahamiyati yoritilgan. Maqolada dunyo miqyosidagi taniqli psixolog va pedagog olimlarning L.Vygotsky, J.Piaget, B.Bloom, D.Ausubel, R.Feuerstein nazariy qarashlari tizimlashtirilgan bo'lib, interaktiv, simulyatsion, differensial hamda psixologik qo'llab-quvvatlash texnologiyalarining o'quvchilar ijtimoiylashuvidagi o'rni tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: me'yordan og'ishgan xulq-atvor, pedagogik texnologiya, individual yondashuv, ijtimoiylashuv, motivatsiya, interaktiv metodlar, korreksion pedagogika.

Аннотация. В данной статье рассматриваются сущность, актуальность и практическое значение применения современных педагогических технологий в работе с учащимися, имеющими отклоняющееся (девиантное) поведение. В работе систематизированы теоретические взгляды известных мировых психологов и педагогов, таких как Л. Выготский, Ж. Пиаже, Б. Блум, Д. Аусубель, Р. Фейерштейн. Также анализируется роль интерактивных, симуляционных, дифференцированных и технологий психологической поддержки в процессе социализации учащихся.

Ключевые слова: отклоняющееся поведение, педагогическая технология, индивидуальный подход, социализация, мотивация, интерактивные методы, коррекционная педагогика.

Abstract. This article examines the essence, relevance, and practical significance of using modern pedagogical technologies in working with students who demonstrate deviant behavior. The study systematizes the theoretical perspectives of well-known world psychologists and educators such as L. Vygotsky, J. Piaget, B. Bloom, D. Ausubel, and R. Feuerstein. It also analyzes the role of interactive, simulation-based, differentiated, and psychological support technologies in the socialization process of students.

Key words: deviant behavior, pedagogical technology, individualized approach, socialization, motivation, interactive methods, corrective pedagogy.

Me'yordan og'ishgan o'quvchilar bilan ishlash jarayonida pedagogik texnologiyalar muhim vosita sifatida qaraladi. Ular o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olib, ta'lim va tarbiya jarayonini tizimli, samarali va nazorat qilinadigan shaklda tashkil etish imkonini beradi. Pedagogik texnologiyalar nafaqat ma'lumot berish, balki o'quvchilarning xulq-atvorini ijobiy tomonga o'zgartirish, ularni jamiyatga moslashtirish va psixologik barqarorlikni ta'minlash vazifasini ham bajaradi.

Me'yordan og'ishgan o'quvchilar bilan ishlashda asosiy pedagogik texnologiyalarning mohiyati quyidagi jihatlar bilan ifodalanadi:

Individualizatsiyalashgan yondashuvni ta'minlash. Pedagogik texnologiyalar o'quvchining qobiliyati, psixologik holati va xulqiy xususiyatlarini hisobga olgan holda o'quv jarayonini moslashtirishga imkon beradi. Masalan, interaktiv va differensial metodlar yordamida har bir o'quvchiga o'ziga mos vazifalar berish mumkin.

Tizimli va nazorat qilinadigan faoliyat. Texnologik yondashuv o'quv jarayonini bosqichma-bosqich tashkil etadi, har bir bosqich natijasi kuzatiladi va tahlil qilinadi. Bu o'quvchilarda salbiy xulq-atvorning kamayishini ta'minlash, muvaffaqiyatli natijalarni rag'batlantirish imkonini beradi.

Motivatsiya va ijobiy xulqni shakllantirish. O'yin, simulyatsiya, trening va boshqa interaktiv pedagogik texnologiyalar me'yordan og'ishgan o'quvchilarda o'zini namoyon qilishga, mustaqil qaror qabul qilishga va ijobiy xulq-atvorni rivojlantirishga yordam beradi.

Ijtimoiy moslashuvni rivojlantirish. Pedagogik texnologiyalar o'quvchilarni jamoaviy faoliyatga jalb etish, hamkorlik va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu me'yordan og'ishgan o'quvchilarning ijtimoiylashuv jarayonini qo'llab-quvvatlaydi va ularni jamiyatga integratsiya qilishni osonlashtiradi.

Psixologik barqarorlik va xavfsiz muhit yaratish. Texnologik yondashuvlar o'quvchilarni psixologik jihatdan qo'llab-quvvatlashga xizmat qiladi. Masalan, stressni kamaytiruvchi mashqlar, art-terapiya yoki rolli o'yinlar orqali o'quvchining emotsional barqarorligi ta'minlanadi.

Ota-ona va jamoatchilik bilan hamkorlikni mustahkamlash. Pedagogik texnologiyalar ota-ona va maktab jamoatchiligi bilan samarali hamkorlikni yo'lga qo'yish imkonini beradi. Masalan, elektron ta'lim platformalari yoki interaktiv konsultatsiyalar orqali pedagog va ota-ona o'rtasida doimiy aloqani ta'minlash mumkin.

Me'yordan og'ishgan o'quvchilar bilan ishlashda pedagogik texnologiyalarning mohiyati ularni nafaqat ta'lim jarayonida qo'llash, balki ularning ijtimoiy va psixologik rivojlanishini tizimli qo'llab-quvvatlashga qaratilgan. Ushbu texnologiyalar yordamida pedagog o'quvchi bilan individual ishlashni maksimal darajada samarali va nazorat qilinadigan tarzda amalga oshiradi, ularning ijtimoiy va emotsional moslashuvini yaxshilaydi hamda salbiy xulq-atvorni kamaytirishga xizmat qiladi.

Me'yordan og'ishgan o'quvchilar bilan ishlashda pedagogik texnologiyalar o'quv jarayonini tizimli, samarali va nazorat qilinadigan shaklda tashkil etishga xizmat qiladi. Ular o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olib, nafaqat bilim berish, balki ularning xulq-atvorini ijobiy tomonga o'zgartirish, jamiyatga moslashuvi va psixologik barqarorligini ta'minlashga yordam beradi.

Pedagogik texnologiyalar orqali individual yondashuvni ta'minlash mumkin. O'quvchining qobiliyati, psixologik holati va xulqiy xususiyatlariga moslashtirilgan ta'lim jarayoni o'quvchining muvaffaqiyatini oshiradi va ularni jamiyatga moslashtirishda samarali vosita hisoblanadi. Texnologiyalar o'quv jarayonini bosqichma-bosqich tashkil etib, har bir bosqich natijasini kuzatish va tahlil qilish imkonini beradi. Bu o'quvchilarda salbiy xulq-atvorni kamaytirish, muvaffaqiyatli natijalarni rag'batlantirish va motivatsiyani oshirishga xizmat qiladi.

Interaktiv texnologiyalar o'quvchilarni faol muloqotga jalb qiladi, ularni mustaqil fikrlashga va qaror qabul qilishga rag'batlantiradi. Simulyatsiya va modellashtirish texnologiyalari esa hayotiy vaziyatlarni o'quvchilarga modellashtirish orqali ularning qaror qabul qilish va mas'uliyatlilik ko'nikmalarini rivojlantiradi. Differensial va individual yondashuv texnologiyalari har bir o'quvchiga moslashtirilgan mashqlar va o'quv rejalari yordamida bilim va ko'nikmalarni oshirish imkonini beradi.

Psixologik va emotsional qo'llab-quvvatlash texnologiyalari stress va salbiy ta'sirlardan himoya qilish, o'quvchilarning psixologik barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari ta'lim jarayonini zamonaviy vositalar yordamida samarali tashkil etish, ota-ona va pedagoglar bilan uzluksiz aloqani ta'minlash imkonini beradi.

Pedagogik texnologiyalar yordamida me'yordan og'ishgan o'quvchilarda motivatsiya oshadi, muloqot ko'nikmalari rivojlanadi va ijtimoiy integratsiya jarayoni osonlashadi. Shu

bilan birga, ular o'quvchining individual xususiyatlarini hisobga olgan holda o'qituvchiga ta'lim va tarbiya jarayonini samarali tashkil etish imkonini beradi.

Me'yordan og'ishgan o'quvchilar bilan ishlashda pedagogik texnologiyalarning yana bir muhim jihati - bu motivatsiya va qiziqishni oshirish. Ta'lim jarayonida interaktiv metodlar, o'yin texnologiyalari, vaziyatli mashqlar o'quvchida o'zini namoyon qilish va faol ishtirok etish hissini uyg'otadi. Natijada o'quvchi faolligi oshadi, yangi bilimlarni o'zlashtirishga bo'lgan qiziqish kuchayadi va salbiy xatti-harakatlar kamayadi.

Pedagogik texnologiyalar o'quvchilarning ijtimoiy moslashuvini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Guruh mashg'ulotlari, jamoaviy loyihalar va muloqotli o'yinlar yordamida o'quvchilar bir-biri bilan hamkorlik qilish, birgalikda muammolarni hal etish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu, ayniqsa, me'yordan og'ishgan o'quvchilar uchun muhimdir, chunki ular ko'pincha jamiyatda o'z o'rnini topishda qiyinchiliklarga duch keladi.

Pedagogik texnologiyalarni qo'llash jarayonida ota-ona va maktab jamoatchiligi bilan hamkorlik ham mustahkamlanadi. Elektron ta'lim platformalari, onlayn maslahatlar va videokonferensiyalar orqali pedagog va ota-ona o'rtasida doimiy aloqani ta'minlash mumkin, bu esa o'quvchining ta'lim va tarbiya jarayoniga doimiy qo'llab-quvvatlash yaratadi.

Shu tariqa, me'yordan og'ishgan o'quvchilar bilan ishlashda pedagogik texnologiyalar ta'lim jarayonini tizimli, individual va ijtimoiy jihatdan moslashtirilgan shaklda tashkil etish imkonini beradi. Ular o'quvchilarning bilim olish, ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirish, psixologik barqarorlikni ta'minlash va jamiyatga integratsiya jarayonini osonlashtirishga xizmat qiladi.

Me'yordan og'ishgan o'quvchilar bilan ishlashda pedagogik texnologiyalar o'quv jarayonini tizimli, samarali va individual xususiyatlarga moslashtirilgan shaklda tashkil etishga yordam beradi. Lev Vygotskiyning fikriga ko'ra, har bir bolaning rivojlanishi ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog'liq bo'lib, pedagogik texnologiyalar shaxsni ijtimoiylashuv jarayoniga qo'shish, uning faol ishtirokini rag'batlantirish uchun muhim vositadir.

Jean Piaget pedagogik texnologiyalarni o'quvchilarning kognitiv rivojlanish bosqichlariga moslashtirish zarurligini ta'kidlaydi. Bu xususan me'yordan og'ishgan o'quvchilar bilan ishlashda, ularning individual qobiliyatlarini hisobga olgan holda bilim va ko'nikmalarni shakllantirishga yordam beradi.

David Ausubel o'quvchilarga yangi bilimlarni oldindan mavjud bilimlar bilan bog'lab o'rgatish muhimligini bildiradi. Pedagogik texnologiyalar shu mexanizm orqali me'yordan og'ishgan o'quvchilarning mavzuni tushunish darajasini oshiradi, ularni faol o'rganishga rag'batlantiradi.

Benjamin Bloom esa differensial yondashuv va individual o'quv rejalari orqali o'quvchilarni rivojlantirishni tavsiya qiladi. Bloomning takliflariga binoan pedagogik texnologiyalar o'quvchining individual qobiliyatlarini inobatga olib, bilim va ko'nikmalarni sistematik shaklda rivojlantirish imkonini beradi.

Shuningdek, Reuven Feuerstein pedagogik texnologiyalarning modifikatsiyalashgan o'quv muhitini yaratish orqali o'quvchining kognitiv va ijtimoiy qobiliyatlarini oshirishga xizmat qilishini ta'kidlaydi. Bu, ayniqsa, me'yordan og'ishgan o'quvchilar bilan ishlashda individual qo'llab-quvvatlash va motivatsiyani oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Ushbu fikrlarni jamlasak, pedagogik texnologiyalar me'yordan og'ishgan o'quvchilar bilan ishlashda ularni motivatsiyalash, ijtimoiylashuvini oshirish, psixologik barqarorlikni ta'minlash va individual rivojlanishini qo'llab-quvvatlashga xizmat qiladi. Ularning samarali qo'llanilishi o'quvchilarning bilim, ko'nikma va ijtimoiy ko'rsatkichlarini yaxshilashga yordam beradi.

1-jadval.

Me'yordan og'ishgan o'quvchilar bilan ishlashda pedagogik texnologiyalarning nazariy-metodik tasnifi

Texnologiya turi	Mohiyati	Olimlarning tavsiyalari / fikrlari	Amaliy qo'llanilishi
Interaktiv texnologiyalar	O'quvchilarni faol muloqotga jalb qilish, mustaqil fikrlash va qaror qabul qilishni rag'batlantirish	Lev Vygotsky - ijtimoiy muhit orqali rivojlanishni ta'minlash; Jean Piaget - kognitiv bosqichga moslashtirish	Rolli o'yinlar, muammoli vaziyatlar, guruh muhokamalari
Simulyatsiya va modellashtirish	Haqiqiy hayotiy vaziyatlarni o'quvchilarga modellashtirish, qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish	Benjamin Bloom - differensial yondashuv bilan individual rivojlanish; Reuven Feuerstein - o'quv muhitini moslashtirish	Rol o'yinlar, trening mashg'ulotlari, virtual vaziyatlar
Differensial va individual yondashuv	Har bir o'quvchining qobiliyati va xususiyatlariga moslashtirilgan ta'lim	Benjamin Bloom - individual o'quv rejalari orqali rivojlantirish	Maxsus mashqlar, moslashtirilgan vazifalar, individual o'quv rejalari
Psixologik va emotsional qo'llab-quvvatlash	Stress va salbiy ta'sirlardan himoya qilish, psixologik barqarorlikni oshirish	Reuven Feuerstein - modifikatsiyalangan muhitda kognitiv va ijtimoiy qobiliyatlarni oshirish	Relaxatsiya mashqlari, art-terapiya, emosional treninglar
Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari	Ta'lim jarayonini zamonaviy vositalar orqali samarali tashkil etish, ota-ona va pedagoglar bilan uzluksiz aloqani ta'minlash	David Ausubel - yangi bilimlarni mavjud bilim bilan bog'lash	Elektron platformalar, videokonferensiyalar, onlayn maslahatlar

Me'yordan og'ishgan o'quvchilarning tarbiyasi va ijtimoiy moslashuvini ta'minlashda pedagogik texnologiyalar asosiy vosita hisoblanadi. Ushbu texnologiyalar nafaqat bilim berish, balki tarbiyaviy jarayonni tizimli va individual yondashuv bilan tashkil etishga yordam beradi. Tarbiyaviy faoliyatda ular o'quvchilarda ijtimoiy ko'nikmalar, mas'uliyatlilik, motivatsiya va ijobiy xulq-atvorni shakllantirishga xizmat qiladi.

Interaktiv texnologiyalar yordamida o'quvchilar faol muloqotga jalb qilinadi, guruh muhokamalari va rolli o'yinlar orqali hamkorlik, muloqot va empatiya ko'nikmalari rivojlantiriladi. Lev Vygotskyning fikricha, bola ijtimoiy muhit orqali rivojlanadi, shuning uchun interaktiv texnologiyalar tarbiyaviy jarayonda ijtimoiy moslashuvni oshirishga xizmat qiladi.

Simulyatsiya va modellashtirish texnologiyalari esa hayotiy vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish va mas'uliyatni anglash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Benjamin Bloom ta'kidlaganidek, individual va differensial yondashuvlar orqali o'quvchining shaxsiy rivoji va tarbiyaviy xulq-atvori yaxshilanadi. Masalan, muammoli vaziyatlarni simulyatsiya qilish orqali o'quvchi noto'g'ri xatti-harakatlarning oqibatlarini o'zida his qilishi va ijobiy alternativlarni tanlashni o'rganadi.

Psixologik va emotsional qo'llab-quvvatlash texnologiyalari tarbiyaviy faoliyatda o'quvchilarning emotsional barqarorligini oshirish va konfliktlarni oldini olishda qo'llaniladi. Reuven Feuersteinning fikricha, o'quv muhitini moslashtirish va individual qo'llab-quvvatlash o'quvchilarning ijtimoiy va psixologik qobiliyatlarini mustahkamlaydi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari esa tarbiyaviy jarayonda ota-ona va jamoatchilik bilan uzluksiz aloqani ta'minlash imkonini beradi. Bu orqali pedagoglar o'quvchilarni uyda va maktabda bir xil tarbiyaviy yo'nalishda qo'llab-quvvatlashlari mumkin.

Shunday qilib, pedagogik texnologiyalar me'yordan og'ishgan o'quvchilarning tarbiyasini kuchaytiradi, ularni ijtimoiy va emotsional jihatdan barqaror qiladi, o'zini to'g'ri ifoda etish va jamiyatda moslashish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Tarbiyaviy faoliyat pedagogik texnologiyalar bilan uyg'unlashganda o'quvchilarni motivatsiya qilish, salbiy xulq-atvorni kamaytirish va individual rivojlanishni ta'minlash mumkin.

Me'yordan og'ishgan o'quvchilar bilan ishlashda pedagogik texnologiyalar nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy nuqtai nazardan ham muhim ahamiyatga ega. Ular o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'lim va tarbiya jarayonini tizimli, samarali va nazorat qilinadigan shaklda tashkil etish imkonini beradi. Pedagog uchun bu texnologiyalar o'quvchilarning ijtimoiy, psixologik va tarbiyaviy rivojlanishini rejalashtirishda asosiy vosita hisoblanadi.

Interaktiv texnologiyalar amaliyotda o'quvchilarning faolligini oshirish va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Masalan, guruh muhokamalari va rolli o'yinlar orqali o'quvchi jamoadagi o'rnini anglaydi, hamkorlik qilish va o'z fikrini erkin ifoda etish ko'nikmalarini shakllantiradi. Lev Vygotsky pedagogik faoliyatda ijtimoiy muhitning bolaning rivojlanishiga ta'siri katta ekanini ta'kidlaydi, shuning uchun interaktiv metodlarni qo'llash tarbiyaviy jarayonda ayni muddao hisoblanadi.

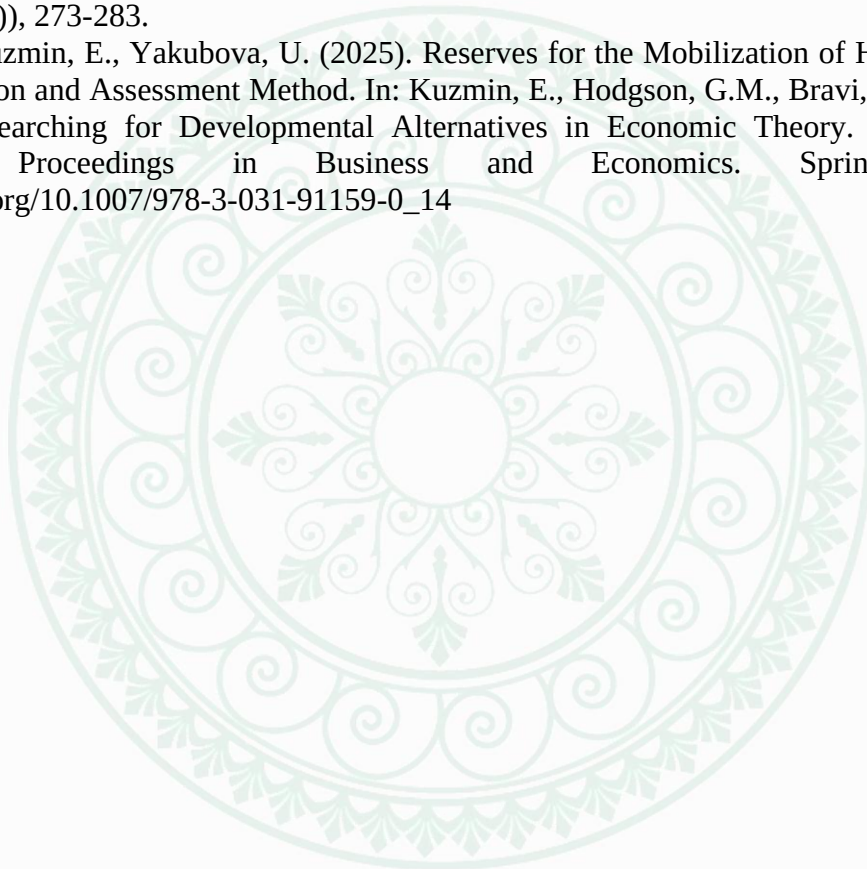
Simulyatsiya va modellashtirish texnologiyalari pedagogning amaliy faoliyatida qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish va salbiy xulq-atvorni kamaytirish vositasi sifatida ishlatiladi. Muammoli vaziyatlarni o'quvchiga namoyish etish orqali u noto'g'ri xatti-harakatlarning oqibatlarini his qiladi va ijobiy alternativlarni tanlashni o'rganadi. Benjamin Bloomning fikricha, differensial yondashuv va individual rejalashtirish orqali o'quvchi tarbiyasi va bilim olish jarayoni samarali bo'ladi.

Psixologik va emotsional qo'llab-quvvatlash texnologiyalari amaliyotda o'quvchilarning stress darajasini kamaytirish, emotsional barqarorligini oshirish va konfliktlarni oldini olish uchun ishlatiladi. Masalan, art-terapiya, relaxatsiya mashqlari va emosional treninglar orqali pedagog o'quvchining ijtimoiy va psixologik holatini yaxshilashi mumkin. Reuven Feuersteinning tavsiyalariga ko'ra, o'quv muhitini moslashtirish va individual qo'llab-quvvatlash me'yordan og'ishgan o'quvchilarda motivatsiya va ijtimoiy moslashuvni oshiradi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari pedagogning amaliy faoliyatida ota-ona va jamoatchilik bilan uzluksiz aloqani ta'minlash imkonini beradi. Elektron ta'lim platformalari va onlayn maslahatlar orqali pedagog o'quvchilarning tarbiyaviy va ta'lim jarayonini uyda va maktabda kuzatishi va boshqarishi mumkin. Shu tarzda, pedagogik texnologiyalar me'yordan og'ishgan o'quvchilarning tarbiyasini samarali tashkil etish, ularni ijtimoiy va psixologik jihatdan barqarorlashtirish va individual rivojlanishni qo'llab-quvvatlash vositasi sifatida amalda ishlatiladi. Ularni pedagogik amaliyotga integratsiya qilish o'quvchilarda motivatsiya, ijtimoiy moslashuv va salbiy xulq-atvorni kamaytirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasining "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2008.

2. O'zbekiston Respublikasining "Voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratda bo'lmaganlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2010.
3. Egamberdiyeva N.M. Ijtimoiy pedagogika. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.
4. O'quvchilarda axloqiy me'yorlardan og'ishish hollari va ularning profilaktikasi (Metodik tavsiyanoma). – Toshkent: Respublika tashxis markazi, 2021.
5. Yakubova, U. (2023). SOCIAL PEDAGOGICAL COMPETENCE AS THE BASIS OF THE FUTURE TEACHER'S ACTIVITY. Zeta Repository, 4(04), 1311-1319.
6. U.Sh. Yakubova (2024). O'QITUVCHILARNING IJTIMOIIY-PEDAGOGIK KOMPETENTLILIGINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI. Inter education & global study, (4 (1)), 273-283.
7. Kuzmin, E., Yakubova, U. (2025). Reserves for the Mobilization of Human Capital: Classification and Assessment Method. In: Kuzmin, E., Hodgson, G.M., Bravi, L., Lavrikova, Y. (eds) Searching for Developmental Alternatives in Economic Theory. EASET 2024. Springer Proceedings in Business and Economics. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-91159-0_14

Shotemirov Sanjar Xolmo'min o'g'li
Termiz davlat pedagogikasi instituti
Pedagogika kafedrasi o'qituvchisi P.f.b.f.d (PhD)
Qudratova Shaxnoza Abduraim qizi
Pedagogika yo'nalishi 4-kurs 402-guruh talabasi

**UZLUKSIZ TA'LIM TIZIMIDAGI PEDAGOGLARNING NUTQIY
KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA MA'NAViy-MA'RIFIY
TADBIRLARNING O'RNI.**

Annotatsiya. Mazkur maqolada ma'naviy-ma'rifiy ishlarda notqlik san'atidan foydalanish samaradorligini oshirish, nutq faoliyati, nutq ta'limoti, uning ahamiyati va vazifalari, ma'naviyat va ma'rifat jarayonlarida nutq mahoratiga qo'yiladigan talablar haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Ma'naviyat, ma'rifat, so'z, ma'naviy-ma'rifiy ishlar, notqlik san'ati, ritorika, nutq madaniyati, muloqot uslublari, notqlik san'atiga tayyorlash mexanizmi,

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы повышения эффективности использования ораторского искусства в духовно-просветительской работе, речевой деятельности, теории речи, её значении и задачах, а также требования к речевому мастерству в процессах духовности и просвещения.

Ключевые слова: духовность, просвещение, слово, духовно-просветительская деятельность, ораторское искусство, риторика, культура речи, стили общения, механизмы подготовки к ораторскому искусству.

Abstract. This article discusses the improvement of the effectiveness of using oratory in spiritual and educational activities, speech activity, the theory of speech, its importance and functions, as well as the requirements for speech mastery in the processes of spirituality and education.

Key words: spirituality, enlightenment, word, spiritual-educational work, oratory, rhetoric, speech culture, communication styles, mechanisms of training in oratory.

Har qanday davrda ham mamlakatning kuchi, tayanchi va suyanchi ushbu mamlakat yoshlarining ilmiy sohalarida erishgan yutuqlari, sport va san'at sohaning rivojlanganligi ishlab chiqarish hamda sanoatning tizimlashtirilganligi, iqtisodiy barqarorlik ta'minlanganligi, qolaversa ma'naviy-marifiy faoliyatning targ'iboti izchil ravishda olib borilayotganligi bilan o'lchanadi. Shunday ekan ma'naviyat insonning va butun insoniyatning ajralmas xususiyati, yoshlarni tarbiyalash ularni ongi va tafakkurini boyitish vositasi ekanligini alohida ta'kidlashimiz darkor. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning ta'bifi bilan aytganda, "... ma'naviyat – insonlar o'rtasidagi o'zaro ishonch, hurmat va e'tibor, xalq va davlat kelajagini birgalikda qurish yo'lidagi ezgu intilishlar, ibratli fazilatlar majmuasidir. Boshqacha aytganda, ma'naviyat – jamiyatdagi barcha siyosiy-ijtimoiy munosabatlarning mazmuni va sifatini belgilaydigan poydevordir." Bugungi kunda O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy, siyosiy islohotlar, modernizatsiya va innovatsiya jarayonlarining samarali va muvafaqqiyatli natijalari, ta'lim tizimining zamonaviy dunyo talablariga moslashayotganligi ma'naviy soha rivojiga ham uzviy bog'liqdir. Ayniqsa yoshlarimizni har tomonlama barkamol, bilimli va salohiyatli avlod qilib tarbiyalashdek muhim vazifa oldimizda turar ekan ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar samaradorligini oshirish, ularni to'g'ri tashkil etish, yoshlarning bo'sh vaqtlarini mazmunli o'tkazish va ularning ushbu tadbirlardagi faol ishtirokini ta'minlashimiz zarur. Xo'sh? ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar yoshlarga o'zi nima bera oladi? Yoki bunday tadbirlarni o'tkazishdan ko'zlangan asosiy maqsad nima? degan savolga avvalo javob qidirib ko'ramiz. Ma'lumki, O'zbekiston

mustaqillika erishgach ma'naviyat muammosi kun tartibida turgan asosiy masalalardan biriga aylandi.. Ma'naviyat tushunchasiga e'tibor qaratsak, mazkur ijtimoiy xodisa insoniyat tarixi bilan birga kechgan uzoq yillik jarayon ekanligini anglaymiz. Qadimgi diniy manbalar: jumladan buddaviylik, yaxudiylik, zardushtiylk dinlarining g'oyalari ham ma'naviy-axloqiy masalalar aks ettirilganligiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Ma'naviyat atamasining asosida arabcha «ma'no» so'zi yotadi. Ma'lumki, insonning tashqi va ichki olami mavjud. Tashqi olamiga uning bo'ybasti, ko'rinishi, kiyinishi, xatti-harakati va boshqalar kiradi. Ichki olami esa uning yashashdan maqsadi, fikr yuritishi, orzu-istaklari, his-tuyg'ularini o'z ichiga oladi. Demak bundan tushuniladiki, insonning hayoti jarayonida ichki olami va uning borlig'da namoyon bo'lishi ma'naviyatdir. Qadimgi Xitoy donishmandi Konfutsiy ma'naviyatning tub markazi sifatida insonparvarlik g'oyasini ilgari suradi. Qolaversa, qadimgi yunon mutafakkirlari Demokrit, Suqrot, Aristotelning jamiyat taraqqiyoti, tarbiya va o'zlikni anglash haqidagi ma'naviy g'oyalari inson ma'naviyati shakllanishiga zamin yaratib berdi. Ma'naviyat, axloq ilmi taraqqiyoti rivojlanishiga Sharq allomalari ham sezilarli darajada o'z ta'sirini o'tkazganlar. Xususan, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Muso al-Xorazmiy, Ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Ahmad Yugnakiy, Abu Rayhon Beruniy, Imom al-Buxoriy kabi bir qator dunyo tan olgam ajdodlarimizning asarlarida ham ma'naviyat masalasiga alohida urg'u beriladi. XIII asrda yashagan alloma Jaloliddin Rumiy o'zining "Ma'naviy masnaviy" nomli asarida "Inson boshqa maxluqlardan tafakkuri e'tiqodi bilan farqlanadi. Insonning ma'naviyati axloqi va ma'naviy qiyofasi uning qalbida namoyon bo'ladi. Ma'naviy yetuklik insonning ijobiy fazilatlarida aks etadi" degan muhim fikrlarni keltirib o'tadi. Tabobat olamining dahosi bo'lgan Ibn Sino insonning salbiy xislatlarini axloqiy tarbiya yo'li bilan yo'qotish mumkin deb aytadi. XX asrda millat yoshlarini ziyoli qilish, ularning ong va shuurini yuksaltirish yo'lida qayg'urgan jadidchilarimiz Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Is'hoqxon Ibrat, Cho'lpon, Munavvarqori Abdurashidxonov singari ma'rifatparvarlar ham o'z g'oyalari ham ma'naviy-ma'rifiy, axloqiy sifatlarga e'tibor qaratadilar. Bundan ayon bo'ladiki, ma'naviyat har doim eng dolzabr masalalarda biri bo'lgan. Aynan bugungi kunda ma'naviyat masalasiga e'tibor har qachongidan ham kuchliroq bo'lishi kerak. Milliy o'zligimizni targ'ib qilish va yoshlar ongiga singdirish boy ma'naviy merosimiz, o'tmish ajdodlarimiz hayoti va faoliyati haqidagi bilimlarini kengaytirishda albatta ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarning o'rni beqiyos. Mamlakatimizda bugun ma'naviyat, ma'naviy tarbiya masalalariga oid ko'plab qarorlar, qonun hujjatlari hamda ilmiy asarlar yaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "Yangi O'zbekiston strategiyasi" asari ma'naviyat, ma'naviy tarbiya masalalarini nazariy jihatdan tahlil qilishda dasturiy bo'lib xizmat qiladigan asar hisoblanadi. Ushbu asarning beshinchi qismi "Ma'naviy taraqqiyot" deb nomlanib, unda ma'naviyat masalasi taxlil etilgan. Asarda Yangi O'zbekistonda ma'rifatli jamiyatni shakllantirish va ularning omillari, jamiyat taraqqiyotida milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligini ta'minlash va boshqa ma'naviyat sohasiga aloqador masalalarga e'tibor qaratilgan. Ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar ham ta'lim-tarbiyaning muhim yo'nalishlaridan biridir. Ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni tashkil etishning ikkita asosiy vazifasi mavjud bo'lib, Birinchidan, insoniy fazilatlarini ulug'lash, yuksak ma'naviyatli kishilar hayoti va faoliyatini o'rganish, ularni ibrat, namuna qilib ko'rsatishdir. Ikkinchi esa muayyan salbiy illatlari qoralash. ulardan xalos bo'lishga da'vat etish, ijobiy sifatlarni shakllantirishga undash vazifasini bajaradi. Bunday tadbirlarda ulug' ajdodlarimizning hayot yo'li, qoldirgan merosi va bugungi kunda mamlakatimizda o'z sohasi bo'yicha samarali faoliyat ko'rsatayotgan ilg'or zamondoshlarimizni o'rnak sifatida ko'rsata bilish muhim ahamiyat kasb etadi. Ana shunday tadbirlarni to'g'ri va tizimli tashkil etish uchun kishida notiqlik san'ati hamda so'z texnikasi bo'yicha bilimlar bo'lishi kerakligi maqsadga muvofiqdir. Zero tadbir jarayonida aytilgan har bir so'z tinglovchilar diqqatini tortishi tabiiy hol. Tadbir tashkilotchisi yoki

sahnada nutq soʻzlaydigan har bir ziyoli shaxs faqatgina oʻtmish va kechagi kun haqidagi fikrlari bilangina chegaralanib qolmasdan, balki bugungi kundagi islohotlar, barcha sohalarda yaratib berilayotgan imkoniyatlar, zamonaviy texnologiyalar haqidagi aniq maʼlumotlarga tayanib, tadbir qatnashchilariga oʻz fikrini eng taʼsirchan, tushunarli va ravon usulda yetkazib berish mahoratiga ega boʻlishi qatʼiy talab etiladi. Maʼnaviy-maʼrifiy tadbirlar jarayonida aytilayotgan har bir jumlaning atroflicha tahlil qilish va fikrlarning ketma-ketligini yoʻqotmagan holatda mavzuning izchil mohiyatini ochib berish alohida xususiyatga ega. Ana shundagina maʼnaviy-maʼrifiy tadbirlar har jihatdan odamlar qalbiga va ongiga singib boradi. Maʼnaviy tadbirlar oʻzining xususiyati jihatidan pedagogik asosga egadir. Chunki pedagogika asosan tarbiyaviy jarayonlarni boshqaradi. Insonlarga ijobiy taʼsir oʻtkazish, ibrat, maʼnaviy ozuqa va boshqa barcha shu kabi tushunchalar tadbirlarning tub mohiyatini ochib beradi. Mashhur rus kino rejissyorlaridan biri N. Danchenko tadbirlarni samarali tashkil etish yuzasidan fikr bildirib, rejissyorning uchta alohida fazilatini taʼkidlab oʻtadi. Bular: “Rejissyor-oyna, Rejissyor-pedagog, Rejissyor-tashkilotchi” lik harakteriga ega boʻlishi kerakligiga urgʻu beradi. Yaʼni rejissyor-oyna deganida u hamma narsaning asl mohiyatini koʻra olishi, oʻz ustida ishlashi, nutqini oynaga qarab rivojlantirishini aytib oʻtadi. Rejissyor-pedagog deganida esa eng avvalo tadbir tashkilotchisi pedagogik axloq, estetik did hamda etika qoidalarini oʻzlashtirgan boʻlishi, tadbirda aytilishi kerak boʻlgan har bir soʻzning mohiyatini va odamlarga qanday taʼsir etishini oldindan anglashi lozimligini keltiradi. Rejissyor-tashkilotchi degan jumlada esa oʻtkaziladigan maʼnaviy-maʼrifiy tadbirning barcha jarayonlarini tashkilotchi sifatida maʼsul shaxs boshqarib borishi maqsadga muvofiq boʻladi. Aynan mana shu fazilatlarni maʼnaviy-maʼrifiy tadbirlarni tashkil etish jarayonlarida qoʻllash tadbirning salmogʻini oshirishga xizmat qiladi. Tadbir boshlovchisining nutqi har jihatdan mukammal boʻlsagina, taʼlim va tarbiya uygʻunligiga erishish, tadbirning samaradorligini oshirish hamda uning taʼsir kuchini yanada sezilarli qilish mumkin boʻladi. Kishilarda notiqlik mahoratini rivojlantirish esa shuning uchun ham har qanday maʼnaviy-maʼrifiy tadbirni oʻtkazishda, unda boshlovchilik qilishda oʻziga xos ahamiyat kasb etadi. Aytish mumkinki, jozibali va yoqimli, tinglovchiga mazmun hamda zavq beradigan nutq kishuning jamiyatdagi darajasini ham belgilab beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati.

1. Sh.M.Mirziyoev. Yangi Oʻzbekiston strategiyasi. – T: Oʻzbekiston, 2021. B.267
2. Maʼnaviy masnaviy. 1-jild. 1-kitob. –T.: 1999. –B. 101; 283.
3. Abu ali ibn Sino. Filosofskie traktat. – M: Nauka. 1980. – S. 43.
4. Rozental D.E. Kultura rechi. – Moskva, Izd–stvo MGU, 1964. –S.57.
5. R.Rasulov, K.Gayubova, Q.Moʻydinov. Nutq madaniyati va notiqlik sanʼati. – T.:Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, 2011, 63-b.

Bo'tayev Anvar Chorshanbi o'g'li
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
Tadbirkorlik va boshqaruv fakulteti
Biznesni boshqarish yo'nalishi 4-kurs talabasi

QISHLOQ JOYLARDA BIZNESNI RIVOJLANTIRISH ORQALI KAMBAG'ALLIKNI KAMAYTIRISH YO'LLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada qishloq joylarda kambag'allikni qisqartirishning nazariy va amaliy asoslari tadqiq etilgan bo'lib, iqtisodiy faoliyatni diversifikatsiya qilish orqali aholi farovonligini oshirish masalalari yoritilgan. Dunyo miqyosidagi tendensiyalarga ko'ra, qishloq hududlarida kichik biznesni barqaror rivojlantirish muhim ijtimoiy-iqtisodiy strategiya hisoblanadi. Maqolada Surxondaryo viloyati, xususan, Boysun tumani misolida tog'li va infratuzilmasi nisbatan cheklangan hududlarda tadbirkorlikni kengaytirish imkoniyatlari hamda mavjud to'siqlar tahlil qilingan. Tadqiqot jarayonida kambag'allikning mutlaq, nisbiy va subyektiv turlari hamda uni o'lchashning zamonaviy ko'p o'lchovli usullari asosanib, qishloq biznesini qo'llab-quvvatlash bo'yicha ilmiy xulosalar va takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Qishloq iqtisodiyoti, kambag'allikni qisqartirish, qishloq tadbirkorligi, mikrobiznes, ko'p o'lchovli kambag'allik indeksi, Surxondaryo iqtisodiyoti, Boysun tumani, agrobiznes, ijtimoiy himoya.

Аннотация. В данной статье исследуются теоретические и практические основы сокращения бедности в сельских районах, а также вопросы повышения благосостояния населения посредством диверсификации экономической деятельности. Согласно мировым тенденциям, устойчивое развитие малого бизнеса в сельской местности рассматривается как важная социально-экономическая стратегия. В статье на примере Сурхандарьинской области, в частности Байсунского района, анализируются возможности расширения предпринимательства и существующие препятствия в горных и инфраструктурно ограниченных территориях. В процессе исследования обоснованы современные многомерные методы измерения бедности, включая абсолютную, относительную и субъективную бедность, а также разработаны научные выводы и предложения по поддержке сельского бизнеса.

Ключевые слова: сельская экономика, сокращение бедности, сельское предпринимательство, микробизнес, многомерный индекс бедности, экономика Сурхандарьи, Байсунский район, агробизнес, социальная защита.

Abstract. This article examines the theoretical and practical foundations of poverty reduction in rural areas, as well as issues related to improving population welfare through the diversification of economic activities. According to global trends, the sustainable development of small businesses in rural regions is considered an important socio-economic strategy. The study analyzes opportunities and existing barriers for entrepreneurship expansion in mountainous and infrastructure-limited areas, using the example of Surkhandarya region, particularly Boysun district. The research substantiates modern multidimensional approaches to measuring poverty, including absolute, relative, and subjective poverty, and develops scientific conclusions and recommendations for supporting rural entrepreneurship.

Key words: rural economy, poverty reduction, rural entrepreneurship, microbusiness, multidimensional poverty index, Surkhandarya economy, Boysun district, agribusiness, social protection.

Kirish. Qishloq joylarda kambag'allikni qisqartirish muammosi bugungi kunda nafaqat O'zbekiston, balki butun dunyo iqtisodiyoti oldida turgan eng muhim va dolzarb vazifalardan biridir. Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, dunyo aholisining qariyb 40 foizi qishloq joylarda istiqomat qiladi va global miqyosdagi kambag'allarning 70 foizdan ortig'i aynan qishloq hududlarida yashaydi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda qishloq aholisi orasida kambag'allik darajasi shahar aholisiga nisbatan o'rtacha 3 baravar yuqori ekanligi ushbu muammoning keskinligini ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasida ham qishloq joylardagi aholi soni mamlakat umumiy aholisining 50 foizdan ortig'ini tashkil etadi. So'nggi yillarda davlatimiz rahbariyati tomonidan qishloq joylarni kompleks rivojlantirish, aholi bandligini ta'minlash va kambag'allikni qisqartirish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida "qishloq xo'jaligini isloh qilish, qishloq joylarda kambag'allikni qisqartirish va aholi bandligini ta'minlash" asosiy ustuvor yo'nalishlardan biri etib belgilangan.

Qishloq joylarda biznesni rivojlantirish orqali kambag'allikni kamaytirish masalasi nazariy va amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi. Bir tomondan, qishloq hududlari iqtisodiy faoliyatni diversifikatsiya qilish, ish o'rinlari yaratish va aholi daromadlarini oshirish uchun katta salohiyatga ega. Qishloq tadbirkorligi nafaqat ish bilan bandlikni ta'minlaydi, balki mahalliy resurslardan samarali foydalanish, qishloq va shahar o'rtasidagi iqtisodiy tafovutni kamaytirish, shuningdek, ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Ikkinchi tomondan, qishloq joylarda biznesni rivojlantirish bir qator jiddiy to'siqlarga duch kelmoqda. Moliyalashtirish manbalaridan foydalanish imkoniyatining cheklanganligi, infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi, bozorlarga kirishdagi qiyinchiliklar, malakali kadrlar yetishmasligi, ma'muriy va tartibga solish to'siqlari asosiy omillar qatoriga kiradi.

Adabiyotlar tahlili. Kambag'allik ijtimoiy fandagi eng murakkab va munozarali tushunchalardan biri bo'lib, u so'nggi o'n yilliklarda tor daromadga asoslangan chora-tadbirlardan inson mahrumligining to'liq spektrini qamrab oluvchi keng qamrovli ko'p o'lchovli tuzilmalarga aylandi. An'anaga ko'ra, qashshoqlik asosan pul bilan tushunilgan, biroq bu yondashuv kambag'allik tajribasining ko'p qirrali xususiyatini aks ettira olmaganini uchun keng tanqid qilingan.

Zamonaviy qashshoqlik tadqiqotlari qashshoqlikni aniqlashning uchta asosiy yondashuvini e'tirof etadi: daromadga asoslangan, asosiy ehtiyojlar va imkoniyat istiqbollari. Amartya Sen tomonidan ishlab chiqilgan imkoniyatlar yondashuvi qashshoqlikni "qobiliyatdan mahrumlik" - odamlar qimmatli hayot kechirish uchun asosiy erkinliklarga ega bo'lmagan vaziyat sifatida ta'riflaydi.

Jadval-1.

Adabiyotlarda qashshoqlikning asosiy tasniflari ishlab chiqilgan bo'lib, ular quyidagi jadvalda umimlashtirilgan [cite: 3]:

Kambag'allik konsepsiyasi	Tavsifi va baholash mezonlari
Mutlaq qashshoqlik	Deprivatsiyaning eng asosiy shakli bo'lib, asosiy moddiy ehtiyojlarni (yetarli ovqatlanish, uy-joy, kiyim-kechak) qondira olmaslik sifatida ta'riflanadi. Minimal daromad chegaralarini belgilaydigan kambag'allik chizig'i yordamida o'lchanadi.

Kambag'allik konsepsiyasi	Tavsifi va baholash mezonlari
Nisbiy qashshoqlik	Ma'lum bir jamiyat yoki mamlakatdagi mavjud turmush darajasiga nisbatan mahrumlikni o'lchaydi. Qashshoqlik chiziqlari odatda o'rtacha daromadning 40-60 foizi darajasida belgilanadi.
Subyektiv qashshoqlik	Odamlarning o'zlarining yetarli emasligi haqidagi tasavvurlariga ko'ra belgilanadi. Odamlardan yashash uchun minimal talablar haqida to'g'ridan-to'g'ri so'rash orqali o'lchanadi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, qishloq hududlari mintaqaviy iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish uchun katta salohiyatga ega bo'lib, tadbirkorlik qishloq jamoalarini iqtisodiy farovonlik va barqaror rivojlanish sari yetaklovchi qudratli kuch sifatida xizmat qiladi. Qishloq tadbirkorligi nafaqat qishloq joylarda kapital xarajatlari kam bo'lgan ish o'rinlarini yaratish vositasi, balki migratsiyani kamaytiruvchi drayverdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda O'zbekiston Respublikasi Surxondaryo viloyati, xususan Boysun tumanidagi qishloq joylarda faoliyat yurituvchi kichik biznes sub'ektlari tahlil qilingan. Metodologiya iqtisodiy-statistik tahlil, sotsiologik so'rov, qiyosiy tahlil va tizimli yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Ayniqsa, Boysun tumani kabi tog'li hududlarda sug'oriladigan yerlar kamligi, suv resurslari taqchilligi, transport infratuzilmasining rivojlanish darajasi pastligi kabi omillarni inobatga olgan holda amaliy holat o'rganildi.

Kambag'allikni o'lchash usullaridan Alkire-Foster usuliga asoslangan Ko'p o'lchovli kambag'allik indeksi (MPI) nazariy asos qilib olindi, u o'tkir kambag'allikni sog'liqni saqlash, ta'lim va turmush darajasi ko'rsatkichlari bo'yicha minimal standartlarga javob bera olmaslik sifatida o'lchaydi. Bu jarayonda daromad va iste'molga asoslangan an'anaviy o'lchovlar bilan bir qatorda, aktivlarga asoslangan chora-tadbirlar va asosiy ehtiyojlar yondashuvi tahlil markaziga qo'yildi.

Tadqiqot natijalari va tahlil. Qishloq tadbirkorligi mahalliy iqtisodiyotni jonlantiradigan yangi bozor imkoniyatlarini yaratish orqali yuqori ishsizlik, qashshoqlik va iqtisodiy turg'unlik kabi muhim muammolarni hal qiladi. Qishloq joylarda amalga oshiriladigan biznes shakllari o'zgarib bormoqda, zamonaviy qishloq manzarasi quyidagi korxona turlarini o'z ichiga oladi [cite: 3]:

Mikrobiznes va kichik korxonalar: Qishloq ishbilarmonlik muhitida ustunlik qiladi va mintaqaviy rivojlanishga faol hissa qo'shadi.

O'zini o'zi band qilish korxonalari: Aksariyat qishloq firmalari zarur qishloq hayotiy vositalarini ta'minlaydigan o'zini o'zi band qilish operatsiyalari sifatida tavsiflanadi.

Qishloq xo'jaligi va agroqayta ishlash korxonalari: Biznes xatarlarini diversifikatsiya qilishga yordam beradigan qo'shimcha qiymatli qayta ishlash va agroturizm korxonalarini qamrab oladi.

Kooperativlar: Mahalliy iqtisodiy salohiyatni rivojlantiruvchi, kapitaldan foydalanish imkoniyatini oshiruvchi hamda innovatsiyalarni o'zlashtirishni rag'batlantiruvchi jamoaviy tashkilotlar.

Turizm va mehmonxona xo'jaligi korxonalari: Qishloq turizmi va agroturizm operatsiyalari hududga investitsiya jalb qilish manbayidir

Qishloq biznesining ijtimoiy-iqtisodiy funksiyalari

Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, qishloq korxonalari hududda faqat sof tijorat bilan shug'ullanmaydi, balki ko'p qirrali ijtimoiy funksiyalarni bajaradi.

Jadval-2.

Quyidagi jadvalda qishloq biznesining jamiyat va iqtisodiyotga asosiy ta'sirlari tizimlashtirilgan [cite: 3]:

Funksiya yo'nalishi	Iqtisodiy va ijtimoiy ifodasi
Bandlik imkoniyatlarini yaratish	Yashirin ishsizlik va to'liq bo'lmagan ish bilan ta'minlash muammosini hal qiladi Yoshlar uchun ish o'rinlari yaratilib, shaharga migratsiya qisqaradi
Resurslardan to'g'ri foydalanish	Chekka hududlarda xomashyo va materiallardan to'g'ri va to'liq foydalanish qishloq aholisining ijtimoiy-iqtisodiy ahvolini yaxshilaydi
Mintaqaviy muvozanatli rivojlanish	Rivojlanmagan va qoloq hududlarda yangi sanoat tashkil etilishi transport, suv va elektr ta'minoti kabi infratuzilmani yaxshilashga hissa qo'shadi
Jamoa va ijtimoiy qadriyatlar	Korxonalar mahalliy tarmoqlar bilan hamkorlik orqali ishonchni saqlaydi, badiiy faoliyat (hunarmandchilik) milliy an'ana va madaniyatni saqlashga xizmat qiladi
Innovatsiya va rivojlanish	Ishlab chiqarishga yangi texnologiyalarni joriy etish, mahalliy xomashyoni chuqur qayta ishlash hududning raqobatbardoshligini oshiradi

Shunga qaramay, biznes qator to'siqlarga duch kelmoqda. Qishloq korxonalari mijozlarni jalb qilish va bozorda samarali ishtirok etishda oxirgi milya aloqasi, tarqatish tarmoqlarining yetishmasligi va geografik izolyatsiya kabi muammolarga yuz tutmoqda Transport xarajatlarining yuqoriligi va ta'minot zanjirlarini saqlashning qiyinligi asosiy raqobatbardoshlikni pasaytiruvchi omillardir

Xulosa va takliflar. Qishloq taraqqiyoti mamlakat iqtisodiy siyosatining asosiy yo'nalishi hisoblanadi va qishloq tadbirkorligi ushbu taraqqiyotning bevosita katalizatoridir Qishloqda tadbirkorlikni kambag'allik, migratsiya, iqtisodiy nomutanosiblik va ishsizlikni kamaytirishning yechimlaridan biri deb hisoblash mutlaqo o'rinlidir Qishloq hududlarining iqtisodiy salohiyatidan to'liq foydalanish maqsadida quyidagi choralar taklif etiladi:

Moliyaviy ko'mak mexanizmlari: Foiz stavkasi past va qaytarilishi oson bo'lgan kreditlarni qishloq tadbirkorlariga berish zarur

Davlat subsidiyalari: Qishloq tadbirkorlari mahsulotlarini arzon va raqobatbardosh qilish uchun ularga vaqti-vaqti bilan davlat subsidiyalari taqdim etilishi maqsadga muvofiq

Klasterlar va mahalliy sheriklik: Asosiy xizmatlar va infratuzilmadan yetarli darajada foydalanish imkoniyati yo'qligi muammosini hal qilish uchun qishloq biznes klasterlarini va korxonalar o'rtasida kooperatsiyani qo'llab-quvvatlash kerak

Hududiy yondashuv: Shaharga yo'naltirilgan biznes modellarini to'g'ridan-to'g'ri ko'chirishdan ko'ra, biznes modellarini qishloq bozorlari va mahalliy sharoitlarga, madaniy sezgirlikka moslashtirish lozim

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Всемирный банк. Отчет о бедности и общем процветании в Узбекистане. – Вашингтон, 2024.
2. O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. Surxondaryo viloyati statistika yilnomasi. – Toshkent: Statistika, 2024.
3. Sen A. Development as Freedom. – Oxford: Oxford University Press, 2022.
4. Mamatov B.S. Qishloq joylarda kambag'allikni qisqartirishning ijtimoiy-iqtisodiy asoslari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2023.
5. Alkire S., Foster J. Multidimensional Poverty Measurement and Analysis. – Oxford, 2023.
6. Mirzaev S.S. Kambag'allikni o'lchash usullari va O'zbekiston tajribasi. // Statistika axborotnomasi. – 2024.
7. G'aniyev Sh.M. Agrobiznes va qishloq tadbirkorligi: nazariya va amaliyot. – Samarqand: SamDU nashri, 2024.

Jumayeva O'g'iloy Farxodovna

Buxoro Innovatsiyalar Universiteti

“Ta’limda axborot texnologiyalari” yo’nalish 2-kurs magistranti

Email: jumayevao'g'iloy@bui.uz

SUN'IY INTELLEKT VA METADATA ASOSIDA TEST ELEMENTLARINI AVTOMATIK GENERATSIYA QILISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim obyektlari (Learning Objects) konsepsiyasi va metadata standartlari asosida test elementlarini sun'iy intellekt yordamida avtomatik generatsiya qilish masalalari ko'rib chiqilgan. Test elementlarini avtomatlashtirilgan tarzda yaratishning nazariy asoslari, metadata sxemalarining roli, zamonaviy til modellari (LLM) va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) texnologiyalarining imkoniyatlari tahlil qilingan. Maqolada avtomatik generatsiya jarayonining bosqichlari, sifat nazorati mexanizmlari hamda O'zbekiston oliy ta'lim tizimida joriy etish istiqbollari yoritilgan. Tadqiqot natijalari avtomatik generatsiya samaradorligini oshirishda metadata bilan boyitilgan ta'lim obyektlaridan foydalanish maqsadga muvofiq ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, ta'lim obyekti, metadata, test elementi, avtomatik generatsiya, katta til modellari, tabiiy tilni qayta ishlash, adaptiv testlash, IEEE LOM, IMS QTI.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы автоматической генерации тестовых элементов с использованием искусственного интеллекта на основе концепции обучающих объектов (Learning Objects) и стандартов метаданных. Проанализированы теоретические основы автоматизированного создания тестовых заданий, роль схем метаданных, а также возможности современных языковых моделей (LLM) и технологий обработки естественного языка (NLP). В статье освещаются этапы процесса автоматической генерации, механизмы контроля качества, а также перспективы внедрения в систему высшего образования Узбекистана. Результаты исследования показывают, что использование обучающих объектов, обогащённых метаданными, является целесообразным для повышения эффективности автоматической генерации.

Ключевые слова: искусственный интеллект, обучающий объект, метаданные, тестовое задание, автоматическая генерация, большие языковые модели, обработка естественного языка, адаптивное тестирование, IEEE LOM, IMS QTI.

Abstract. This article explores the automated generation of test items using artificial intelligence based on the Learning Objects concept and metadata standards. The theoretical foundations of automated test item creation, the role of metadata schemas, as well as the capabilities of modern large language models (LLMs) and natural language processing (NLP) technologies are analyzed. The study highlights the stages of the automatic generation process, quality control mechanisms, and prospects for implementation in the higher education system of Uzbekistan. The findings indicate that the use of metadata-enriched learning objects is an effective approach to improving the efficiency of automatic generation.

Key words: artificial intelligence, learning object, metadata, test item, automatic generation, large language models, natural language processing, adaptive testing, IEEE LOM, IMS QTI.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimi raqamli transformatsiya sharoitida bilimlarni baholashning tezkor, ob'ektiv va miqyoslanuvchi vositalariga ehtiyoj sezmoqda. Test topshiriqlari (test elementlari) bilimlarni nazorat qilishning eng keng tarqalgan shakli bo'lib, ularni qo'lda tuzish katta vaqt va inson resurslarini talab qiladi. O'qituvchi sifatli, valid va

ishonchli test bankini shakllantirish uchun har bir savol ustida alohida ishlashi, uning qiyinlik darajasini, o'quv maqsadi bilan bog'liqligini va distraktorlar (noto'g'ri variantlar) sifatini ta'minlashi lozim.

Ushbu muammoning yechimi sifatida test elementlarini avtomatik generatsiya qilish (Automatic Item Generation, AIG) yo'nalishi yuzaga keldi. Sun'iy intellekt texnologiyalari, xususan katta til modellari (Large Language Models, LLM) va tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing, NLP) usullarining rivojlanishi bu jarayonni sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tardi. Biroq avtomatik generatsiyaning samaradorligi ko'p jihatdan manba kontentining tuzilishiga-ya'ni ta'lim obyektlarining (Learning Objects, LO) metadata bilan qanchalik boyitilganligiga bog'liq.

Mazkur maqolaning maqsadi-metadata bilan ta'minlangan ta'lim obyektlari asosida test elementlarini sun'iy intellekt yordamida avtomatik generatsiya qilishning nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qilish, jarayonning bosqichlarini aniqlash hamda uning ta'lim sifatini oshirishdagi o'rnini asoslashdan iborat.

1. Tadqiqotning nazariy asoslari

1.1. Ta'lim obyekti va metadata tushunchasi

Ta'lim obyekti (Learning Object)-bu o'quv jarayonida qayta foydalanish mumkin bo'lgan, mustaqil ma'noga ega bo'lgan raqamli resursning eng kichik mantiqiy birligidir. LO modullik, qayta foydalanuvchanlik (reusability) va o'zaro moslik (interoperability) tamoyillariga asoslanadi. Har bir ta'lim obyekti o'zining mazmuni bilan birga, uni tavsiflovchi metadata bilan ta'minlanadi.

Metadata-bu "ma'lumot haqidagi ma'lumot" bo'lib, ta'lim obyektining xususiyatlarini, mazmunini, pedagogik maqsadini va texnik parametrlarini tizimli tarzda tavsiflaydi. Ta'lim sohasida metadataning standartlashtirish uchun IEEE LOM (Learning Object Metadata), Dublin Core va IMS QTI (Question and Test Interoperability) kabi xalqaro standartlar qo'llaniladi. Aynan metadata sun'iy intellekt tizimiga ta'lim obyektining qaysi mavzuga tegishlilikini, qaysi taksonomik darajaga (masalan, Bloom taksonomiyasi bo'yicha) mos kelishini va qanday qiyinlikda bo'lishi kerakligini "tushunish" imkonini beradi.

1.2. Test elementlarini avtomatik generatsiya qilish konsepsiyasi

Test elementlarini avtomatik generatsiya qilish (AIG)-bu kompyuter algoritmlari yordamida belgilangan qoidalar, shablonlar yoki modellar asosida yangi test topshiriqlarini yaratish jarayonidir. An'anaviy yondashuvda generatsiya kognitiv modellar va savol shablonlari (item models) asosida amalga oshirilgan bo'lsa, zamonaviy yondashuvda sun'iy intellektga asoslangan generativ modellar yetakchi o'rin egallaydi.

Avtomatik generatsiya jarayonida metadata markaziy rol o'ynaydi: u kirish parametrlari sifatida modelga nima generatsiya qilish kerakligini aniq belgilab beradi va chiqish natijasini avtomatik ravishda kataloglashtirishni ta'minlaydi.

2. Sun'iy intellekt texnologiyalarining roli

Test elementlarini avtomatik generatsiya qilishda sun'iy intellektning quyidagi yo'nalishlari qo'llaniladi:

Katta til modellari (LLM)-matnli kontentdan savol o'zagi (stem), to'g'ri javob va ishonchli distraktorlarni generatsiya qilishda eng yuqori samaradorlikni ko'rsatadi.

Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP)-o'quv matnini semantik tahlil qilish, kalit tushunchalarni ajratib olish va mazmunni strukturalashda foydalaniladi.

Bilimlar grafiklari (Knowledge Graphs)-tushunchalar o'rtasidagi bog'lanishlarni modellashtirib, mazmunan to'g'ri va o'zaro bog'liq savollarni shakllantirishga yordam beradi.

Mashinali o'qitish modellari-generatsiya qilingan savollarning qiyinlik darajasini bashorat qilish va sifatini avtomatik baholashda qo'llaniladi.

3. Avtomatik generatsiya jarayonining bosqichlari

Metadata va sun'iy intellektga asoslangan test elementlarini generatsiya qilish jarayoni quyidagi asosiy bosqichlarni o'z ichiga oladi (1-jadval).

1-jadval.

Test elementlarini avtomatik generatsiya qilish bosqichlari

Bosqich	Nomi	Mazmuni
1	Manba kontentni tayyorlash	Metadata bilan boyitilgan ta'lim obyektlarini tanlash va strukturalash.
2	Parametrlarni belgilash	Savol turi, qiyinlik darajasi, taksonomik daraja va o'quv maqsadini metadata orqali aniqlash.
3	Generatsiya	LLM/NLP modeli yordamida savol o'zagi, to'g'ri javob va distraktorlarni yaratish.
4	Sifat nazorati	Avtomatik va ekspert tomonidan validatsiya: mazmun to'g'riligi, lingvistik aniqlik, distraktorlar ishonchliligi.
5	Metadata bilan teglash	Tayyor savolni standart (IMS QTI) bo'yicha metadata bilan ta'minlab, test bankiga joylashtirish.
6	Sinov va kalibrlash	Psixometrik tahlil asosida savol parametrlarini aniqlashtirish va metadatani yangilash.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, metadata jarayonning ham kirish (parametrlarni belgilash), ham chiqish (teglash va kalibrlash) bosqichlarida ishtirok etadi va butun aylanmani yopiq sikl shaklida bog'lab turadi.

4. Sifat nazorati va validatsiya

Avtomatik generatsiya qilingan test elementlarining asosiy muammosi-ularning ishonchliligi va validligini ta'minlashdir. Sun'iy intellekt modellari ba'zan mazmunan noto'g'ri ("gallyutsinatsiya") yoki ikki ma'noli savollarni yaratishi mumkin. Shu sababli sifat nazorati ko'p bosqichli bo'lishi lozim:

Birinchidan, avtomatik lingvistik va mantiqiy tekshiruv o'tkaziladi-savolning grammatik to'g'riligi, yagona to'g'ri javob mavjudligi va distraktorlarning maqbulligi nazorat qilinadi. Ikkinchidan, ekspert-pedagog tomonidan mazmuniy validatsiya amalga oshiriladi. Uchinchidan, savollar sinovdan o'tkazilib, psixometrik ko'rsatkichlar (qiyinlik indeksi, diskriminatsiya koeffitsienti) asosida baholanadi.

5. O'zbekiston ta'lim tizimida joriy etish istiqbollari

O'zbekiston oliy ta'lim tizimida raqamli ta'lim platformalari va masofaviy baholash tizimlarining keng joriy etilishi avtomatik generatsiya texnologiyalari uchun qulay zamin yaratmoqda. Ayniqsa, o'zbek tilidagi katta til modellarining rivojlanishi milliy ta'lim kontentiga moslashtirilgan test banklarini yaratish imkonini beradi.

Bu yo'nalishni rivojlantirish uchun quyidagilar zarur: milliy ta'lim obyektlari repozitoriysini metadata standartlari asosida shakllantirish; o'zbek tiliga moslashtirilgan generativ modellarni o'qitish; hamda avtomatik generatsiya qilingan savollar sifatini baholashning milliy mezonlarini ishlab chiqish. Bularning amalga oshirilishi baholash jarayonini tezlashtirish, o'qituvchi mehnatini yengillashtirish va testlarning ob'ektivligini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Olib borilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, test elementlarini avtomatik generatsiya qilishning samaradorligi to'g'ridan-to'g'ri manba ta'lim obyektlarining metadata bilan boyitilganlik darajasiga bog'liqdir. Metadata sun'iy intellekt modeli uchun aniq yo'naltiruvchi rolini bajaradi va generatsiya qilingan savollarni tizimli kataloglashtirishni ta'minlaydi.

Katta til modellari va NLP texnologiyalari test tuzish jarayonini sezilarli darajada tezlashtiradi, biroq inson-ekspert nazorati va psixometrik validatsiya hali ham zaruriy bosqich bo'lib qolmoqda. Kelgusi tadqiqotlarda o'zbek tilidagi ta'lim kontentiga moslashtirilgan generativ modellarni yaratish va ularning sifatini baholash mezonlarini ishlab chiqishga e'tibor qaratish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Gierl M. J., Lai H. Automatic Item Generation: Theory and Practice. - New York: Routledge, 2013. - 280 p.
2. IEEE Standard for Learning Object Metadata. IEEE 1484.12.1-2002. - IEEE Standards Association, 2002.
3. IMS Question and Test Interoperability (QTI) Specification. - IMS Global Learning Consortium, 2015.
4. Kurdi G., Leo J., Parsia B. va boshq. A Systematic Review of Automatic Question Generation for Educational Purposes // International Journal of Artificial Intelligence in Education. - 2020. - Vol. 30. - P. 121–204.
5. Bloom B. S. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. - New York: Longmans, Green, 1956.
6. Brown T. va boshq. Language Models are Few-Shot Learners // Advances in Neural Information Processing Systems. - 2020. - Vol. 33. - P. 1877–1901.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ta'lim sohasida raqamli texnologiyalarni joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. - Toshkent, 2020.

Sobirova Dilnoza Rasulovna

Buxoro davlat universiteti dotsenti filologiya fanlari doktori (DSc)

ANTROPOSENTRIK PARADIGMADA KOGNITIV TILSHUNOSLIK

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslikda antroposentrik paradigmaning yuzaga kelishi, zamonaviy tilshunoslikdagi ahamiyati xususida soʻz boradi. Shu bilan birga, mazkur paradigmada kognitiv tilshunoslikning oʻrni masalalari ham yoritiladi.

Kalit soʻzlar: antroposentrizm, paradigma, antropolingvistika, adresat, adresant, kognitiv tilshunoslik.

Аннотация. В данной статье рассматриваются возникновение антропоцентрической парадигмы в языкознании и её значение в современной лингвистике. Также освещается роль когнитивной лингвистики в рамках данной парадигмы.

Ключевые слова: антропоцентризм, парадигма, антропологистика, адресат, адресант, когнитивная лингвистика.

Abstract. This article discusses the emergence of the anthropocentric paradigm in linguistics and its significance in modern linguistic studies. It also highlights the role of cognitive linguistics within this paradigm.

Key words: anthropocentrism, paradigm, anthropolinguistics, addressee, addresser, cognitive linguistics.

Ilm-fan taraqqiy etib borgani sayin amaldagi tadqiq yoʻnalishlari oʻrni yangidan yangi paradigmalar egallaydi. Tabiiyki, bu jarayon lisonshunoslikda ham amal qiladi. Lison ilmi muammolari qadimgi hind tilshunosligi davridan boshlab dastlab qiyosiy-tarixiy tilshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq etildi... Ferdinand de Sossyurning strukturalizm xususidagi taʼlimoti esa sistem-struktur paradigmaning yuzaga kelishiga asos boʻldi. ... Lisoniy vositalarning funkcionallashuvi, nutqiy muloqot jarayoni va kontekst, nutqiy faoliyat bilan bogʻliq boʻlgan masalalarni oʻrganish antroposentrik nazariyaning paydo boʻlishiga turtki boʻldi [1: 8-9].

Olima Sh.Maxmaraimova taʼbiri bilan aytganda, agar tilni diaxron va sinxron koʻlamda tadqiq etishdagi eng katta tamoyillar eʼtiborga olinsa, koʻplab lingvistik paradigmalar, maktablar va yoʻnalishlar uchta asosiy: qiyosiy-tarixiy, sistem-struktur va antroposentrik superparadigmalariga aloqador boʻlib qoladi [2: 14].

Nuktadon olim N.Mahmudov “Tilning mukammal tadqiq yoʻllarini izlab...” maqolasida tilshunoslikdagi paradigmalar xususida soʻz yuritib, mulohazalarini V.Maslovaning quyidagi fikrlari bilan asoslaydi: “Bugun tilshunoslik fanida paradigmalar miqdori haqida turli fikrlar mavjud boʻlsa-da, asosan, uch paradigmani farqlash anʼana tusini olgan, yaʼni 1) qiyosiy-tarixiy, 2) sistem-struktur va

3) antroposentrik paradigmalar [3: 3]”.

“Antroposentrizm” soʻzi yunoncha “anthropos” – odam + lot. “centrum” – markaz. Tilshunoslikda: tilga inson omili nuqtayi nazaridan yondashish; lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, etnopsixolingvistika, madaniyatlararo muloqot, neyrolingvistika kabi sohalarida tilni tadqiq etishning asosiy tamoyili [4: 21]. Antroposentrik paradigmaning shakllanishi til egasi – soʻzlovchi shaxs omilini tadqiq etish bilan bogʻliqdir. Antroposentrik paradigma esa, insonga har narsaga nisbatan asosiy mezon sifatida qaraydi hamda tilni inson omili negizida, insonni esa til omili asosida tekshiradi [2: 16].

Antroposentrik paradigma tadqiqotchi diqqatining bilish obyektidan subyektiga koʻchishidir, yaʼni bunda inson tilning ichida va til inson tarkibida oʻrganiladi [3: 5].

Jahon tilshunosligida til tizimini antroposentrik nuqtayi nazardan tadqiq etish asosan kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, pragmalolingvistika, sotsiololingvistika,

lingvokulturologiya kabi qator sohalarga oid tadqiqotlarda namoyon bo'lgan. Olima D.Xudoyberganovanning ta'kidicha, "Lingvistik antroposentrizm integrativ yo'nalish hisoblanib, muayyan o'rinlarda sotsiologiya, kognitiv psixologiya, epistemologiya, madaniyatshunoslik, etnografiya, sun'iy intellekt, tibbiyot kabi sohalar bilan kesishadi hamda ushbu sohalarga doir nazariy qarashlardan foydalanadi. Mazkur paradigma markazida o'z shaxsiyatini, maqsadini, g'oyalarini, qarashlarini til vositasida ifodalayotgan inson – aniq tarixiy sharoitda yashayotgan, aniq millatga mansub bo'lgan, o'z milliy qadriyatlari va milliy tafakkurini, o'z ona tilining imkoniyatlarini namoyon etuvchi til sohibi turadi [5: 9]".

Antropolingvistika markazida inson omili turadi. Inson muloqotga kirishar ekan, u turli "rol"larda namoyon bo'ladi. Bir o'rinda u axborot beruvchi, boshqa bir o'rinda axborotni qabul qiluvchi, yana bir o'rinda u kuzatuvchi pozitsiyasida bo'ladi. Antroposentrik tilshunoslikda muloqot ishtirokchilari – kommunikantlar; axborot beruvchi – adresant, produsiyent; axborotni qabul qiluvchi – adresat, retsipiyent kabi atamalar ostida tadqiq etiladi [6]. Yana bir jihat, yuqorida qayd etganimiz – insonning "kuzatuvchi" sifatidagi roli "superadresat" atamasi ostida ham talqin etilgan o'rinlar mavjud [7: 12].

Kognitiv tilshunoslik tilni inson tafakkuri bilan uzviy bog'liq holda o'rganadi. "Kognitiv" so'zi ham ingliz tilidan olingan bo'lib, "cognize" "bilmoq, anglamoq, tushunmoq" degan ma'noni anglatadi.

Manbalarda qayd etilishicha, kognitiv tilshunoslikda til uchta asosga tayanadi: konseptual tuzilma, tashqi olam bilan aloqadorlik va bilimlar tizimi [8: 16].

Konseptual tuzilma inson tafakkurining asosi bo'lgan tushunchalar tizimi bo'lib, har bir inson dunyoni idrok etishda ichki konseptual lisoniy zaxirasiga tayanadi. Ushbu lisoniy zaxira insonda mavjud bo'lgan umumiy tushuncha va obrazlar majmuasidan tashkil topgan bo'lib, olamni anglash jarayonida faollashadi. Mazkur jarayon mavhum fikrlash va tasavvur qilish kabi kognitiv qobiliyatlarga asoslanadi.

Til sohibi tashqi olamni to'g'ridan to'g'ri emas, balki o'zining tushuncha va tajribalariga tayangan holda qabul qiladi. Til mazkur jarayonda vositachi vazifasida namoyon bo'lib, konseptual tuzilmani tashqi olam bilan bog'laydi. Har bir so'z yoki tushuncha muayyan obyekt, hodisa (voqelik)ka bog'langan holda ongda bilish "xaritasi"da o'z o'rnini egallaydi.

Til va tafakkur insonning hayoti davomida to'plagan bilimlari, orttirgan tajribalari asosida shakllanadi. Mazkur bilimlar insonning olam haqidagi tasavvurini boyitadi. Bu bilimlar orqali inson obyektlarni guruhlariga ajratadi, ularning umumlashtiruvchi va farqlovchi belgilarini aniqlaydi. Bu jarayon individual ongda jamiyat va madaniyat ta'siri ostida amalga oshadi. Shu jihatdan til faqatgina bilimlarni ifodalovchi emas, balki ularni jamiyat ichida saqlovchi va tarqatuvchi vositadir. Kognitiv tilshunoslik konsept, ssenariy, skript, freym, geshtalt singari mental tuzilmalar bilan ish ko'radi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Ҳакимов М., Газиева М. Прагмалингвистика асослари: дарслик. – Тошкент: Classic, 2020. – Б. 8–9.
2. Махмараимова Ш. Лингвокультурология: ўқув қўлланма. – Тошкент: Чўлпон номидаги НМИУ, 2017. – Б. 14.
3. Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқ йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. – № 5. – Б. 3.
4. Худойберганова Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2015. – Б. 21.
5. Худойберганова Д. Лингвистик антропоцентризм ва ўзбек тилшунослиги // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2022. – № 5. – Б. 9.

6. Sobirova D.R. Pragmalingvistikada kommunikativ intensiyaning tadqiqi masalasi // BuxDU ilmiy axboroti. – Buxoro, 2024. – № 11.

7. Xasanova G. Dialogik nutqda noverbal vositalarning oʻrni va ularning pragmatik xususiyatlari: filol. fan. fals. dok. (PhD) diss. avtoref. – Fargʻona, 2023. – B. 12.

8. Boymurodova L., Shazamanov Sh. Kognitiv tilshunoslik haqidagi nazariy bilimlar // Xitoyshunoslikning dolzarb masalalari: “Xitoyshunoslik” fakulteti iqtidorli yoshlarning ilmiy anjumani. Oriental Renaissance. – 2022. – Vol. 2, Special Issue 21. – B. 16.

Nabiyev Muhridin Baxtiyor o'g'li
Farg'ona Davlat Universiteti
Maxsus huquqiy fanlar kafedrası o'qituvchisi
muhridin2210.deka@gmail.com
ORCID ID 0009-0000-3745-5699

EKOLOGIK BARQAROR RIVOJLANISHNI TA'MINLASHDA XORIJIY DAVLATLAR TAJRIBASI

Annatatsiya. Mazkur maqolada ekologik barqaror rivojlanishni ta'minlashda xorijiy davlatlar tajribasi hamda ularning ekologik siyosati va huquqiy mexanizmlari tahlil qilingan. Xorijiy davlatlarda atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, "yashil iqtisodiyot"ni rivojlantirish hamda qayta tiklanuvchi energiya manbalarini keng joriy etish bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar o'rganilgan. Shuningdek, ekologik xavfsizlikni ta'minlash, iqlim o'zgarishining salbiy oqibatlarini kamaytirish va biologik xilma-xillikni saqlashga qaratilgan xalqaro-huquqiy standartlarning milliy qonunchilikka implementatsiya qilinishi masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Ekologik barqaror rivojlanish, atrof-muhitni muhofaza qilish, xorijiy tajriba, ekologik siyosat, ekologik xavfsizlik, biologik xilma-xillik, iqlim o'zgarishi, implementatsiya, barqaror rivojlanish maqsadlari.

Аннотация. В данной статье проанализирован опыт зарубежных государств в обеспечении экологически устойчивого развития, а также их экологическая политика и правовые механизмы. Исследованы реформы, осуществляемые в зарубежных странах в сфере охраны окружающей среды, рационального использования природных ресурсов, развития «зелёной экономики» и широкого внедрения возобновляемых источников энергии. Кроме того, освещены вопросы имплементации международно-правовых экологических стандартов в национальное законодательство, направленных на обеспечение экологической безопасности, снижение негативных последствий изменения климата и сохранение биологического разнообразия.

Ключевые слова: экологически устойчивое развитие, охрана окружающей среды, зарубежный опыт, экологическая политика, экологическая безопасность, биологическое разнообразие, изменение климата, имплементация, цели устойчивого развития.

Annotation. This article analyzes the experience of foreign countries in ensuring environmentally sustainable development, as well as their environmental policies and legal mechanisms. The reforms implemented in foreign countries in the fields of environmental protection, rational use of natural resources, development of a green economy, and the widespread introduction of renewable energy sources are examined. In addition, the article highlights the issues of implementing international environmental legal standards into national legislation aimed at ensuring environmental security, reducing the negative impacts of climate change, and preserving biodiversity.

Key words: environmentally sustainable development, environmental protection, foreign experience, environmental policy, environmental security, biodiversity, climate change, implementation, sustainable development goals.

Bugungi kunda ekologik muammolar insoniyat oldida turgan eng dolzarb global muammolardan biri hisoblanadi. Aholi sonining jadal o'sishi, sanoatlashuv va urbanizatsiya jarayonlarining kengayishi, tabiiy resurslardan haddan tashqari foydalanish hamda iqlim o'zgarishining kuchayishi natijasida atrof-muhitga bo'lgan antropogen ta'sir tobora ortib bormoqda. Buning oqibatida atmosfera havosining ifloslanishi, suv resurslari tanqisligi,

tuproq degradatsiyasi, biologik xilma-xillikning qisqarishi va ekologik xavfsizlik bilan bog'liq muammolar yanada keskinlashmoqda. Shu sababli ekologik barqaror rivojlanishni ta'minlash masalasi xalqaro hamjamiyat, alohida davlatlar va ilmiy doiralarning ustuvor vazifalaridan biriga aylandi.

Barqaror rivojlanish konsepsiyasi ilk bor 1987-yilda Our Common Future hisobotida ilgari surilib, unda "kelajak avlodlarning o'z ehtiyojlarini qondirish imkoniyatlariga putur yetkazmagan holda hozirgi avlod ehtiyojlarini qondiradigan rivojlanish" sifatida ta'riflangan. Mazkur konsepsiya keyinchalik 1992-yilda United Nations Conference on Environment and Developmentda qabul qilingan Rio deklaratsiyasi hamda 2015-yilda United Nations tomonidan tasdiqlangan Barqaror rivojlanish maqsadlarida o'zining huquqiy va institutsional asoslarini mustahkamladi.

Jahonning rivojlangan davlatlari ekologik barqaror rivojlanishni ta'minlash maqsadida atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish va "yashil iqtisodiyot" tamoyillarini joriy etish bo'yicha samarali mexanizmlarni ishlab chiqqan. Xususan, Germaniyada "Energiewende" dasturi asosida qayta tiklanuvchi energiya ulushi sezilarli darajada oshirilgan, Shvetsiyada uglerod solig'i tizimi joriy etilgan, Yaponiyada esa ekologik innovatsiyalar va energiya tejamkor texnologiyalarni qo'llash orqali ekologik xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha muhim natijalarga erishilgan. Ushbu tajribalar ekologik muammolarni hal etishda huquqiy, iqtisodiy va institutsional mexanizmlarning o'zaro uyg'unligini namoyon etadi.

O'zbekiston Respublikasida ham ekologik barqaror rivojlanishni ta'minlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilgan. Mamlakatda atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, iqlim o'zgarishining salbiy oqibatlarini yumshatish hamda "yashil iqtisodiyot"ni rivojlantirishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Shu nuqtai nazardan, xorijiy davlatlarning ilg'or tajribasini o'rganish, ularning ekologik siyosati va huquqiy mexanizmlarini tahlil qilish hamda milliy qonunchilik va amaliyotga tatbiq etish imkoniyatlarini aniqlash muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolaning maqsadi ekologik barqaror rivojlanishni ta'minlash borasida xorijiy davlatlar tajribasini tahlil qilish, ularning ekologik siyosati va huquqiy mexanizmlarini o'rganish hamda ushbu tajribadan O'zbekiston sharoitida foydalanish istiqbollari aniqlashdan iborat.

Ekologik barqaror rivojlanish zamonaviy davlatlar siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, uning asosiy maqsadi iqtisodiy taraqqiyot, ijtimoiy farovonlik va atrof-muhit muhofazasi o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashdan iborat. Rivojlangan davlatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, ekologik muammolarni samarali hal etish uchun puxta huquqiy baza, samarali davlat boshqaruvi va zamonaviy iqtisodiy mexanizmlarning mavjudligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Germaniya ekologik barqaror rivojlanish sohasida dunyoning yetakchi davlatlaridan biri hisoblanadi. Mamlakatda "Energiewende" (Energetik transformatsiya) dasturi asosida qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgan. Ushbu dastur doirasida shamol va quyosh energetikasidan foydalanish kengaytirilib, issiqxona gazlari emissiyasini kamaytirish bo'yicha aniq maqsadlar belgilangan. Germaniyada ekologik siyosatning muhim jihatlaridan biri ekologik soliqlar va uglerod chiqindilariga nisbatan iqtisodiy rag'batlantirish mexanizmlarining qo'llanilishidir. Natijada mamlakatda atmosferaga chiqarilayotgan zararli moddalar hajmi sezilarli darajada kamaygan hamda yashil iqtisodiyotning ulushi ortgan.

Shvetsiya ekologik barqaror rivojlanish bo'yicha eng ilg'or tajribaga ega davlatlardan biri hisoblanadi. Ushbu mamlakatda 1991-yildan boshlab uglerod solig'i joriy etilgan bo'lib, mazkur mexanizm korxonalarni ekologik toza texnologiyalardan foydalanishga undaydi.

Shvetsiya hukumati chiqindilarni qayta ishlash, energiya samaradorligini oshirish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga qaratilgan siyosatni izchil amalga oshirmoqda. Bugungi kunda mamlakat maishiy chiqindilarining katta qismi qayta ishlanadi yoki energiya ishlab chiqarishda foydalaniladi.

Yaponiya ekologik xavfsizlikni ta'minlashda innovatsion texnologiyalarni keng qo'llayotgan davlatlardan biridir. XX asrning ikkinchi yarmida sanoat ifloslanishi bilan bog'liq jiddiy ekologik muammolarga duch kelgan Yaponiya keyinchalik qat'iy ekologik qonunchilikni shakllantirdi. Hozirgi kunda energiya tejamkor texnologiyalar, ekologik transport vositalari va "aqli shaharlar" konsepsiyasi mamlakat ekologik siyosatining muhim tarkibiy qismiga aylangan. Yaponiya tajribasi ekologik muammolarni hal qilishda ilmiy-texnik taraqqiyotdan samarali foydalanish mumkinligini ko'rsatadi.

Ekologik barqaror rivojlanishni ta'minlashda yashil iqtisodiyot konsepsiyasi alohida ahamiyatga ega. Yashil iqtisodiyot iqtisodiy o'sishni ta'minlash bilan birga tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ekologik xavfsizlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Xitoy so'nggi yillarda yashil iqtisodiyotga o'tish bo'yicha keng ko'lamli islohotlarni amalga oshirmoqda. Mamlakat quyosh va shamol energetikasi bo'yicha dunyoda yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. Xitoy hukumati ekologik toza texnologiyalarni joriy etish, sanoat korxonalarining ekologik samaradorligini oshirish va uglerod chiqindilarini qisqartirish bo'yicha maxsus dasturlarni amalga oshirmoqda.

Daniya esa shamol energetikasini rivojlantirish bo'yicha ilg'or tajribaga ega. Bugungi kunda mamlakat elektr energiyasining katta qismini shamol elektr stansiyalari orqali ishlab chiqarmoqda. Ushbu tajriba qayta tiklanuvchi energiya manbalarining ekologik barqaror rivojlanishdagi ahamiyatini yaqqol namoyon etadi.

Xorijiy davlatlar tajribasi xalqaro ekologik standartlarni milliy qonunchilikka implementatsiya qilish ekologik barqaror rivojlanishni ta'minlashning muhim omillaridan biri ekanligini ko'rsatadi. Aksariyat rivojlangan davlatlar BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlari, Rio deklaratsiyasi, Parij iqlim bitimi va Biologik xilma-xillik to'g'risidagi konvensiya talablarini milliy qonunchilikka integratsiya qilgan.

Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida ekologik standartlar yagona huquqiy mexanizm asosida tartibga solinadi. Atrof-muhitga ta'sirni baholash, strategik ekologik baholash va ekologik monitoring tizimlari barcha yirik loyihalarda majburiy hisoblanadi. Bu esa ekologik xavflarni oldindan aniqlash va ularning salbiy oqibatlarini kamaytirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, ko'plab davlatlarda fuqarolarning ekologik axborot olish, qarorlar qabul qilish jarayonida ishtirok etish va ekologik huquqlari buzilgan hollarda sudga murojaat qilish huquqlari keng kafolatlangan. Bunday yondashuv ekologik boshqaruvning ochiqligi va samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Shunday qilib, Germaniya, Shvetsiya, Yaponiya, Xitoy va Daniya tajribasi ekologik barqaror rivojlanishni ta'minlashda huquqiy, iqtisodiy va institutsional mexanizmlarning o'zaro uyg'unligi muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi. Ushbu tajribalarni o'rganish va milliy sharoitga moslashtirish O'zbekiston Respublikasida ekologik qonunchilikni takomillashtirish hamda barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishda muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot davomida ekologik barqaror rivojlanishni ta'minlash sohasida xorijiy davlatlar tomonidan amalga oshirilayotgan siyosat va huquqiy mexanizmlar tahlil qilindi. O'rganishlar natijasida ekologik xavfsizlikni ta'minlash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish hamda "yashil iqtisodiyot" tamoyillarini joriy etish ekologik barqaror rivojlanishning muhim omillari ekanligi aniqlandi.

Tahlil qilingan davlatlar tajribasi asosida ekologik muammolarni hal etishda iqtisodiy, huquqiy va institutsional mexanizmlarning o'zaro uyg'un holda qo'llanilishi yuqori samaradorlikka erishilishiga xizmat qilishi belgilandi. Xususan, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni rag'batlantirish, ekologik soliqlar tizimini joriy etish,

chiqindilarni qayta ishlash darajasini oshirish hamda ekologik monitoring tizimini takomillashtirish orqali atrof-muhitga bo'lgan salbiy ta'sirni kamaytirishga erishilgani kuzatildi.

Shuningdek, xalqaro ekologik standartlarning milliy qonunchilikka implementatsiya qilinishi natijasida ekologik boshqaruv samaradorligi oshirilgani, fuqarolarning ekologik huquqlarini ta'minlash mexanizmlari takomillashtirilgani hamda ekologik xavfsizlikni mustahkamlash uchun zarur huquqiy asoslar yaratilgani aniqlandi.

Olib borilgan tahlillar asosida O'zbekiston Respublikasida ham ekologik barqaror rivojlanishni ta'minlash maqsadida qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish ko'lamini kengaytirish, ekologik nazoratning zamonaviy usullarini joriy etish, ekologik ta'lim va madaniyatni rivojlantirish hamda xalqaro ekologik standartlarni milliy qonunchilikka implementatsiya qilish jarayonlarini yanada takomillashtirish zarurligi asoslandi.

Natijada xorijiy davlatlarning ilg'or tajribasidan samarali foydalanish ekologik xavfsizlikni mustahkamlash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlash va barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishda muhim omil bo'lib xizmat qilishi xulosasiga kelindi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Brundtland G.H. Our Common Future. – Oxford: Oxford University Press, 1987.
2. Rio Declaration on Environment and Development. United Nations Conference on Environment and Development. Rio de Janeiro, 1992.
3. Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. United Nations, New York, 2015.
4. Robinson N.A. Comparative Environmental Law Perspectives on Legal Regimes for Sustainable Development // Environmental Policy and Law. – 2010. – Vol. 40. – № 4–5. – P. 123–135.
5. OECD. Sustainable Development in OECD Countries: Getting Started. – Paris: OECD Publishing.
6. Sands P., Peel J., Fabra A., MacKenzie R. Principles of International Environmental Law. – 4th ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
7. O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonuni.
8. O'zbekiston Respublikasining "Qayta tiklanuvchi energiya manbalari to'g'risida"gi Qonuni.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 30-oktabrdagi PF-5863-son Farmoni bilan tasdiqlangan "2030-yilgacha atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasi".

Turdiqulov Maxtumquli Mirzaqulovich

FarDU "Huquqshunoslik" fakulteti

"Umumnazariy huquqiy fanlar" kafedrasi o'qituvchisi

O'ZBEKISTONDA ATOM ELEKTR STANSIYASI QURILISHINING MAMLAKAT IQTISODIY TARAQQIYOTI UCHUN AHAMIYATI

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekistonda atom elektr stansiyasi qurilishining mamlakat iqtisodiy taraqqiyoti, energetik xavfsizligi, sanoat barqarorligi, investitsiyaviy jozibadorligi va "yashil iqtisodiyot"ga o'tish jarayonidagi ahamiyati ilmiy adabiyotlar hamda xalqaro tashkilotlar tahlillari asosida yoritiladi. Shuningdek, atom energetikasining elektr energiyasi ishlab chiqarishda barqaror bazaviy manba sifatidagi o'rni, tabiiy gazga bog'liqlikni kamaytirish, sanoat tarmoqlarini uzluksiz energiya bilan ta'minlash, yuqori texnologiyali kadrlar tayyorlash va mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishga ta'siri tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: atom energetikasi, atom elektr stansiyasi, energetik xavfsizlik, iqtisodiy taraqqiyot, sanoat, investitsiya, yashil iqtisodiyot, O'zbekiston, kichik modulli reaktor, barqaror rivojlanish.

Аннотация. В данной статье на основе научной литературы и аналитических материалов международных организаций освещается значение строительства атомной электростанции в Узбекистане для экономического развития страны, энергетической безопасности, промышленной устойчивости, инвестиционной привлекательности и процесса перехода к «зелёной экономике». Кроме того, анализируется роль атомной энергетики как стабильного базового источника производства электроэнергии, её значение в снижении зависимости от природного газа, обеспечении промышленных отраслей бесперебойной энергией, подготовке высокотехнологичных кадров и влиянии на региональное экономическое развитие.

Ключевые слова: атомная энергетика, атомная электростанция, энергетическая безопасность, экономическое развитие, промышленность, инвестиции, зелёная экономика, Узбекистан, малый модульный реактор, устойчивое развитие.

Abstract. This article examines the significance of constructing a nuclear power plant in Uzbekistan for the country's economic development, energy security, industrial stability, investment attractiveness, and transition to a "green economy," based on scientific literature and analyses by international organizations. It also analyzes the role of nuclear energy as a stable baseload source of electricity generation, its importance in reducing dependence on natural gas, ensuring uninterrupted energy supply for industrial sectors, training highly qualified technological specialists, and contributing to regional economic development.

Key concepts: nuclear energy, nuclear power plant, energy security, economic development, industry, investment, green economy, Uzbekistan, small modular reactor, sustainable development.

O'zbekistonda atom elektr stansiyasi qurilishi masalasi mamlakat iqtisodiy taraqqiyotining strategik yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Bu jarayonni faqat yangi elektr energiyasi manbasini yaratish sifatida emas, balki milliy iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, energetik xavfsizlikni mustahkamlash, sanoatni barqaror energiya bilan ta'minlash, tabiiy gaz resurslaridan oqilona foydalanish, yuqori texnologiyali ish o'rinlarini yaratish va uzoq muddatli investitsiya muhitini yaxshilashga qaratilgan kompleks iqtisodiy siyosat sifatida baholash lozim. 2026 yil 5 iyunda Rossiya va O'zbekiston atom elektr stansiyasi qurilishini boshlagani haqida xalqaro axborot manbalari xabar berdi; loyiha Jizzax viloyatida joylashishi, unda ikki yirik 1000 MVt quvvatli blok va ikki 55 MVt kichik modulli reaktor nazarda tutilishi, stansiya mamlakat elektr energiyasi ehtiyojining taxminan 15 foizini

qoplashi mumkinligi qayd etildi. Bu holat O'zbekiston uchun energetika sohasida yangi texnologik bosqich boshlanganini anglatadi. Chunki mamlakatda iqtisodiy o'sish, aholi sonining ko'payishi, urbanizatsiya, sanoatlashuv, raqamli iqtisodiyot va transport infratuzilmasining kengayishi elektr energiyasiga bo'lgan talabni yildan-yilga oshirmoqda. Ilmiy adabiyotlarda ham energiya siyosati har qanday rivojlanayotgan davlatning iqtisodiy va ijtimoiy trayektoriyasini belgilaydigan asosiy omillardan biri sifatida ko'rsatiladi; xususan, O'zbekiston iqtisodiy o'sishi tarixan energetika sektoriga kuchli bog'liq bo'lib kelgani, elektr energiyasi iste'moli va yalpi ichki mahsulot o'sishi o'rtasida barqaror bog'liqlik mavjudligi ta'kidlanadi.[1] Shu nuqtayi nazardan, atom elektr stansiyasi qurilishi O'zbekistonda energiya tanqisligi xavfini kamaytirish, iqtisodiy o'sishni energiya ta'minoti bilan muvofiqlashtirish va kelgusi o'n yilliklarda ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

Atom energetikasining iqtisodiy ahamiyatini baholashda, avvalo, uning bazaviy elektr energiyasi manbai sifatidagi xususiyatiga e'tibor qaratish zarur. Quyosh va shamol energetikasi ekologik jihatdan muhim bo'lsa-da, ularning ishlab chiqarish hajmi ob-havo, kun vaqti va mavsumiy omillarga bog'liq. Atom elektr stansiyalari esa uzluksiz va barqaror rejimda ishlab, sanoat, transport, kommunal xo'jalik, raqamli xizmatlar va aholi ehtiyojlari uchun doimiy elektr energiyasi yetkazib berish imkonini beradi. Xalqaro atom energiyasi agentligi ma'lumotlariga ko'ra, arzon, ishonchli va toza energiyaga ega bo'lish kambag'allikni kamaytirish, ta'lim, sog'liqni saqlash, sanoat rivoji va iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlashda muhim ahamiyat kasb etadi; atom energetikasi esa boshqa texnologiyalar bilan birgalikda yuqori turmush darajasi, barqaror iqtisodiyot va toza atrof-muhitga erishishga xizmat qilishi mumkin.[2] Bu fikr O'zbekiston sharoitida ham dolzarbdir, chunki iqtisodiyotning metallurgiya, kimyo, to'qimachilik, qurilish materiallari, konchilik va transport kabi tarmoqlari barqaror elektr energiyasiz raqobatbardosh bo'la olmaydi. Ilmiy tadqiqotlarda O'zbekiston sanoat sektori YAIMning 26,4 foizini tashkil etgani holda umumiy energiya iste'molining 45 foizini sarflashi, ya'ni sanoatning energiya sig'imi yuqori ekani ko'rsatilgan.[3] Demak, atom elektr stansiyasi sanoat tarmoqlari uchun uzluksiz elektr energiyasi manbai sifatida ishlab chiqarish xarajatlarini barqarorlashtirish, mahsulot tannarxini pasaytirish va eksport salohiyatini oshirishda muhim iqtisodiy omil bo'lishi mumkin.

O'zbekiston energetika tizimida tabiiy gaz ulushining yuqoriligi iqtisodiy nuqtayi nazardan ikki tomonlama muammo keltirib chiqaradi. Birinchidan, elektr energiyasi ishlab chiqarishda gazga haddan tashqari bog'liqlik ichki bozorda resurslarga bosimni oshiradi. Ikkinchidan, tabiiy gazni yoqib elektr energiyasi ishlab chiqarish o'rniga uni chuqur qayta ishlash, neft-kimyo, o'g'it, polimer va boshqa yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarishda foydalanish iqtisodiy jihatdan samaraliroq bo'lishi mumkin. Shu sababli atom elektr stansiyasi tabiiy gazni elektr energiyasi ishlab chiqarishdan bosqichma-bosqich ozod etib, uni yuqori daromadli sanoat tarmoqlariga yo'naltirish imkoniyatini yaratadi. Xalqaro ilmiy manbalarda atom energetikasi energiya ta'minotini diversifikatsiya qilish, elektr energiyasi hajmini oshirish, tashqi ta'sirlarni ichkilashtirish, texnologik va inson kapitali zaxirasini ko'paytirish hamda havo ifloslanishi va issiqxona gazlari chiqindilarini kamaytirish orqali barqaror rivojlanishga hissa qo'shishi qayd etiladi.[4] O'zbekiston uchun bu jihat ayniqsa muhim, chunki mamlakat bir vaqtning o'zida energiya xavfsizligini ta'minlashi, iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlashi va ekologik majburiyatlarini bajarishi lozim.

Atom elektr stansiyasi qurilishining yana bir muhim iqtisodiy jihati energetik xavfsizlikni mustahkamlash bilan bog'liq. Energetik xavfsizlik faqat elektr energiyasining mavjudligi emas, balki uning ishonchliligi, narx barqarorligi, tashqi resurslarga qaramlik darajasi, uzilishlar xavfi va uzoq muddatli ta'minot kafolati bilan belgilanadi. Xalqaro atom energiyasi agentligi energetik xavfsizlikni jamiyatlar uchun ustuvor masala sifatida baholab,

uni birlamchi yoqilg'i ta'minotidagi uzilishlar, narxlarning kutilmagan o'zgarishi va iste'molchilarga energiya yetkazib berish ishonchliligi bilan bog'laydi.[5] Atom energetikasining o'ziga xos afzalligi shundaki, uning elektr energiyasi ishlab chiqarish xarajatlarida yoqilg'i ulushi nisbatan kichik. Ilmiy ma'lumotlarga ko'ra, yadro energiyasida uranning umumiy elektr energiyasi ishlab chiqarish tannarxidagi ulushi 7–10 foiz atrofida bo'lib, bu umumiy xarajatlarni uzoq muddatda barqaror va prognoz qilinadigan qiladi; hatto uran narxi bir necha barobar oshgan taqdirda ham atom elektr energiyasining umumiy tannarxi gazga nisbatan ancha kam ta'sirlanadi.[6] Bu O'zbekiston uchun narx barqarorligi nuqtayi nazaridan muhim: agar iqtisodiyot sanoatlashuv bosqichida bo'lsa, elektr energiyasi narxining keskin o'zgarishi korxonalar foydasi, aholi turmush darajasi va inflyatsiyaga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Atom energetikasi esa bazaviy quvvat sifatida tarif siyosatini prognoz qilish imkonini oshiradi.

AES qurilishi katta kapital talab qiladigan infratuzilmaviy loyiha hisoblanadi. Bu, bir tomondan, moliyaviy yuk va xavflarni yuzaga keltirsa, ikkinchi tomondan, uzoq muddatli iqtisodiy multiplikator ta'sirini keltirib chiqaradi. Xalqaro adabiyotlarda atom elektr stansiyasi qurilishi odatda 5–7 yil davom etishi va katta boshlang'ich kapital sarflarini talab qilishi, shu bois davlatning uzoq muddatli strategiyasi va investorlar uchun ishonchli kafolatlar muhimligi ta'kidlanadi.[7] Biroq bunday yirik loyihalar qurilish jarayonida mahalliy pudratchilar, qurilish materiallari sanoati, logistika, transport, xizmat ko'rsatish, muhandislik, kadrlar tayyorlash va ilmiy-tadqiqot sohalariga talabni oshiradi. Ya'ni AES qurilishi faqat elektr stansiyasi emas, balki butun bir texnologik ekotizimni shakllantiradi. Jizzax viloyatida amalga oshirilayotgan loyiha atrofida yo'l, suv, elektr tarmoqlari, kommunikatsiya, uy-joy, ijtimoiy obyektlar, ta'lim muassasalari va servis xizmatlari rivojlanishi mumkin. Bu esa hududiy iqtisodiy o'sish, yangi ish o'rinlari, mahalliy byudjet tushumlari va mintaqaviy infratuzilma sifatining oshishiga xizmat qiladi.

O'zbekistonda atom energetikasi loyihasining investitsiyaviy samaradorligi bo'yicha ilmiy tahlillar ham mavjud. A.V. Shmakova tomonidan 2025-yilda e'lon qilingan tadqiqotda Jizzax viloyatida 330 MVt quvvatli kichik modulli atom elektr stansiyasi qurilishining iqtisodiy, texnik va ekologik imkoniyatlari baholangan. Ushbu tadqiqotda loyiha yiliga taxminan 2,66 mln MVt/soat elektr energiyasi ishlab chiqarishi, 30 yil davomida umumiy ishlab chiqarish hajmi 79,8 mln MVt/soatga yetishi, ichki daromadlilik me'yori 12 foiz, qoplanish muddati 8 yil bo'lishi mumkinligi ko'rsatilgan.[8] Mazkur hisob-kitoblar atom energetikasi faqat energetik emas, balki investitsiyaviy jihatdan ham asoslanishi mumkinligini ko'rsatadi. Albatta, 2025–2026-yillarda loyiha parametrlari o'zgargani, jumladan, kichik modulli reaktorlar bilan bir qatorda yirik VVER-1000 bloklari ham nazarda tutilayotgani sababli iqtisodiy hisob-kitoblar yangilanishi kerak. World Nuclear News ma'lumotiga ko'ra, 2026-yil mart oyidagi holatda loyiha tarkibi ikki 1000 MVtlik VVER bloki va ikki 55 MVtlik RITM-200N kichik modulli reaktordan iborat bo'lishi, to'liq ishga tushganda yiliga taxminan 17,2 mlrd kVt/soat elektr energiyasi ishlab chiqarishi va mamlakat energiya ehtiyojining taxminan 14 foizini ta'minlashi mumkinligi qayd etilgan. Bu raqamlar atom energetikasi O'zbekiston elektr balansida yirik va strategik ulushga ega bo'lishini anglatadi.

Atom elektr stansiyasi qurilishining mamlakat iqtisodiyoti uchun yana bir muhim jihati - texnologiyalar transferi va inson kapitalini rivojlantirishdir. AES oddiy energetika obyekti emas; u yadro fizikasi, radiatsiya xavfsizligi, muhandislik, avtomatlashtirilgan boshqaruv, kiberxavfsizlik, ekologik monitoring, suv resurslari boshqaruvi, qurilish texnologiyalari va huquqiy tartibga solish kabi ko'plab sohalarni birlashtiradi. Shuning uchun AES qurilishi bilan bir vaqtda mutaxassislar tayyorlash, xalqaro standartlar asosida ta'lim dasturlarini yo'lga qo'yish, ilmiy-tadqiqot markazlari faoliyatini kuchaytirish va milliy kadrlar salohiyatini oshirish talab etiladi. Bu jarayon O'zbekistonda yuqori texnologiyali mehnat bozorini shakllantirishi mumkin. Ilmiy adabiyotlarda atom energetikasini tanlagan davlatlar uning

faqat energiya ta'minotini kengaytirish emas, balki texnologik va inson kapitalini oshirishga ham xizmat qilishini ta'kidlaydi.[9] Bunday yondashuv O'zbekiston uchun muhim, chunki mamlakat iqtisodiyotini xomashyo va past qo'shilgan qiymatli ishlab chiqarishdan bilim, texnologiya va innovatsiyaga asoslangan iqtisodiyotga o'tkazish maqsad qilingan.

AES qurilishi ekologik-iqtisodiy samaradorlik nuqtayi nazaridan ham ahamiyatlidir. Bugungi kunda iqtisodiy taraqqiyotni faqat YAIM o'sishi bilan emas, balki energiya samaradorligi, chiqindilarni kamaytirish, atmosfera havosi sifatini yaxshilash va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bilan baholash zarur. Xalqaro atom energiyasi agentligi ma'lumotlarida atom energetikasi global miqyosda past uglerodli elektr energiyasining muhim manbalaridan biri bo'lib, 1990-yildan buyon har yili 1,5–2 mlrd tonna issiqxona gazlari chiqindilarining oldini olishga xizmat qilgani qayd etiladi.[10] Bu jihat O'zbekiston uchun ham dolzarb: agar elektr energiyasi ishlab chiqarishda gaz va ko'mir ulushi qisqarsa, havoga chiqariladigan issiqxona gazlari va zararli moddalar kamayadi, aholi salomatligiga bosim pasayadi, ekologik barqarorlik va yashil iqtisodiyotga o'tish imkoniyatlari kengayadi. Shu bilan birga, AESni ekologik xavfsiz deb baholash uni avtomatik ravishda xavfsiz obyekt deb qabul qilishni anglatmaydi. Atom energetikasida radiatsiya xavfsizligi, yadro chiqindilarini boshqarish, sarflangan yadro yoqilg'isini tashish va qayta ishlash, avariya xavflarini kamaytirish, suv resurslaridan oqilona foydalanish va jamoatchilik nazorati masalalari doimiy e'tiborda bo'lishi shart.

Mamlakat iqtisodiy taraqqiyoti uchun AESning yana bir ijobiy ta'siri - elektr energiyasi importiga ehtiyojni kamaytirish va mintaqaviy energetika bozorida O'zbekistonning rolini kuchaytirishdir. Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida energiya resurslari, suv resurslari va elektr tarmoqlari o'zaro bog'liq. Qish mavsumida elektr energiyasiga talab keskin oshadi, ayrim yillarda energiya tanqisligi sanoat ishlab chiqarishi va aholi turmushiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Atom elektr stansiyasi uzoq muddatli bazaviy quvvat sifatida mamlakat ichki ehtiyojlarini barqaror qoplashga, ortiqcha quvvat mavjud bo'lgan davrlarda esa mintaqaviy energetik hamkorlikni rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin. Xalqaro tahlillarda O'zbekiston hukumati 2030-yillar uchun energetik, iqtisodiy va ekologik maqsadlarga erishishda atom energiyasini strategik yechim sifatida ko'rayotgani qayd etilgan.[11] Bunday yondashuv mamlakatning energetik mustaqilligi va iqtisodiy suvereniteti bilan bevosita bog'liq.

Biroq atom elektr stansiyasi qurilishining iqtisodiy ahamiyatini to'liq ro'yobga chiqarish uchun bir qator shartlar ta'minlanishi lozim. Birinchidan, loyiha moliyaviy shaffoflik, davlat qarzi barqarorligi va tarif siyosati bilan uyg'un bo'lishi kerak. AES katta kapital talab qiladi, shuning uchun kredit shartlari, qaytarish muddatlari, kafolatlar va elektr energiyasi narxi aholi hamda biznes manfaatlariga zid kelmasligi lozim. Ikkinchidan, mahalliy lashtirish darajasini oshirish muhim: qurilish materiallari, montaj ishlari, xizmat ko'rsatish, kadrlar tayyorlash va texnik ekspluatatsiyada mahalliy korxonalar ishtiroki qancha yuqori bo'lsa, iqtisodiy multiplikator ta'siri shuncha kuchli bo'ladi. Uchinchidan, atom energetikasi qayta tiklanuvchi energiya manbalariga raqobatchi emas, balki ularni to'ldiruvchi bazaviy manba sifatida qaralishi lozim. Chunki O'zbekistonda quyosh va shamol salohiyati katta, biroq ularning barqaror ishlashi uchun energiya saqlash tizimlari, tarmoq modernizatsiyasi va bazaviy quvvatlar zarur. AES ushbu tizimda uzluksiz generatsiya manbai sifatida iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonda atom elektr stansiyasi qurilishi mamlakat iqtisodiy taraqqiyoti uchun strategik ahamiyatga ega. U elektr energiyasi ta'minotini barqarorlashtirish, sanoat tarmoqlarini uzluksiz energiya bilan ta'minlash, tabiiy gazga bog'liqlikni kamaytirish, yuqori qo'shilgan qiymatli ishlab chiqarishni rag'batlantirish, hududiy infratuzilmani rivojlantirish, yangi ish o'rinlari yaratish, yuqori texnologiyali kadrlar tayyorlash va yashil iqtisodiyotga o'tish jarayonlarini qo'llab-quvvatlaydi. Shu bilan birga,

AES loyihasi moliyaviy, ekologik, texnologik va huquqiy jihatdan puxta boshqaruvni talab etadi. Agar loyiha xalqaro xavfsizlik standartlari, iqtisodiy shaffoflik, jamoatchilik nazorati, mahalliy kadrlar tayyorlash va uzoq muddatli energetika strategiyasi bilan uyg'un amalga oshirilsa, u O'zbekistonning keyingi o'n yilliklardagi iqtisodiy o'sishi uchun muhim drayverlardan biriga aylanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Shmakova A.V. Energy Policy and Sustainable Development in Uzbekistan: From Economic Growth to The Introduction of Small-Scale Nuclear Generation // Central Asian Journal of Theoretical and Applied Science. 2025. Vol. 6, №3. P. 350–351.
2. International Atomic Energy Agency. Nuclear Power for Sustainable Development. Vienna: IAEA, 2016. P. 1–2.
3. Shmakova A.V. Energy Policy and Sustainable Development in Uzbekistan: From Economic Growth to The Introduction of Small-Scale Nuclear Generation. P. 351.
4. International Atomic Energy Agency. Nuclear Power and Sustainable Development. Vienna: IAEA, 2016. P. 5.
5. International Atomic Energy Agency. Nuclear Power and Sustainable Development. Vienna: IAEA, 2016. P. 44–45.
6. International Atomic Energy Agency. Nuclear Power and Sustainable Development. Vienna: IAEA, 2016. P. 45.
7. International Atomic Energy Agency. Nuclear Power and Sustainable Development. Vienna: IAEA, 2016. P. 39–40.
8. Shmakova A.V. Energy Policy and Sustainable Development in Uzbekistan: From Economic Growth to The Introduction of Small-Scale Nuclear Generation. P. 355–357.
9. International Atomic Energy Agency. Nuclear Power and Sustainable Development. Vienna: IAEA, 2016. P. 5.
10. International Atomic Energy Agency. Nuclear Power for Sustainable Development. Vienna: IAEA, 2016. P. 2.
11. Текущее состояние энергетики Узбекистана и тенденции к будущему. IAEA INPRO Dialogue Forum presentation. 2024. P. 2–3.

Movlonov Baxromali Qodirovich
FarDU "Huquqshunoslik" fakulteti
"Umumnazariy huquqiy fanlar" kafedrası o'qituvchisi

QONUNNI HURMAT QILISH - HUQUQIY MADANIYAT ASOSI

Annotatsiya. Mazkur maqolada qonunni hurmat qilish huquqiy madaniyatning asosiy mezonini sifatida tahlil qilinadi. Unda huquqiy ong, huquqiy madaniyat, huquqiy tarbiya, qonuniylik, huquqiy nihilizm va fuqarolik mas'uliyati tushunchalari ilmiy adabiyotlar asosida yoritiladi. Shuningdek, O'zbekistonda huquqiy madaniyatni yuksaltirish borasida amalga oshirilayotgan davlat siyosati, qonun ustuvorligini ta'minlashda shaxs, jamiyat va davlat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik, qonunga hurmat ruhini shakllantirishning ijtimoiy-huquqiy ahamiyati tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: qonun, qonunni hurmat qilish, huquqiy madaniyat, huquqiy ong, huquqiy tarbiya, qonuniylik, qonun ustuvorligi, huquqiy nihilizm, fuqarolik mas'uliyati.

Аннотация. В данной статье анализируется уважение к закону как основной критерий правовой культуры. В ней на основе научной литературы освещаются понятия правосознания, правовой культуры, правового воспитания, законности, правового нигилизма и гражданской ответственности. Кроме того, рассматриваются государственная политика, осуществляемая в Узбекистане по повышению правовой культуры, взаимосвязь между личностью, обществом и государством в обеспечении верховенства закона, а также социально-правовое значение формирования духа уважения к закону.

Ключевые слова: закон, уважение к закону, правовая культура, правосознание, правовое воспитание, законность, верховенство закона, правовой нигилизм, гражданская ответственность.

Abstract. This article analyzes respect for the law as a key criterion of legal culture. It examines the concepts of legal consciousness, legal culture, legal education, legality, legal nihilism, and civic responsibility on the basis of scientific literature. In addition, the article analyzes the state policy implemented in Uzbekistan to enhance legal culture, the interrelationship between the individual, society, and the state in ensuring the rule of law, as well as the socio-legal significance of fostering a spirit of respect for the law.

Key words: law, respect for the law, legal culture, legal consciousness, legal education, legality, rule of law, legal nihilism, civic responsibility.

Qonunni hurmat qilish har qanday demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatining ma'naviy-huquqiy tayanchidir. Jamiyatda qonunlar qanchalik mukammal ishlab chiqilmasin, ularga nisbatan hurmat, ishonch va amal qilish madaniyati shakllanmagan bo'lsa, huquqiy tartibotning barqarorligi ta'minlanmaydi. Shu ma'noda qonunni hurmat qilish huquqiy madaniyatning tashqi belgisi emas, balki uning ichki mazmuni, axloqiy-huquqiy asosi va amaliy ko'rinishidir. Huquqiy madaniyat insonning faqat qonunni bilishi bilan cheklanmaydi; u qonunning ijtimoiy zarurligini anglash, uni qadriyat sifatida qabul qilish, huquqiy normalarga ongli ravishda rioya etish va boshqalarning huquqlarini hurmat qilishda namoyon bo'ladi. Davlat va huquq nazariyasiga oid adabiyotlarda huquqiy madaniyat huquqni bilish, huquqiy qadriyatlarni anglash, huquqiy faollik va qonuniy xulq-atvor bilan bog'liq murakkab ijtimoiy-huquqiy hodisa sifatida tavsiflanadi. Xususan, huquqiy madaniyatning odatdagi, kasbiy va nazariy darajalari farqlanib, odatdagi daraja kishilarning kundalik hayotida o'z subyektiv huquqlarini amalga oshirishi va yuridik majburiyatlarini bajarishi bilan bog'lanadi; kasbiy daraja huquqiy faoliyat bilan doimiy shug'ullanuvchi shaxslarga xos bo'lsa, nazariy daraja huquqning chuqur mohiyati, qadriyatlari va amal qilish mexanizmlarini anglashni

ifodalaydi.[1] Demak, qonunni hurmat qilish huquqiy madaniyatning barcha darajalarida namoyon bo'ladigan universal mezondir.

Qonunni hurmat qilish tushunchasini oddiy itoatkorlik bilan tenglashtirish to'g'ri emas. Chunki qonunga faqat jazodan qo'rqib bo'ysunish huquqiy madaniyatning past darajasini ifodalaydi. Yuksak huquqiy madaniyat esa qonunga ongli, ixtiyoriy va mas'uliyatli munosabatda bo'lishni taqozo etadi. Bunday holatda fuqaro qonunni tashqi majburiyat sifatida emas, balki shaxsiy erkinlik, ijtimoiy adolat va umumiy tartibni ta'minlovchi vosita sifatida qabul qiladi. Davlat va huquq nazariyasida huquqiy ong huquq, qonunchilik, adolat, huquqiy tartibot va huquqiy voqelikka nisbatan kishilarning qarashlari, baholari, his-tuyg'ulari va g'oyalari tizimi sifatida talqin etiladi. Huquqiy ongning yetukligi qonunga munosabatda bevosita aks etadi: huquqiy ongi rivojlangan shaxs qonunni faqat davlat tomonidan belgilangan qoida deb emas, balki jamiyat hayotini tartibga soluvchi, inson huquq va erkinliklarini muhofaza qiluvchi ijtimoiy qadriyat sifatida qabul qiladi. Shu bois qonunni hurmat qilish huquqiy ong va huquqiy madaniyat o'rtasidagi amaliy bog'lovchi halqa hisoblanadi. Huquqiy ong qonun haqidagi bilim va qarashlarni shakllantirsa, huquqiy madaniyat ushbu bilim va qarashlarni hayotiy xulq-atvorga aylantiradi.

Huquqiy madaniyatning asosiy belgilaridan biri shaxsning huquq va majburiyatlar o'rtasidagi muvozanatni anglashidir. Jamiyatda ayrim hollarda fuqarolar o'z huquqlarini talab qilishda faol bo'lishadi, biroq o'z zimmasidagi huquqiy majburiyatlarni bajarishga yetarlicha mas'uliyat bilan yondashmaydilar. Bu holat huquqiy madaniyatning to'liq shakllanmaganligidan dalolat beradi. Chunki huquqiy davlat sharoitida har bir huquq tegishli majburiyatlar bilan uzviy bog'liq. Masalan, shaxs so'z erkinligi huquqiga ega bo'lishi bilan birga, boshqa shaxslarning sha'ni, qadr-qimmati va huquqlarini hurmat qilish majburiyatiga ham ega. Mulk huquqi esa o'z mulkidan qonunga muvofiq foydalanish, boshqalarga zarar yetkazmaslik va jamoat manfaatlarini inobatga olish bilan uyg'un bo'lishi kerak. Demak, qonunni hurmat qilish huquq va burchlar birligini anglashdan boshlanadi. Bu jarayonda huquqiy madaniyat shaxsni qonunga rioya qilishga majburlovchi tashqi mexanizm emas, balki uni huquqiy mas'uliyatli fuqaro sifatida shakllantiruvchi ichki ma'naviy-huquqiy omil vazifasini bajaradi.

O'zbekistonda huquqiy madaniyatni yuksaltirish davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 9 yanvardagi PF-5618-son Farmonida "Yuksak huquqiy madaniyat - mamlakat taraqqiyoti kafolati" degan konseptual g'oya asosida aholining barcha qatlamlari huquqiy savodxonlikka erishishi, yuksak darajadagi huquqiy ongga ega bo'lishi hamda huquqiy bilimlarini kundalik hayotda qo'llay olishi uchun tizimli va keng qamrovli huquqiy targ'ibot tadbirlarini tashkil qilish davlat organlari va tashkilotlarning ustuvor vazifalaridan biri etib belgilangan. Bu qoida huquqiy madaniyatni faqat ta'lim muassasalari yoki huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyati bilan cheklab bo'lmasligini ko'rsatadi. Aksincha, huquqiy madaniyat oila, maktab, mahalla, ommaviy axborot vositalari, davlat organlari, sud-huquq tizimi, fuqarolik jamiyati institutlari va har bir fuqaroning kundalik hayoti orqali shakllanadigan kompleks ijtimoiy jarayondir. Shuning uchun qonunni hurmat qilish madaniyatini yuksaltirish umummilliy vazifa hisoblanadi.

Qonunni hurmat qilishning huquqiy madaniyat asosi sifatidagi o'rni qonuniylik prinsipi bilan chambarchas bog'liq. Qonuniylik - davlat organlari, mansabdor shaxslar, fuqarolar va tashkilotlarning Konstitutsiya va qonunlarga qat'iy rioya qilishi, huquqiy normalarni bir xilda va adolatli qo'llashi demakdir. Biroq qonuniylik faqat davlat tomonidan nazorat va jazo choralari orqali ta'minlanmaydi. U jamiyat a'zolarining qonunga nisbatan ichki ishonchi, huquqiy mas'uliyati va ijtimoiy faolligi bilan mustahkamlanadi. Agar fuqaro qonunni hurmat qilsa, u huquqbuzarlik sodir etmaslik bilan cheklanmaydi, balki huquqbuzarlikka befarq qaramaslik, boshqalarning huquqlarini himoya qilish, adolatsizlikka nisbatan huquqiy

munosabat bildirish kabi faol pozitsiyani ham namoyon etadi. Shu nuqtai nazardan qonunni hurmat qilish fuqaroni passiv itoatkor emas, balki huquqiy faol shaxs sifatida tarbiyalaydi.

Ilmiy adabiyotlarda huquqiy tarbiya huquqiy ong va huquqiy madaniyatni shakllantirishning zarur sharti sifatida baholanadi. Huquqiy tarbiya huquqiy bilimlarni tarqatish, qonunga muvofiq xulq-atvorning ahamiyatini tushuntirish, huquqiy qadriyatlarni shaxs ongiga singdirish va qonun normalariga rioya qilish odatini shakllantirishga qaratilgan maqsadli faoliyatdir. Davlat va huquq nazariyasiga oid manbada huquqiy tarbiya huquqiy tajriba almashish bo'yicha davlat, jamoat tashkilotlari va fuqarolarning bir maqsadga yo'naltirilgan faoliyati, ya'ni huquq normalariga rioya qilish, ularni bajarish va ulardan foydalanishni ta'minlovchi ijobiy tasavvurlar, qarashlar va qadriyatlarni shakllantirish jarayoni sifatida ko'rsatilgan.[2] Bu ta'rif qonunni hurmat qilish tabiiy ravishda o'z-o'zidan paydo bo'lmasligini, balki uzluksiz huquqiy ta'lim, targ'ibot, amaliy tajriba va shaxsiy namuna orqali shakllanishini ko'rsatadi. Shu sababli huquqiy tarbiya maktab yoshidayoq boshlanishi, oliy ta'limda chuqurlashtirilishi, kasbiy faoliyatda esa doimiy ravishda takomillashtirilishi lozim.

Qonunni hurmat qilishni shakllantirishda huquqiy bilim muhim o'rin tutadi, biroq bilimning o'zi yetarli emas. Ayrim shaxslar qonunni yaxshi bilishi mumkin, ammo uni o'z manfaatiga moslab buzishi yoki aylanib o'tishga harakat qilishi mumkin. Bu holat huquqiy bilim bilan huquqiy madaniyat o'rtasida farq borligini ko'rsatadi. Huquqiy madaniyat huquqiy bilimni axloqiy mas'uliyat, ijtimoiy burch va qonunga ishonch bilan birlashtiradi. Shuning uchun huquqiy ta'limda qonun normalarini yodlatishdan ko'ra, ularning ijtimoiy mohiyatini tushuntirish, hayotiy misollar asosida huquqiy vaziyatlarni tahlil qilish, shaxsda adolat, mas'uliyat va inson huquqlariga hurmat tuyg'usini shakllantirish muhimdir. Bu jihatdan huquqiy madaniyat huquqiy axborotni mexanik o'zlashtirish emas, balki huquqiy qadriyatlarni shaxsiy e'tiqodga aylantirish jarayonidir.

Qonunni hurmat qilish madaniyati huquqiy nigilizmga qarshi kurashning eng muhim vositalaridan biridir. Huquqiy nigilizm - qonun va huquqiy normalarni mensimaslik, ularni ijro etmaslik, qonunning ijtimoiy qadrini inkor etish holatidir. Davlat va huquq nazariyasiga oid adabiyotlarda huquqiy nigilizm jamiyat huquqiy taraqqiyotiga jiddiy xavf tug'diruvchi, huquqiy ong va huquqiy madaniyatning yuksalishiga to'siq bo'luvchi salbiy hodisa sifatida baholanadi.[3] Qonunga hurmat susaygan joyda huquqbuzarlikka befarqlik kuchayadi, korrupsiyaga toqat paydo bo'ladi, fuqarolar davlat organlariga ishonchini yo'qota boshlaydi, sud qarorlari va qonunlar ijrosiga nisbatan shubha kuchayadi. Shuning uchun huquqiy nigilizmga qarshi kurash faqat jazo choralari bilan emas, balki qonunning adolatli, ochiq va barchaga bir xil qo'llanishini ta'minlash, huquqiy targ'ibotni kuchaytirish, davlat organlari faoliyatida shaffoflikni oshirish va fuqarolarda qonunga ishonchni mustahkamlash orqali amalga oshirilishi kerak.

Qonunni hurmat qilish madaniyatini shakllantirishda davlat organlarining o'rni alohida ahamiyatga ega. Chunki fuqaro qonunga bo'lgan munosabatini ko'p hollarda davlat organlari va mansabdor shaxslarning qonunga munosabati orqali baholaydi. Agar davlat organlari qonunga qat'iy rioya qilsa, fuqarolarning huquqlarini hurmat qilsa, murojaatlarga o'z vaqtida va adolatli javob bersa, sud qarorlari xolis va asosli qabul qilinsa, jamiyatda qonunga ishonch kuchayadi. Aksincha, qonunni qo'llashda adolatsizlik, byurokratiya, tanish-bilishchilik yoki korrupsiya holatlari kuzatilsa, fuqarolarda huquqiy nigilizm kuchayishi mumkin. Demak, qonunni hurmat qilish madaniyati faqat fuqarolardan talab qilinadigan xulq-atvor emas; u davlat organlari, mansabdor shaxslar va butun boshqaruv tizimi uchun ham asosiy mezonidir. Huquqiy davlatda qonun barcha uchun bir xil majburiy bo'lishi, hech kim qonundan ustun turmasligi va har qanday vakolat qonun bilan cheklanishi kerak.

Xalqaro huquqshunoslikda ham huquqiy madaniyat jamiyatda huquqiy institutlar qanday qabul qilinishi, qonunlar qanday bajarilishi va huquqqa nisbatan qanday munosabat

shakllanishi bilan bog'liq tushuncha sifatida tahlil qilinadi. Devid Nelken huquqiy madaniyatni umumiy ma'noda huquqqa yo'naltirilgan ijtimoiy xulq-atvor va munosabatlarning nisbatan barqaror namunasi sifatida tavsiflaydi.[4] Bu yondashuvdan kelib chiqilsa, qonunni hurmat qilish huquqiy madaniyatning markaziy elementi hisoblanadi, chunki qonunga munosabat jamiyatdagi huquqiy institutlarga ishonch, fuqarolarning huquqiy faolligi va davlatning legitimligi bilan bevosita bog'liq. Shuningdek, zamonaviy sotsiologik-huquqiy tadqiqotlarda huquqiy madaniyat tushunchasi huquqiy hodisalarni faqat normalar majmui sifatida emas, balki ijtimoiy munosabatlar, institutsional amaliyotlar va huquqiy tafakkur bilan bog'liq holda tushunishga yordam berishi ta'kidlanadi.[5] Bu fikr qonunni hurmat qilishni ham faqat yuridik burch sifatida emas, balki ijtimoiy madaniyat, siyosiy ong va ma'naviy mas'uliyat bilan bog'liq hodisa sifatida qarash zarurligini ko'rsatadi.

Qonunni hurmat qilish oiladan boshlanadi. Bolada adolat, mas'uliyat, burch, halollik, boshqalar huquqiga hurmat kabi fazilatlar dastlab oilaviy tarbiya jarayonida shakllanadi. Agar oilada qoidalarga rioya qilish, va'daga vafo qilish, boshqalar mulkiga tegmaslik, kattalar va kichiklarni hurmat qilish, rostgo'ylik va mas'uliyat qadrlansa, bolada kelajakda qonunga hurmat hissi shakllanishi oson kechadi. Maktab va oliy ta'lim muassasalari esa ushbu dastlabki tarbiyani huquqiy bilimlar bilan boyitadi. Huquqiy ta'limda Konstitutsiya, inson huquqlari, fuqarolik burchlari, ma'muriy va jinoiy javobgarlik, mehnat huquqlari, ekologik mas'uliyat, raqamli muhitdagi huquqiy qoidalar kabi mavzular hayotiy misollar bilan tushuntirilsa, yoshlarda qonunni hurmat qilish ongli ehtiyojga aylanadi. Bu jarayonda quruq nazariy ma'lumotlardan ko'ra, huquqiy vaziyatlar tahlili, sud jarayonlari modellari, debatlar, huquqiy maslahat loyihalari, mahalla va ta'lim muassasalarida huquqiy targ'ibot tadbirlari samarali bo'ladi.

Qonunni hurmat qilish madaniyati iqtisodiy taraqqiyot uchun ham muhimdir. Chunki investor, tadbirkor va fuqaro o'z huquqlari qonun bilan ishonchli himoya qilinishiga ishonsa, iqtisodiy faollik ortadi. Mulk huquqining kafolatlanishi, shartnomalarning bajarilishi, sudlarning mustaqilligi, davlat organlari qarorlarining qonuniyligi va korrupsiyaga qarshi samarali kurash iqtisodiy munosabatlarda huquqiy ishonch muhitini yaratadi. Qonunga hurmat past bo'lgan jamiyatda esa "norasmiy qoidalar", tanish-bilishchilik, huquqiy xavf va ishonchsizlik kuchayadi. Bu holat tadbirkorlik muhitiga, investitsiyaviy jozibadorlikka va iqtisodiy o'sishga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun qonunni hurmat qilish nafaqat huquqiy, balki iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotning ham muhim shartidir.

Bugungi raqamli jamiyat sharoitida qonunni hurmat qilishning yangi ko'rinishlari ham shakllanmoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, elektron tijorat, raqamli bank xizmatlari va sun'iy intellekt texnologiyalari kengaygan sari huquqiy madaniyat faqat an'anaviy munosabatlar bilan cheklanmay qoldi. Shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, mualliflik huquqiga rioya qilish, kiberhuquqbuzarliklardan saqlanish, internetda haqorat va tuhmat tarqatmaslik, elektron shartnomalarni to'g'ri tuzish, raqamli moliyaviy operatsiyalarda qonuniylikka amal qilish kabi masalalar zamonaviy huquqiy madaniyatning muhim tarkibiy qismlariga aylandi. Demak, qonunni hurmat qilish madaniyati vaqt o'tishi bilan yangi ijtimoiy munosabatlarga moslashib boradi, ammo uning asosiy mohiyati - adolat, mas'uliyat, huquq va burchlar muvozanati, boshqalar huquqiga hurmat kabi qadriyatlar o'zgarmaydi.

Qonunni hurmat qilishni mustahkamlash uchun bir necha yo'nalishda izchil ish olib borish zarur. Birinchidan, huquqiy ta'limni yosh xususiyatlariga mos, hayotiy va amaliy mazmunda tashkil etish lozim. Ikkinchidan, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarda qonunni tushuntirish, huquqiy maslahatlar berish, huquqbuzarlik oqibatlarini ko'rsatish va ijobiy huquqiy namuna yaratish kuchaytirilishi kerak. Uchinchidan, davlat organlari faoliyatida ochiqlik, hisobdorlik va adolatlilik ta'minlanishi lozim, chunki qonunga hurmat davlatning o'zi qonunga qanday amal qilishiga bog'liq. To'rtinchidan, fuqarolarda o'z huquqlarini qonuniy yo'l bilan himoya qilish ko'nikmalarini shakllantirish muhim.

Beshinchidan, huquqiy nigilizm, korrupsiya va qonunni aylanib o'tishga urinishlarga nisbatan jamiyatda murosasiz munosabat qaror topishi zarur.

Xulosa qilib aytganda, qonunni hurmat qilish huquqiy madaniyatning asosi, huquqiy davlatning tayanchi va fuqarolik jamiyatining muhim belgisidir. Qonunga hurmat insonning huquqiy bilimlari, axloqiy qarashlari, ijtimoiy mas'uliyati va fuqarolik pozitsiyasi uyg'unligida namoyon bo'ladi. Yuksak huquqiy madaniyatga ega shaxs qonunga faqat jazodan qo'rqqani uchun emas, balki uni adolat, tartib, erkinlik va umumiy manfaat kafolati sifatida anglagani uchun rioya qiladi. O'zbekistonda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish borasida belgilangan islohotlar aynan shu maqsadga - fuqarolarda qonunga hurmat, huquqiy mas'uliyat va faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishga qaratilgan. Shu sababli qonunni hurmat qilishni kuchaytirish faqat huquqshunoslar yoki davlat organlarining vazifasi emas, balki har bir fuqaro, har bir oila, har bir ta'lim muassasasi va butun jamiyatning umumiy mas'uliyatidir. Qonun hurmat qilingan joyda adolat qaror topadi, inson huquqlari muhofaza qilinadi, davlatga ishonch ortadi va jamiyat taraqqiyoti uchun mustahkam huquqiy asos yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Davlat va huquq nazariyasi va tarixi. Darslik. - Toshkent, 2020. - B. 99–100.
2. Davlat va huquq nazariyasi va tarixi. Darslik. - Toshkent, 2020. - B. 100–101.
3. Davlat va huquq nazariyasi va tarixi. Darslik. - Toshkent, 2020. - B. 101–102.
4. Nelken D. Using the Concept of Legal Culture. Australian Journal of Legal Philosophy. Vol. 29. 2004. - P. 1.
5. Pennisi C. Legal Culture and Empirical Research: Improving the Socio-Legal Character of the Sociology of Law. Oñati Socio-Legal Series. 2022. - P. 3–6.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 9-yanvardagi PF-5618-son Farmoni. "Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida". - 2-band.

Ubaydullayev Ilxomjon Raxmatovich
FarDU "Huquqshunoslik" fakulteti o'qituvchisi

ZAMONAVIY HUQUQSHUNOS KASBIY FAOLIYATIDA TANQIDIY FIKRLASHNING AHAMIYATI

Annotatsiya. Mazkur maqolada huquqshunos faoliyatida tanqidiy fikrlashning nazariy va amaliy ahamiyati tahlil qilinadi. Unda tanqidiy fikrlash huquqiy axborotni to'g'ri baholash, dalillarni xolis tahlil qilish, huquq normalarini tizimli sharhlash, muqobil huquqiy pozitsiyalarni ko'ra olish hamda asosli qaror qabul qilishning muhim sharti sifatida yoritiladi. Shuningdek, maqolada tanqidiy fikrlashning huquqiy ong, huquqiy madaniyat, kasbiy mustaqillik, advokatlik etikasi, sud-huquq amaliyoti va yuridik ta'lim sifatini oshirishdagi o'rni ko'rib chiqiladi. Tanqidiy fikrlash huquqshunosni qonun normalarini mexanik qo'llovchi emas, balki adolat, inson huquqlari va qonun ustuvorligiga xizmat qiluvchi mas'uliyatli mutaxassis sifatida shakllantirishi asoslanadi.

Kalit so'zlar: tanqidiy fikrlash, huquqshunos faoliyati, huquqiy tafakkur, huquqiy ong, huquqiy madaniyat, dalillarni baholash, huquq normasini sharhlash, kasbiy mustaqillik, huquqiy argumentatsiya, qonun ustuvorligi.

Аннотация. В данной статье анализируется теоретическое и практическое значение критического мышления в деятельности юриста. Критическое мышление рассматривается как важное условие правильной оценки правовой информации, объективного анализа доказательств, системного толкования правовых норм, умения видеть альтернативные правовые позиции и принимать обоснованные решения. Кроме того, в статье раскрывается роль критического мышления в формировании правового сознания, правовой культуры, профессиональной независимости, адвокатской этики, судебно-правовой практики и повышении качества юридического образования. Обосновывается, что критическое мышление формирует юриста не как механического исполнителя правовых норм, а как ответственного специалиста, служащего справедливости, правам человека и верховенству закона.

Ключевые слова: критическое мышление, деятельность юриста, правовое мышление, правовое сознание, правовая культура, оценка доказательств, толкование правовой нормы, профессиональная независимость, правовая аргументация, верховенство закона.

Abstract. This article analyzes the theoretical and practical significance of critical thinking in the professional activity of a lawyer. Critical thinking is considered an essential condition for the proper assessment of legal information, objective evaluation of evidence, systematic interpretation of legal norms, the ability to identify alternative legal positions, and the adoption of well-reasoned decisions. The article also examines the role of critical thinking in the development of legal consciousness, legal culture, professional independence, legal ethics, judicial practice, and the improvement of legal education. It is argued that critical thinking shapes a lawyer not as a mechanical applier of legal norms, but as a responsible professional serving justice, human rights, and the rule of law.

Key words: critical thinking, legal profession, legal reasoning, legal consciousness, legal culture, assessment of evidence, interpretation of legal norms, professional independence, legal argumentation, rule of law.

Bugungi kunda huquqshunos faoliyati faqat qonun normalarini bilish va ularni amalda qo'llash bilan cheklanib qolmaydi. Zamonaviy huquqiy jarayonlarda yuristdan huquqiy ma'lumotlarni tahlil qilish, dalillarni xolis baholash, normalarni to'g'ri sharhlash, turli huquqiy pozitsiyalarni taqqoslash va asosli xulosa chiqarish qobiliyati talab etiladi. Shu

nuqtayi nazardan, tanqidiy fikrlash huquqshunosning kasbiy kompetensiyasini belgilaydigan muhim intellektual mezonlardan biri hisoblanadi.

Ma'lumki, tanqidiy fikrlash tushunchasi falsafa, pedagogika, psixologiya va huquqshunoslikda turlicha talqin qilingan bo'lsa-da, uning umumiy mazmuni bir nuqtada birlashadi: inson har qanday ma'lumot, da'vo, dalil yoki qarorni shubhasiz qabul qilmasdan, uning asoslarini, mantiqiy izchilligini, isbotlanganlik darajasini, oqibatlarini va muqobil variantlarini tekshirishi lozim. Jon Dyui "How We Think" asarida refleksiv fikrlashni har qanday e'tiqod yoki bilim da'vosini uni qo'llab-quvvatlovchi asoslar va undan kelib chiqadigan natijalar nuqtayi nazaridan faol, izchil va ehtiyotkorona ko'rib chiqish jarayoni sifatida ta'riflaydi.[1] Uning fikri huquqshunos faoliyati uchun juda muhim, chunki har bir huquqiy masalada "nima sodir bo'ldi?", "bu holat qanday huquqiy normaga mos keladi?", "ushbu norma qanday maqsadni ko'zlaydi?", "dalillar yetarli?", "qarorning ijtimoiy va huquqiy oqibati qanday bo'ladi?" kabi savollar asosiy o'rin tutadi. Dyui asarining 1910-yilgi nashrida refleksiv fikrlashning asosiy ta'rifi 6-betda berilgani Google Books va ochiq arxiv manbalarida ham ko'rsatiladi.

Huquqshunos uchun tanqidiy fikrlash, avvalo, huquqiy axborotni tahlil qilish madaniyatidir. Huquqiy axborot turli manbalardan iborat: Konstitutsiya, qonunlar, kodekslar, qonunosti hujjatlari, sud qarorlari, huquqiy doktrina, xalqaro shartnomalar, ekspert xulosalari, guvoh ko'rsatmalari, yozma va elektron dalillar, protsessual hujjatlar. Ularning har biri bir xil huquqiy kuchga, ishonchlik darajasiga yoki isbot qiymatiga ega emas. Tanqidiy fikrlaydigan huquqshunos manbalarni farqlaydi, normalar iyerarxiyasini hisobga oladi, dalillarning kelib chiqish manbasini tekshiradi, huquqiy matnni kontekstdan uzib talqin qilmaydi, muayyan pozitsiyani isbotlash uchun faqat o'zini qo'llab-quvvatlovchi dalillarni tanlab olish xatosiga yo'l qo'ymaydi. Richard Paul va Linda Elder tanqidiy fikrlashni har qanday fikrlash jarayonini maqsad, savol, axborot, xulosa, tushuncha, taxmin, oqibat va nuqtayi nazar kabi elementlar orqali nazorat qilish qobiliyati sifatida izohlaydilar.[2] Bu yondashuv huquqshunos uchun ayniqsa amaliy ahamiyatga ega, chunki huquqiy tahlilda har bir pozitsiyaning maqsadi, unga asos bo'lgan faktlar, qo'llanilgan tushunchalar, yashirin taxminlar va ehtimoliy oqibatlar alohida baholanishi kerak. Paul va Elderning tanqidiy fikrlashga oid asarlari hozirgi kunda Bloomsbury va Pearson nashrlari orqali keng qo'llaniladi.

O'zbek huquqshunosligida ham huquqiy tafakkur, huquqiy ong va huquqiy madaniyat masalalari huquqshunos shaxsining kasbiy shakllanishida markaziy o'rin tutadi. X.T. Odilqoriyev "Davlat va huquq nazariyasi" darsligida davlat va huquqni o'rganish faqat normativ bilimlar yig'indisini o'zlashtirish emas, balki huquqiy hodisalarning ijtimoiy mohiyati, vazifalari, shakllari va rivojlanish qonuniyatlarini ilmiy anglash ekanini ta'kidlaydi.[3] Bu fikr tanqidiy fikrlash bilan bevosita bog'liq, chunki huquqshunos huquq normasini ijtimoiy hayotdan ajralgan holda emas, balki muayyan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi vosita sifatida baholashi lozim.

Tanqidiy fikrlash huquqshunosning huquqiy ongi bilan chambarchas bog'liq. Huquqiy ong huquq haqidagi bilimlar, baholar, g'oyalar, his-tuyg'ular va huquqqa munosabatlar tizimi hisoblanadi. Agar huquqiy ong past bo'lsa, huquqshunos qonunni faqat majburlov vositasi sifatida ko'rishi, uning inson huquqlari, adolat, erkinlik va mas'uliyat bilan bog'liq ijtimoiy mazmunini yetarlicha anglamasligi mumkin. Tanqidiy fikrlash esa huquqiy ongni faollashtiradi: u huquqshunosni har bir normaning maqsadi, adolatga muvofiqligi, inson huquqlariga ta'siri va ijtimoiy natijasi haqida o'ylashga majbur etadi. Masalan, jinoyat huquqida moddani formal qo'llash bilan aybdorlikni isbotlash o'rtasida farq bor; fuqarolik huquqida shartnoma matnini o'qish bilan taraflar haqiqiy irodasini aniqlash o'rtasida farq bor; ma'muriy huquqda vakolat mavjudligini aniqlash bilan vakolatdan maqsadga muvofiq va proporsional foydalanishni baholash o'rtasida farq bor. Bu farqlarni anglash tanqidiy huquqiy tafakkursiz mumkin emas.

Bizning nazdimizda huquqshunos faoliyatida tanqidiy fikrlashning quyidagi vazifalari mavjud:

Birinchi muhim vazifasi - muammoni to'g'ri qo'yishdir. Ko'p hollarda huquqiy xato noto'g'ri javobdan emas, noto'g'ri savoldan boshlanadi. Masalan, fuqaro ma'muriy jarimadan norozi bo'lsa, huquqshunos faqat "jarima qonuniymi?" degan savol bilan cheklanmasligi kerak. U "jarimani qo'llash vakolati bormi?", "bayonnoma to'g'ri rasmiylashtirilganmi?", "shaxsga xabar berilganmi?", "dalillar to'planganmi?", "muddatlarga rioya qilinganmi?", "protsessual huquqlar tushuntirilganmi?", "javobgarlikka tortishda shaxsni aniqlashda xatolik bormi?" kabi savollarni ham qo'yishi lozim. Tanqidiy fikrlash huquqshunosni birlamchi ko'rinishga ishonib qolmaslikka, voqeaning huquqiy ahamiyatga ega barcha elementlarini aniqlashga o'rgatadi. Frederik Shauer "Thinking Like a Lawyer" asarida huquqiy fikrlash oddiy hayotiy mulohazadan farqli ravishda qoidalar, pretsedentlar, analogiyalar, vakolatli manbalar va huquqiy institutlar orqali tartibga solinishini ko'rsatadi.[4]

Ikkinchi vazifa - dalillarni baholash. Huquqshunos dalil bilan taxminni, fakt bilan bahoni, ehtimol bilan isbotni, huquqiy ahamiyatga ega holat bilan ikkinchi darajali ma'lumotni farqlay olishi shart. Sud jarayonida yoki yuridik maslahat berishda huquqshunosning notanqidiy yondashuvi ishonchsiz ma'lumotga tayanish, bir tomonlama xulosa chiqarish, manfaatdor shaxsning gapini to'liq haqiqat deb qabul qilish, elektron dalillarning manbasini tekshirmaslik, ekspert xulosasini mutlaq haqiqat sifatida ko'rish kabi xatolarga olib keladi. Tanqidiy fikrlash huquqshunosdan har bir dalil bo'yicha kamida uch savolni talab qiladi: bu dalil qayerdan olingan, u ishonchlimi, u huquqiy xulosani isbotlash uchun yetarlimi? Entoni Ueston "A Rulebook for Arguments" asarida dalillash madaniyatining asosiy sharti sifatida aniq tezis, ishonchli asos, mantiqiy bog'liqlik va qarshi fikrlarni hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.[5] Ushbu yondashuv huquqiy nutq va protsessual hujjatlarda juda muhim: da'vo arizasi, apellyatsiya shikoyati, advokat so'zi, huquqiy xulosa yoki shartnoma bo'yicha ekspert fikri dalilsiz bayonotlar emas, balki mantiqiy qurilgan huquqiy argumentatsiya bo'lishi lozim.

Uchinchi vazifa - huquq normasini to'g'ri sharhlash. Huquqshunos qonun matnini grammatik o'qish bilan cheklanmasligi kerak; u normaning tizimdagi o'rnini, qonun chiqaruvchi maqsadi, huquqiy prinsiplar bilan aloqasi, konstitutsiyaviy qadriyatlar va xalqaro standartlar bilan muvofiqligini ham hisobga olishi zarur. Tanqidiy fikrlash qonunni xohlagancha talqin qilish degani emas; aksincha, u talqinda intizom, dalil, metod va mas'uliyat talab qiladi. X.T. Odilqoriyev davlat va huquq nazariyasi metodologiyasida umumilmiy va maxsus-yuridik metodlar, jumladan tahlil, sintez, qiyosiy-huquqiy, tarixiy-huquqiy va tizimli yondashuvning ahamiyatini yoritadi.[6]

To'rtinchi vazifa - muqobil huquqiy pozitsiyalarni ko'ra olish. Kuchli huquqshunos faqat o'z pozitsiyasini emas, qarshi tomon pozitsiyasini ham tushunadi. U sudya, prokuror, advokat, da'vogar, javobgar, davlat organi yoki fuqaro nuqtayi nazaridan masalaga qarab ko'ra oladi. Bu qobiliyat tanqidiy fikrlashning eng muhim belgilariga kiradi. F. Shauer huquqiy fikrlashda "qarshi tomonni ko'ra olish", analogiyalar va vakolatli manbalar bilan ishlash huquqshunosning o'ziga xos tafakkur tarzini shakllantirishini ta'kidlaydi.[7] Masalan, advokat himoya nutqini tayyorlar ekan, faqat mijoz foydasiga dalillarni emas, ayblovlari yoki qarshi da'vo qanday dalillarga tayanishini ham oldindan tahlil qilishi kerak. Yurist shartnoma tuzar ekan, faqat bugungi kelishuvni emas, ertaga nizo kelib chiqsa, shartnoma bandi qanday talqin qilinishi mumkinligini ham hisobga olishi lozim. Bu esa huquqshunos faoliyatida profilaktik fikrlashni shakllantiradi.

Beshinchi vazifa - kasbiy mustaqillikni ta'minlash. Huquqshunos, ayniqsa advokat, notarius, yuridik xizmat xodimi, sudya yoki prokuror tashqi bosim, manfaatlar to'qnashuvi, rahbariyat ko'rsatmasi, jamoatchilik kayfiyati, ommaviy axborot vositalari ta'siri yoki shaxsiy simpatiyalar ostida qaror qabul qilmasligi lozim. O'zbekiston Respublikasining "Advokatlik

faoliyatining kafolatlari va advokatlarning ijtimoiy himoyasi to'g'risida"gi Qonunida advokatlik faoliyatining asosiy prinsiplari sifatida advokat mustaqilligi, kasb etikasi qoidalariga, advokatlik siri va qasamyodiga qat'iy rioya etish, qonunchilikda man etilmagan usul va vositalardan foydalanish belgilangan. Bu normalarning amaliy mazmuni shundaki, advokat huquqiy pozitsiyani manfaatdor shaxs xohishiga ko'ra emas, qonun, dalil va kasbiy vijdon asosida belgilashi kerak. Tanqidiy fikrlash mustaqillikning intellektual asosidir: mustaqil bo'lish faqat tashkiliy kafolat emas, balki mustaqil fikrlay olish, har qanday bosimni huquqiy mezonlar orqali baholay olish qobiliyatidir.

Oltinchi vazifa - kasbiy etika va mas'uliyatni mustahkamlash. Tanqidiy fikrlash ba'zan faqat mantiqiy tahlil sifatida tushuniladi, ammo huquqshunos faoliyatida u axloqiy o'lchamga ham ega. Huquqshunos huquqiy imkoniyatni ko'ra olishi mumkin, lekin bu imkoniyatdan foydalanish adolat, halollik va kasbiy etikaga muvofiqmi, degan savolni ham berishi shart. Masalan, protsessual qonunchilikdagi kamchilikdan foydalanib, ishni ataylab cho'zish, raqibni qiyin ahvolga solish, haqiqatni yashirish, mijozga real imkoniyatni emas, asossiz umidni sotish huquqiy texnika nuqtayi nazaridan "aqlli" ko'rinishi mumkin, ammo kasbiy axloq nuqtayi nazaridan tanqidiy baholanishi kerak. O'zbekiston advokatlarning kasb etikasi qoidalarida advokatning halol, vijdonli, prinsipial, xushmuomala bo'lishi, murojaat qilgan shaxslar, ishonch bildiruvchilar, hamkasblar va boshqa shaxslarning sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilishi zarurligi belgilangan. Demak, tanqidiy fikrlash huquqshunosni faqat "qonun ruxsat beradimi?" degan savol bilan emas, balki "bu kasbiy burch va adolat talablariga mosmi?" degan savol bilan ham ishlashga undaydi.

Yettinchi vazifa - huquqiy yozuv va nutq sifatini oshirish. Huquqshunosning fikri ko'pincha matnda namoyon bo'ladi: da'vo arizasi, iltimosnoma, shikoyat, shartnoma, yuridik xulosa, ekspertiza, qaror loyihasi, maqola yoki ma'ruza. Tanqidiy fikrlash bo'lmasa, huquqiy matn umumiy gaplar, takrorlar, dalilsiz da'volar, noaniq atamalar va mantiqiy uzilishlardan iborat bo'lib qoladi. Tanqidiy fikrlaydigan huquqshunos esa matnni maqsadli tuzadi: avvalo muammoni qo'yadi, keyin faktlarni bayon qiladi, huquqiy normani keltiradi, dalillarni baholaydi, qarshi ehtimoliy pozitsiyalarni inobatga oladi va asoslangan xulosa chiqaradi. Karl Llevellin "The Bramble Bush" asarida huquqshunosni sud qarorlari va keyslar bilan ishlashga o'rgatishda matnni oddiy o'qish emas, huquqiy ma'noni ajratib olish, muhim va ikkinchi darajali holatlarni farqlash zarurligini ko'rsatadi.[8]

Sakkizinchi vazifa - huquqiy ta'lim sifatini oshirish. Yuridik ta'limda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish ma'ruza yodlash yoki test yechish bilan cheklanmasligi kerak. Huquqshunos tayyorlash jarayonida kazus tahlili, sud protsessi simulyatsiyasi, huquqiy yozuv, normativ hujjat ekspertizasi, qiyosiy-huquqiy tahlil, munozara, muammoli savollar va mustaqil tadqiqot usullari keng qo'llanilishi lozim. Holland va Webb'ning "Learning Legal Rules" o'quv qo'llanmasiga oid Oxford Learning Link resurslarida huquqiy qoidalarni o'rganish, pretsedent, ratio decidendi va huquqiy mulohaza kelajagi kabi mavzular alohida bo'limlar sifatida berilgan. Bu huquqiy ta'limda "qoidani bilish" bilan "qoidani qo'llay olish" o'rtasida katta farq borligini ko'rsatadi. O'zbekiston yuridik ta'limida ham talaba qonun matnini aytib berishdan ko'ra, huquqiy vaziyatni tahlil qilish, savol qo'yish, dalil topish, normani to'g'ri tanlash va xulosa chiqarishga o'rgatilishi kerak.

Tanqidiy fikrlash huquqshunos faoliyatida qonun ustuvorligini ta'minlashga xizmat qiladi. Qonun ustuvorligi shunchaki qonun mavjudligi emas, balki uning to'g'ri, adolatli, xolis va asosli qo'llanilishidir. Agar huquqshunos qonunni tanqidiy tahlil qilmasa, u norma va voqelik o'rtasidagi tafovutni ko'rmaydi; qonunchilikdagi bo'shliq, ziddiyat, noaniqlik yoki amaliyotdagi noto'g'ri talqinni payqamaydi. Tanqidiy fikrlash huquqshunosni huquq ijodkorligida ham faol qiladi: u amaldagi normalarning samaradorligini baholaydi, huquqiy bo'shliqlarni aniqlaydi, takliflar ishlab chiqadi, xorijiy tajribani qiyosiy tahlil qiladi. Bu

jihatdan tanqidiy fikrlash huquqshunosni faqat qonun ijrochisi emas, balki huquqiy tizimni takomillashtirish subyektiga aylantiradi.

Huquqshunosning tanqidiy fikrlashi jinoyat-protsessual faoliyatda alohida ahamiyatga ega. Jinoyat ishida inson taqdiri, erkinligi, sha'ni va kelajagi hal qilinadi. Shuning uchun tergovchi, prokuror, advokat va sudya har bir dalilni sinchkovlik bilan tekshirishi, ayblovlar va himoya dalillarini bir xil mezon bilan baholashi, aybsizlik prezumpsiyasiga rioya qilishi, shubhani ayblanuvchi foydasiga talqin qilish prinsipini unutmasligi lozim. Tanqidiy fikrlash bo'lmasa, huquqshunos "tasdiqlash xatosi"ga yo'l qo'yadi, ya'ni avvaldan shakllangan fikrini tasdiqlaydigan dalillarni izlaydi va unga zid ma'lumotlarni e'tiborsiz qoldiradi. Bu esa adolatsiz qarorlar, asossiz ayblovlar va inson huquqlari buzilishiga sabab bo'lishi mumkin. Tanqidiy fikrlash jinoyat protsessini formal harakatlar yig'indisi emas, haqiqatni aniqlash va huquqni muhofaza qilish mexanizmi sifatida anglashga yordam beradi.

Fuqarolik va iqtisodiy huquq sohalarida ham tanqidiy fikrlashning o'rni beqiyos. Shartnoma tuzishda huquqshunos faqat taraflar kelishgan bandlarni yozib qo'ymaydi; u ehtimoliy xavflarni oldindan ko'radi, majburiyatlarning aniqligini tekshiradi, javobgarlik mexanizmlarini belgilaydi, nizo kelib chiqqan taqdirda isbotlash imkoniyatini baholaydi. Masalan, shartnomada "sifatli xizmat ko'rsatish" degan umumiy ibora yetarli emas; xizmat mezonlari, muddat, qabul qilish tartibi, kamchiliklarni bartaraf etish, to'lov shartlari va javobgarlik aniq ko'rsatilmasa, keyinchalik nizo kelib chiqadi. Tanqidiy fikrlaydigan huquqshunos shartnomaga faqat hujjat sifatida emas, balki kelajakdagi huquqiy munosabatlarni boshqaruvchi instrument sifatida qaraydi. Shuning uchun huquqshunosning profilaktik tafakkuri nizolarni kamaytirish va huquqiy xavflarni oldindan bartaraf etishda muhimdir.

Ma'muriy huquq va davlat boshqaruvi sohasida tanqidiy fikrlash davlat organlari qarorlarining qonuniyligi, asosliqligi va mutanosibligini baholash imkonini beradi. Davlat organi vakolatga ega bo'lishi mumkin, ammo har qanday vakolat qonun maqsadiga muvofiq, inson huquqlarini hurmat qilgan holda va zarur darajada amalga oshirilishi shart. Huquqshunos ma'muriy qarorni baholar ekan, qaror qabul qilgan organ vakolatli ekanini, protsessual tartibga rioya qilinganini, shaxsga eshitishtirish huquqi berilganini, qaror dalillar bilan asoslanganini va cheklov mutanosib ekanini tekshirishi lozim. Bu, ayniqsa, litsenziyalash, jarima, ruxsatnoma, davlat xaridlari, soliq, bojxona va tadbirkorlik subyektlari huquqlarini himoya qilish sohalarida muhimdir.

Tanqidiy fikrlash sudya faoliyatida ham markaziy ahamiyatga ega. Sudya qonun va vijdon asosida ish ko'radi, ammo buning uchun u dalillarni chuqur tahlil qilishi, taraflar pozitsiyasini eshitishtirish, normalarni to'g'ri talqin qilishi va qarorni asoslab berishi kerak. Sud qarori faqat natija emas, balki huquqiy dalillash namunasidir. Agar qarorda faktlar, dalillar, huquqiy norma va xulosa o'rtasida mantiqiy bog'liqlik bo'lmasa, u ishonchli hisoblanmaydi. Shauerning huquqiy qoidalar, pretsedent, analogiya va sud fikri haqidagi tahlillari sudya tafakkuri uchun ham, advokat va prokuror faoliyati uchun ham muhim nazariy asos beradi.[9] Sud qarorlarining sifati jamiyatning sudga bo'lgan ishonchiga ta'sir qiladi; sudga ishonch esa huquqiy davlatning asosiy ko'rsatkichlaridan biridir.

Tanqidiy fikrlash huquqshunosning muloqot madaniyatini ham shakllantiradi. Yuridik faoliyatda huquqshunos turli shaxslar bilan ishlaydi: mijoz, davlat organi, sud, ekspert, guvoh, hamkasb, jurnalist, fuqaro. Har bir muloqotda axborot to'liq, aniq va xolis bo'lmashligi mumkin. Mijoz o'z manfaatiga mos holatlarni ko'proq aytadi, guvoh adashishi mumkin, ekspert xulosasi cheklangan ma'lumotga tayanishi mumkin, davlat organi o'z qarorini himoya qilishi mumkin. Tanqidiy fikrlaydigan huquqshunos suhbatda ham savol berish, aniqlashtirish, qarama-qarshiliklarni topish, faktni fikrdan ajratish, emotsional bayonotlar ortidagi huquqiy ahamiyatli holatni ko'rish qobiliyatiga ega bo'ladi. Bu mahorat advokatlik

suhbati, tergov harakatlari, mediatsiya, muzokara va sud jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy raqamli davrda tanqidiy fikrlashning ahamiyati yanada ortib bormoqda. Huquqshunoslar hozir elektron hujjatlar, raqamli dalillar, onlayn shartnomalar, sun'iy intellekt, avtomatlashtirilgan qarorlar, axborot xavfsizligi va shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish kabi yangi masalalar bilan to'qnashmoqda. Sun'iy intellekt huquqiy ma'lumotni tez topib berishi, hujjat loyihasini tayyorlashi yoki sud amaliyotini tahlil qilishi mumkin, ammo u huquqshunosning tanqidiy baholash mas'uliyatini almashtira olmaydi. Masalan, sun'iy intellekt noto'g'ri manbaga tayanishi, mavjud bo'lmagan sud amaliyotini keltirishi, kontekstni noto'g'ri tushunishi yoki huquqiy yurisdiksiyani aralashtirib yuborishi mumkin. 2023-yildagi Chatlaw haqidagi tadqiqotda ham huquqiy sun'iy intellekt tizimlarida "gallyutsinatsiya" xavfi borligi va ishonchlikni oshirish uchun qo'shimcha tekshiruv mexanizmlari zarurligi qayd etilgan. Demak, raqamli davr huquqshunosdan yanada kuchliroq tanqidiy fikrlashni talab qiladi: har qanday avtomatik javob qonun, amaliyot va dalillar bilan tekshirilishi shart.

O'zbekiston sharoitida huquqshunos faoliyatida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning amaliy yo'nalishlari bir nechta. Birinchidan, yuridik ta'limda kazuslar asosida o'qitishni kuchaytirish zarur. Talaba har bir mavzu bo'yicha nazariy qoidani emas, uning hayotiy vaziyatda qanday ishlashini ko'rishi kerak. Ikkinchidan, huquqiy yozuv va huquqiy argumentatsiya bo'yicha maxsus mashg'ulotlar joriy etilishi lozim. Uchinchidan, sud qarorlari, qonun loyihalari va ma'muriy qarorlar tanqidiy tahlil qilinishi kerak. To'rtinchidan, talabalar va amaliyotchi huquqshunoslar uchun huquqiy etika, manfaatlar to'qnashuvi va kasbiy mustaqillik bo'yicha amaliy treninglar o'tkazilishi maqsadga muvofiq. Beshinchidan, qiyosiy-huquqiy tahlilni kuchaytirish orqali huquqshunoslar xorijiy tajribani ko'r-ko'rona ko'chirish emas, balki milliy huquqiy tizim ehtiyojlariga mos baholashni o'rganishi lozim.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda huquqiy madaniyat muhim zamin bo'lib xizmat qiladi. Huquqiy madaniyat faqat qonunni bilish emas, balki qonunga hurmat, huquqdan ongli foydalanish, huquqiy mas'uliyat, adolatga intilish va boshqalar huquqini e'tirof etish madaniyatidir. Agar huquqshunos huquqiy madaniyatga ega bo'lmasa, uning tanqidiy fikrlashi manipulyativ vositaga aylanib qolishi mumkin. Ya'ni u qonunni adolat uchun emas, faqat aylanib o'tish yoki shaxsiy manfaatni himoya qilish uchun ishlatishi mumkin. Shuning uchun haqiqiy tanqidiy fikrlash doimo huquqiy madaniyat va kasbiy etika bilan birga bo'lishi shart. X.T. Odilqoriyev, O.T. Xusanov va boshqa o'zbek huquqshunoslari davlat va huquq nazariyasida huquqiy ong, huquqiy madaniyat va huquqiy tarbiya masalalarini huquqiy davlat barpo etishning muhim shartlari sifatida baholaydi.[10]

So'zimiz yakunida aytish mumkinki, huquqshunos faoliyatida tanqidiy fikrlash kasbiy kompetensiyaning ajralmas qismi hisoblanadi. U huquqshunosga huquqiy muammoni to'g'ri qo'yish, dalillarni xolis baholash, normani tizimli talqin qilish, muqobil pozitsiyalarni ko'ra olish, mustaqil va axloqiy qaror qabul qilish, huquqiy matn va nutqni mantiqiy qurish, inson huquqlarini samarali himoya qilish imkonini beradi. Tanqidiy fikrlashsiz huquqshunos qonunni mexanik qo'llovchi texnik xodimga aylanib qolishi mumkin; tanqidiy fikrlashga ega huquqshunos esa huquqni adolat, inson qadri va qonun ustuvorligiga xizmat qildiruvchi ijtimoiy mas'ul mutaxassis sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois yuridik ta'lim, advokatura, sud-huquq amaliyoti, davlat yuridik xizmati va huquq ijodkorligida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish strategik ahamiyatga ega. Bunday yondashuv huquqiy davlatni mustahkamlash, fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish hamda jamiyatda huquqqa bo'lgan ishonchni oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Dewey J. How We Think. Boston: D.C. Heath & Co., 1910. P. 6.

2. Paul R., Elder L. Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life. 3rd ed. Boston: Pearson, 2012. P. 21–24.
3. Одилқориев Х.Т. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик. Тошкент: “Адолат”, 2018. 13–20-бетлар.
4. Schauer F. Thinking Like a Lawyer: A New Introduction to Legal Reasoning. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009. P. 1–12.
5. Weston A. A Rulebook for Arguments. 5th ed. Indianapolis: Hackett Publishing, 2018. P. 1–12.
6. Одилқориев Х.Т. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Тошкент: “Адолат”, 2018. 20–28-бетлар.
7. Schauer F. Thinking Like a Lawyer: A New Introduction to Legal Reasoning. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009. P. 85–102.
8. Llewellyn K.N. The Bramble Bush: The Classic Lectures on the Law and Law School. Oxford: Oxford University Press, 2008. P. 37–54.
9. Schauer F. Thinking Like a Lawyer: A New Introduction to Legal Reasoning. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009. P. 171–187.
10. Одилқориев Х.Т., Хусанов О.Т., Тултеев И.Т. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Тошкент: “Yuridik adabiyotlar publish”, 2022. 111–118-бетлар.
11. Ўзбекистон Республикасининг “Адвокатура тўғрисида”ги Қонуни, 27.12.1996 йил, 349-I-сон, 1-модда.
12. Ўзбекистон Республикасининг “Адвокатлик фаолиятининг кафолатлари ва адвокатларнинг ижтимоий ҳимояси тўғрисида”ги Қонуни, 25.12.1998 йил, 721-I-сон, 2–3-моддалар.
13. Ўзбекистон Республикаси Адвокатлар палатаси. Адвокатларнинг касб этикаси қоидалари, 27.09.2013 йил, 8–9-бандлар.
14. Holland J., Webb J. Learning Legal Rules: A Students’ Guide to Legal Method and Reasoning. 11th ed. Oxford: Oxford University Press, 2022. P. 145–170.
15. Llewellyn K.N. The Bramble Bush. Oxford: Oxford University Press, 2008. P. 97–112.
16. Paul R., Elder L. Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Professional and Personal Life. 2nd ed. Upper Saddle River: FT Press, 2014. P. 33–45.
17. Dewey J. How We Think. Boston: D.C. Heath & Co., 1910. P. 12–13.

Sodiqov Axrorbek

*FarDU "Huquqshunoslik" fakulteti
"Maxsus huquqiy fanlar" kafedrası o'qituvchisi*

MAMLAKATIMIZDA YO'L HARAKATI QOIDABUZARLIKLARINI JARIMA BALLARI TIZIMI ORQALI BAHOLASHNING HUQUQIY VA NAZARIY JIHATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2025-yil 6-maydagi 296-son qarori bilan joriy etilgan yo'l harakati qoidabuzarliklarini jarima ballari asosida baholash tizimining huquqiy mohiyati va amaliy ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida jarima ballari tizimining ma'muriy javobgarlik institutidagi o'rni, uning profilaktik vazifalari hamda xorijiy davlatlar tajribasi bilan o'zaro bog'liqligi o'rganilgan. Shuningdek, tizimning haydovchilar intizomini mustahkamlash va yo'l harakati xavfsizligini ta'minlashdagi roli ilmiy-nazariy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: yo'l harakati xavfsizligi, ma'muriy javobgarlik, jarima ballari, huquqbuzarliklar profilaktikasi, transport huquqi, huquqiy mexanizm, yo'l harakati qoidalari.

Аннотация. В данной статье анализируются правовая сущность и практическое значение системы оценки нарушений правил дорожного движения на основе штрафных баллов, введенной Постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан № 296 от 6 мая 2025 года. В ходе исследования изучены место системы штрафных баллов в институте административной ответственности, её профилактические функции, а также взаимосвязь с опытом зарубежных государств. Кроме того, с научно-теоретической точки зрения обоснована роль данной системы в укреплении дисциплины водителей, повышении уровня соблюдения правил дорожного движения и обеспечении безопасности дорожного движения. Автором сформулированы выводы относительно преимуществ системы, правовых механизмов её применения и перспектив дальнейшего развития.

Ключевые слова: безопасность дорожного движения, административная ответственность, система штрафных баллов, профилактика правонарушений, транспортное право, правовой механизм, дисциплина водителей, правила дорожного движения, меры административно-правового воздействия.

Abstract. This article analyzes the legal essence and practical significance of the system of assessing traffic violations based on penalty points, introduced by the Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 296 dated May 6, 2025. During the study, the role of the penalty points system in the institution of administrative responsibility, its preventive functions and its correlation with the experience of foreign countries were studied. Also, the role of the system in strengthening driver discipline and ensuring road safety was scientifically and theoretically substantiated.

Key words: Road safety, administrative liability, penalty points, crime prevention, transport law, legal mechanism, traffic rules.

Huquqiy demokratik davlat qurish sharoitida fuqarolarning hayoti va sog'lig'ini himoya qilish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur vazifani amalga oshirishda yo'l harakati xavfsizligini ta'minlash muhim o'rin tutadi. Chunki transport tizimi zamonaviy jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishida muhim omil bo'lish bilan birga, inson hayoti uchun yuqori xavf manbai ham hisoblanadi.

Yo'l harakati qoidalarining buzilishi natijasida yuzaga keladigan salbiy oqibatlar davlat tomonidan yanada samarali nazorat mexanizmlarini ishlab chiqishni talab etadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, Vazirlar Mahkamasining 296-son qarori bilan joriy etilgan jarima ballari

tizimi ma'muriy javobgarlikning yangi va zamonaviy shakli sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Huquq nazariyasida javobgarlik instituti nafaqat huquqbuzarni jazolash, balki yangi huquqbuzarliklarning oldini olish vositasi sifatida ham qaraladi. Shu sababli zamonaviy huquqiy tizimlarda javobgarlik choralarining profilaktik xususiyatiga alohida e'tibor qaratiladi.

Jarima ballari tizimi aynan profilaktik ta'sir mexanizmlaridan biri hisoblanadi. Uning mohiyati shundaki, haydovchining har bir qoidabuzarligi ma'lum ball bilan baholanadi va ushbu ballar muayyan muddat davomida hisobga olinadi. Natijada shaxsning yo'l harakati qoidalariga bo'lgan munosabati uzoq muddatli monitoring asosida baholanadi. An'anaviy jarima tizimida qoidabuzarlik va jazo o'rtasidagi bog'liqlik bir martalik xarakterga ega bo'lsa, jarima ballari tizimida huquqbuzarning umumiy xulq-atvori va intizomi baholanadi. Shu jihatdan mazkur tizim ma'muriy javobgarlikning individualizatsiyalashgan shakli hisoblanadi.

Mazkur qarorning qabul qilinishi yo'l harakati xavfsizligini ta'minlash sohasidagi huquqiy islohotlarning mantiqiy davomi sifatida baholanishi mumkin. Qaror orqali davlat yo'l harakati qoidalariga rioya etish ustidan nazoratni kuchaytirish bilan birga, haydovchilarning huquqiy ongini shakllantirishga qaratilgan yangi mexanizmni amaliyotga joriy etdi.

Jarima ballari tizimi haydovchilarning harakatlarini muntazam monitoring qilish imkonini beradi. Bunda qoidabuzarlikning bir martalik sodir etilgani emas, balki uning takroriyligi va tizimliliigi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa xavfli haydovchilarni aniqlash va ularga nisbatan differensial yondashuvni qo'llash imkoniyatini yaratadi.

Shuningdek, qaror davlat boshqaruvida raqamli texnologiyalarni keng qo'llash tamoyillariga ham mos keladi. Jarima ballarining elektron tizim orqali yuritilishi shaffoflikni ta'minlash va inson omilini kamaytirishga xizmat qiladi.

Ma'muriy huquq nazariyasida profilaktika huquqbuzarliklarning oldini olishning eng samarali vositalaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Jarima ballari tizimining asosiy afzalligi ham aynan uning profilaktik xususiyatida namoyon bo'ladi.

Haydovchi qoidabuzarlik sodir etganida faqat moliyaviy yo'qotishga emas, balki kelajakda transport vositasini boshqarish huquqiga ta'sir etuvchi oqibatlarga ham duch keladi. Bu esa uning huquqiy mas'uliyat hissini kuchaytiradi.

Psixologik nuqtai nazardan ham mazkur tizim samarali hisoblanadi. Chunki insonlar uzoq muddatli salbiy oqibatlarga olib keladigan holatlardan qochishga intiladilar. Jarima ballarining yig'ilib borishi haydovchini qoidalariga qat'iy rioya qilishga undaydi. Rivojlangan davlatlarning aksariyatida jarima ballari tizimi yo'l harakati xavfsizligini ta'minlashning muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiya va Kanada kabi mamlakatlarda haydovchilarning qoidabuzarliklari maxsus reyting tizimi orqali nazorat qilinadi.

Mazkur davlatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, jarima ballari tizimi takroriy qoidabuzarliklarni kamaytirish, haydovchilar intizomini oshirish va yo'l harakati madaniyatini shakllantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekiston tajribasi ham ushbu xalqaro amaliyot bilan uyg'unlashgan holda shakllantirilgan bo'lib, milliy qonunchilik va mahalliy sharoitlar hisobga olingan.

Jarima ballari tizimining asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat:

haydovchilar intizomini oshiradi;

takroriy qoidabuzarliklarni aniqlash imkonini beradi;

profilaktik nazorat samaradorligini kuchaytiradi;

ma'muriy javobgarlikning individualizatsiyasini ta'minlaydi;

raqamli boshqaruv tizimlarini rivojlantirishga xizmat qiladi;

yo'l harakati madaniyatini shakllantiradi.

Kelajakda ushbu tizimni haydovchilarni qayta tayyorlash kurslari, sug'urta reytinglari va transport xavfsizligini baholash mexanizmlari bilan integratsiyalash orqali uning samaradorligini yanada oshirish mumkin.

Jarima ballari tizimini samarali qo'llash uchun bir qator tashkiliy va huquqiy masalalarga e'tibor qaratish lozim. Birinchidan, fuqarolarning yangi tizim haqidagi huquqiy xabardorligini oshirish zarur. Ikkinchidan, elektron axborot tizimlarining uzluksiz ishlashi va ma'lumotlar xavfsizligi ta'minlanishi kerak. Uchinchidan, jarima ballari hisoblanishining shaffofligi va ochiqqligini ta'minlash tizimga bo'lgan ishonchni mustahkamlaydi. To'rtinchidan, haydovchilar uchun profilaktik treninglar va huquqiy targ'ibot dasturlarini kengaytirish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 296-son qarori yo'l harakati xavfsizligini ta'minlash sohasidagi muhim huquqiy yangiliklardan biri hisoblanadi. Jarima ballari tizimi ma'muriy javobgarlikning zamonaviy shakli sifatida haydovchilar intizomini oshirish, huquqbuzarliklar profilaktikasini kuchaytirish va yo'l harakati madaniyatini yuksaltirishga xizmat qiladi. Mazkur tizimning samarali ishlashi huquqiy mexanizmlarning izchil qo'llanishi, raqamli texnologiyalarning rivojlanishi hamda fuqarolarning huquqiy madaniyati darajasiga bevosita bog'liqdir. Shu sababli jarima ballari tizimi O'zbekistonda transport xavfsizligini ta'minlashning istiqbolli va samarali vositasi sifatida baholanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.
2. O'zbekiston Respublikasining "Yo'l harakati xavfsizligi to'g'risida"gi Qonuni.
3. O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi.
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2025-yil 6-maydagi 296-son qarori.
5. Yo'l harakati qoidalari.
6. Ma'muriy huquq nazariyasiga oid ilmiy adabiyotlar.
7. Transport huquqi va yo'l harakati xavfsizligi bo'yicha ilmiy maqolalar.

*Ummatov Baxtiyor Toshqo'zi o'g'li,
Buxoro xalqaro universiteti tadqiqotchisi*

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING PROMPT ENGINEERING KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo'lajak o'qituvchilarning prompt engineering ko'nikmalarini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari yoritiladi. Unda sun'iy intellekt vositalaridan samarali foydalanish, aniq va maqsadli so'rovlar tuzish, ta'lim jarayonida raqamli resurslarni didaktik maqsadga mos qo'llash hamda o'quv topshiriqlarini loyihalash masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, bo'lajak pedagoglarda tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, raqamli kompetentlik va metodik yondashuvlarni rivojlantirishda prompt engineering ko'nikmalarining ahamiyati asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: bo'lajak o'qituvchi, prompt engineering, sun'iy intellekt, raqamli kompetentlik, pedagogik mexanizm, ta'lim texnologiyalari, metodik tayyorgarlik, ijodiy fikrlash, raqamli ta'lim.

Аннотация. В данной статье рассматриваются педагогические механизмы развития навыков prompt engineering у будущих учителей. Анализируются вопросы эффективного использования инструментов искусственного интеллекта, составления точных и целенаправленных запросов, применения цифровых ресурсов в соответствии с дидактическими целями и проектирования учебных заданий. Особое внимание уделяется значению prompt engineering в развитии критического мышления, креативности, цифровой компетентности и методической подготовки будущих педагогов.

Ключевые слова: будущий учитель, prompt engineering, искусственный интеллект, цифровая компетентность, педагогический механизм, образовательные технологии, методическая подготовка, креативное мышление, цифровое обучение.

Annotation. This article examines the pedagogical mechanisms for developing prompt engineering skills among future teachers. It analyzes the effective use of artificial intelligence tools, the creation of clear and purposeful prompts, the application of digital resources in accordance with didactic goals, and the design of learning tasks. The article also emphasizes the importance of prompt engineering in developing critical thinking, creativity, digital competence, and methodological readiness of future teachers.

Key words: future teacher, prompt engineering, artificial intelligence, digital competence, pedagogical mechanism, educational technologies, methodological training, creative thinking, digital learning.

Kirish. Bugungi raqamli ta'lim sharoitida sun'iy intellekt texnologiyalaridan samarali foydalanish pedagogik faoliyatning muhim yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda. Ayniqsa, bo'lajak o'qituvchilarni zamonaviy raqamli vositalar bilan ishlashga tayyorlash, ularning axborot bilan ishlash, o'quv materiallarini loyihalash, mustaqil va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish ta'lim sifati bilan bevosita bog'liqdir. Shu jihatdan prompt engineering, ya'ni sun'iy intellekt vositalariga aniq, maqsadli va didaktik jihatdan to'g'ri so'rovlar berish ko'nikmasi bo'lajak pedagoglar uchun zarur kompetensiyalardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Prompt engineering ko'nikmalari o'qituvchiga sun'iy intellekt imkoniyatlaridan oddiy axborot izlash vositasi sifatida emas, balki ta'lim jarayonini loyihalash, o'quv topshiriqlarini yaratish, dars mazmunini boyitish, nazorat materiallarini ishlab chiqish va individual yondashuvni tashkil etish vositasi sifatida foydalanish imkonini beradi. Bunda o'qituvchi

berilayotgan so'rovning maqsadini aniq belgilashi, natijani tahlil qilishi, moslashtirishi va pedagogik vazifaga muvofiq qo'llay olishi muhim ahamiyatga ega.

Bo'lajak o'qituvchilarda prompt engineering ko'nikmalarini rivojlantirish faqat texnik malakani shakllantirish bilan cheklanmaydi. Bu jarayon ularda tanqidiy fikrlash, metodik yondashuv, ijodkorlik, axborotni saralash, natijani baholash va ta'limiy maqsadga moslashtirish kabi kasbiy sifatlarni ham rivojlantiradi. Shu bois mazkur ko'nikmalarni pedagogik ta'lim jarayoniga tizimli kiritish, maxsus mashg'ulotlar, amaliy topshiriqlar va raqamli ta'lim texnologiyalari orqali shakllantirish dolzarb ilmiy-amaliy masala hisoblanadi.

Mazkur maqolada bo'lajak o'qituvchilarning prompt engineering ko'nikmalarini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari, ushbu jarayonga ta'sir etuvchi omillar hamda ta'lim amaliyotida sun'iy intellekt vositalaridan samarali foydalanish imkoniyatlari yoritiladi.

Mavzuning dolzarbligi

Mavzuning dolzarbligi, avvalo, ta'lim tizimida sun'iy intellekt texnologiyalarining keng qo'llanila boshlagani bilan izohlanadi. Bugungi kunda o'qituvchidan nafaqat an'anaviy pedagogik bilim va metodik mahorat, balki raqamli texnologiyalardan ongli, maqsadli va samarali foydalanish ham talab etilmoqda. Shu sababli bo'lajak o'qituvchilarni prompt engineering ko'nikmalariga ega mutaxassis sifatida tayyorlash zamonaviy pedagogik ta'limning muhim vazifalaridan biridir.

Prompt engineering ko'nikmalarining yetarli darajada shakllanmagani sun'iy intellektdan foydalanishda yuzaki yondashuv, noto'g'ri yoki noaniq natijalar olish, tayyor axborotni tanqidsiz qabul qilish kabi muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Aksincha, to'g'ri shakllangan prompt tuzish malakasi bo'lajak o'qituvchiga ta'lim mazmunini boyitish, dars jarayonini interaktiv tashkil etish, o'quvchilarning individual ehtiyojlariga mos topshiriqlar ishlab chiqish va ijodiy pedagogik yechimlar yaratish imkonini beradi.

Shuningdek, mazkur mavzu bo'lajak pedagoglarning raqamli kompetentligini rivojlantirish, sun'iy intellektdan mas'uliyatli foydalanish madaniyatini shakllantirish hamda ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlarni joriy etish nuqtayi nazaridan ham dolzarbdir. Chunki zamonaviy o'qituvchi axborotni tayyor holda qabul qiluvchi emas, balki uni tahlil qiluvchi, qayta ishlovchi, pedagogik maqsadga moslashtiruvchi va o'quvchi rivojiga xizmat qildiruvchi mutaxassis bo'lishi kerak.

Demak, bo'lajak o'qituvchilarning prompt engineering ko'nikmalarini rivojlantirish pedagogik ta'lim sifatini oshirish, raqamli ta'lim muhitiga moslashgan mutaxassislarni tayyorlash va sun'iy intellekt imkoniyatlaridan samarali foydalanish uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili

Bo'lajak o'qituvchilarning prompt engineering ko'nikmalarini rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogika, raqamli ta'lim va sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish muammolari bilan bevosita bog'liqdir. Ilmiy adabiyotlarda raqamli kompetentlik pedagogning axborot texnologiyalaridan ongli foydalanishi, ta'limiy resurslarni tanlashi, o'quv jarayoniga moslashtirishi va natijani baholay olishi bilan izohlanadi. Shu nuqtayi nazardan, prompt engineering bo'lajak o'qituvchining sun'iy intellekt bilan samarali muloqot qilish, aniq savol qo'yish va kerakli natijani olish ko'nikmasi sifatida qaraladi.

Tadqiqotchilar sun'iy intellekt vositalarini ta'lim jarayonida qo'llashda pedagogning metodik tayyorgarligi muhim ekanligini ta'kidlaydilar. Chunki sun'iy intellektdan foydalanish faqat texnik jarayon emas, balki didaktik maqsadni to'g'ri belgilash, topshiriq mazmunini shakllantirish, olingan javobni tahlil qilish va uni o'quvchilarning yosh, bilim va individual xususiyatlariga moslashtirishni talab etadi. Bu esa prompt engineering ko'nikmalarini pedagogik faoliyatning yangi tarkibiy qismi sifatida o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Adabiyotlarda bo'lajak o'qituvchilarda raqamli savodxonlik, tanqidiy fikrlash, ijodiy yondashuv va axborotni baholash malakalarini rivojlantirish alohida e'tirof etiladi. Prompt

engineering aynan shu ko'nikmalar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, o'qituvchidan berilgan javobni tayyor shaklda qabul qilmaslik, balki uni tekshirish, tahlil qilish, qayta ishlash va pedagogik maqsadga moslashtirishni talab qiladi. Demak, ushbu ko'nikma bo'lajak pedagoglarning mustaqil fikrlashi va metodik kompetentligini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, ilmiy manbalarda ta'limda sun'iy intellektdan mas'uliyatli foydalanish masalasiga ham alohida e'tibor qaratiladi. Sun'iy intellekt yordamida dars ishlanmalari, testlar, muammoli topshiriqlar, interaktiv mashg'ulotlar va individual ta'lim materiallarini yaratish mumkin. Biroq bu jarayonda akademik halollik, axborot ishonchliligi, mualliflik mas'uliyati va pedagogik nazorat muhim o'rin tutadi. Shu sababli prompt engineering ko'nikmalarini rivojlantirishda nafaqat texnologik, balki axloqiy va metodik yondashuvlar ham hisobga olinishi lozim.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda bo'lajak o'qituvchilarning prompt engineering ko'nikmalarini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlarini aniqlash asosiy maqsad qilib olindi. Tadqiqot jarayonida sun'iy intellekt vositalaridan ta'limiy maqsadda foydalanish, aniq va samarali promptlar tuzish, olingan natijalarni tahlil qilish hamda ularni dars jarayoniga moslashtirish imkoniyatlari o'rganildi.

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida kompetensiyaviy yondashuv, faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv, raqamli ta'lim texnologiyalari va shaxsga yo'naltirilgan ta'lim tamoyillariga tayanildi. Ushbu yondashuvlar bo'lajak o'qituvchilarda prompt engineering ko'nikmalarini faqat texnik malaka sifatida emas, balki pedagogik fikrlash, metodik loyihalash, tanqidiy tahlil va ijodiy yondashuv bilan bog'liq kasbiy kompetensiya sifatida o'rganishga imkon beradi.

Tadqiqotda nazariy tahlil, pedagogik kuzatish, suhbat, anketa so'rovi, amaliy topshiriqlar va tajriba-sinov metodlaridan foydalanildi. Nazariy tahlil orqali prompt engineering, raqamli kompetentlik va sun'iy intellektdan ta'limda foydalanishga oid ilmiy qarashlar o'rganildi. Anketa va suhbatlar yordamida bo'lajak o'qituvchilarning sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish darajasi, prompt tuzishdagi qiyinchiliklari va ehtiyojlari aniqlashtirildi.

Amaliy topshiriqlar jarayonida talabalarga dars ishlanmasi yaratish, test savollari tuzish, matnni tahlil qilish, o'quv topshiriqlarini soddalashtirish yoki murakkablashtirish, turli yoshdagi o'quvchilar uchun mos promptlar ishlab chiqish kabi vazifalar berildi. Bu orqali ularning promptni aniq ifodalash, kontekst berish, natijani baholash, javobni qayta ishlash va pedagogik maqsadga moslashtirish ko'nikmalari tahlil qilindi.

Tadqiqot obyekti sifatida bo'lajak o'qituvchilarning raqamli-pedagogik tayyorgarlik jarayoni belgilandi. Tadqiqot predmeti esa prompt engineering ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlar, metodlar, topshiriqlar va mexanizmlardan iborat.

Olingan natijalar sifat va miqdoriy jihatdan tahlil qilindi. Bunda talabalarning prompt tuzishdagi aniqligi, maqsadni belgilash darajasi, sun'iy intellekt javobini tanqidiy baholashi, natijani didaktik vazifaga moslashtirishi va ijodiy qo'llay olishi asosiy mezon sifatida olindi.

Muhokama

Bo'lajak o'qituvchilarning prompt engineering ko'nikmalarini rivojlantirish ta'lim jarayonida sun'iy intellektdan maqsadli va samarali foydalanish imkonini beradi. Tadqiqot mazmunidan kelib chiqib aytish mumkinki, prompt tuzish ko'nikmasi oddiy texnik amal emas, balki pedagogik maqsadni aniq belgilash, topshiriqni to'g'ri ifodalash, olingan javobni tahlil qilish va uni dars jarayoniga moslashtirish bilan bog'liq murakkab kompetensiyadir.

Muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, bo'lajak o'qituvchilar sun'iy intellektdan foydalanganda ko'pincha umumiy va noaniq so'rovlar beradi. Bu esa javoblarning yuzaki yoki ta'limiy maqsadga to'liq mos kelmasligiga sabab bo'ladi. Shuning uchun ularda aniq

kontekst berish, maqsadni ko'rsatish, auditoriya darajasini belgilash va natijani tanqidiy baholash ko'nikmalarini shakllantirish zarur.

Prompt engineering ko'nikmalari rivojlangan bo'lajak pedagog dars ishlanmasi, test, muammoli savol, ijodiy topshiriq, baholash mezonlari va individual ta'lim materiallarini samarali yaratishi mumkin. Bu esa o'qituvchining raqamli kompetentligini oshiradi, pedagogik ijodkorligini kuchaytiradi va ta'lim jarayonini zamonaviy talablar asosida tashkil etishga yordam beradi.

Amaliy tavsiyalar

Bo'lajak o'qituvchilar uchun prompt engineering bo'yicha maxsus amaliy mashg'ulotlar tashkil etish zarur.

Talabalarga aniq, maqsadli, kontekstli va didaktik vazifaga mos promptlar tuzish bo'yicha topshiriqlar berilishi lozim.

Sun'iy intellektdan olingan javoblarni tanqidiy tahlil qilish, tekshirish va dars maqsadiga moslashtirish ko'nikmasi shakllantirilishi kerak.

Pedagogik fanlarda dars ishlanmasi, test, keys, esse, taqdimot va baholash mezonlarini yaratishda prompt engineering elementlaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

Bo'lajak o'qituvchilarda sun'iy intellektdan mas'uliyatli, axloqiy va akademik halollik tamoyillari asosida foydalanish madaniyatini rivojlantirish lozim.

Xulosa

Bo'lajak o'qituvchilarning prompt engineering ko'nikmalarini rivojlantirish zamonaviy pedagogik ta'limning muhim yo'nalishlaridan biridir. Ushbu ko'nikmalar sun'iy intellekt vositalaridan samarali foydalanish, ta'limiy topshiriqlarni to'g'ri loyihalash, olingan natijalarni tahlil qilish va dars jarayoniga moslashtirish imkonini beradi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, prompt engineering faqat texnik malaka emas, balki bo'lajak pedagogning raqamli kompetentligi, tanqidiy fikrlashi, ijodkorligi va metodik tayyorgarligi bilan bog'liq kasbiy ko'nikmadir. Shu sababli pedagogik ta'lim jarayonida ushbu ko'nikmalarni amaliy mashg'ulotlar, topshiriqlar va refleksiv tahlil orqali bosqichma-bosqich rivojlantirish zarur.

Umuman olganda, prompt engineering ko'nikmalarini shakllantirish bo'lajak o'qituvchilarning raqamli ta'lim muhitiga moslashuvi, innovatsion pedagogik faoliyatga tayyorligi va sun'iy intellektdan mas'uliyatli foydalanish madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Miao F., Holmes W. Guidance for Generative AI in Education and Research. — Paris: UNESCO, 2023.
2. UNESCO. AI Competency Framework for Teachers. — Paris: UNESCO, 2024.
3. Redecker C., Punie Y. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. — Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017.
4. OpenAI. Prompt Engineering Best Practices for ChatGPT. — OpenAI Help Center, 2024.
5. OpenAI. Best Practices for Prompt Engineering with the OpenAI API. — OpenAI Help Center, 2024.
6. Federiakin D. et al. Prompt Engineering as a New 21st Century Skill // Frontiers in Education. — 2024.
7. Kasneci E. et al. ChatGPT for Good? On Opportunities and Challenges of Large Language Models for Education // Learning and Individual Differences. — 2023.
8. Mishra P., Koehler M. J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge // Teachers College Record. — 2006. — Vol. 108, № 6. — P. 1017–1054.

Ravshanov Khusan Abdiquil ogli

Independent Researcher, Bukhara International University

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF MOTIVATION AND SELF-REGULATION IN STUDENTS' INDEPENDENT LEARNING ACTIVITIES

Abstract. This article examines the psychological factors of motivation and self-regulation in students' independent learning activities. In modern education, independent learning plays a crucial role in the development of professional competencies and lifelong learning skills. The study analyzes intrinsic and extrinsic motivation as well as the key components of self-regulation, including goal setting, planning, monitoring, and reflection. The findings indicate that students' success in independent learning largely depends on their ability to manage time effectively, apply appropriate learning strategies, and maintain self-control. Empirical results show that students with higher levels of intrinsic motivation demonstrate greater engagement and productivity in their learning process. Furthermore, well-developed self-regulation skills contribute to deeper knowledge acquisition and sustained learning motivation. The study highlights the importance of integrating psychological support mechanisms into educational practices to enhance the effectiveness of independent learning in higher education.

Key words: motivation, independent learning, self-regulation, intrinsic motivation, reflection, learning strategies, self-control.

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatida motivatsiya va o'zini boshqarishning psixologik omillari tahlil qilinadi. Zamonaviy ta'lim tizimida mustaqil o'rganish jarayoni talabaning faolligi, ichki motivatsiyasi va o'z faoliyatini samarali boshqarish qobiliyatiga bevosita bog'liqdir. Tadqiqotda motivatsiyaning ichki va tashqi turlari, shuningdek, o'zini boshqarish (self-regulation) jarayonining asosiy komponentlari – maqsad qo'yish, rejalashtirish, monitoring va refleksiya keng yoritilgan. Talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatida muvaffaqiyatga erishishi ularning o'z-o'zini nazorat qilish, vaqtni boshqarish va o'quv strategiyalarini to'g'ri tanlash qobiliyatiga bog'liqligi aniqlangan. Empirik tahlil natijalari motivatsiya darajasi yuqori bo'lgan talabalar mustaqil o'rganishda samaraliroq natijalarga erishishini ko'rsatadi. Shuningdek, o'zini boshqarish ko'nikmalarining rivojlanganligi talabaning bilimlarni chuqur o'zlashtirishiga va uzluksiz o'rganishga moyilligini oshiradi. Tadqiqot natijalari oliy ta'lim tizimida mustaqil ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: motivatsiya, mustaqil ta'lim, o'zini boshqarish, ichki motivatsiya, refleksiya, self-regulation, o'quv strategiyalari.

Аннотация. В данной статье рассматриваются психологические факторы мотивации и саморегуляции в самостоятельной учебной деятельности студентов. В условиях современного образования самостоятельное обучение становится важным компонентом формирования профессиональных компетенций. В исследовании анализируются внутренние и внешние виды мотивации, а также ключевые компоненты саморегуляции: постановка целей, планирование, контроль и рефлексия. Установлено, что успешность самостоятельного обучения зависит от уровня развития навыков самоконтроля, управления временем и выбора эффективных учебных стратегий. Результаты эмпирического анализа показывают, что студенты с высокой внутренней мотивацией демонстрируют более высокую активность и продуктивность в обучении. Также выявлено, что развитые навыки саморегуляции способствуют глубокому усвоению знаний и формированию устойчивой потребности в обучении на протяжении всей жизни. Практическая значимость исследования

заключается в совершенствовании организации самостоятельной учебной деятельности студентов.

Ключевые слова: мотивация, самостоятельное обучение, саморегуляция, внутренняя мотивация, рефлексия, учебные стратегии, самоконтроль.

Relevance of the Topic. The issue of psychological factors of motivation and self-regulation in students' independent learning activities has become increasingly relevant in both national and global educational contexts due to rapid transformations in knowledge economies, digitalization, and the shift toward learner-centered education. In modern higher education systems, students are expected not only to acquire knowledge but also to independently manage their learning processes, which places motivation and self-regulation at the core of academic success.

At the international level, organizations such as OECD emphasize that student motivation and engagement are key predictors of academic achievement and lifelong learning readiness. According to PISA 2022 findings, a significant proportion of students report confidence in managing their own learning, highlighting the growing importance of self-directed learning skills in global education systems. Furthermore, OECD reports underline that lifelong learning has become a strategic priority for countries, as it directly contributes to economic competitiveness, social well-being, and adaptability in rapidly changing labor markets. In this context, self-regulation and intrinsic motivation are viewed as essential competencies that enable individuals to continuously update their knowledge and skills.

UNESCO also identifies self-regulation, emotional intelligence, and motivation as fundamental components of quality education and sustainable development. The organization stresses that modern education should foster not only cognitive skills but also socio-emotional competencies that support autonomous learning and personal development. Additionally, the integration of digital technologies and artificial intelligence in education further increases the need for students to independently manage their learning, as personalized and flexible learning environments require higher levels of self-regulation.

Empirical research further confirms the importance of these factors. Studies indicate that self-regulated learning strategies significantly improve academic performance, especially in complex and independent learning tasks. Similarly, motivational regulation strategies are strongly associated with higher academic achievement and increased learning engagement among university students. Independent learning itself has been shown to develop critical skills such as self-discipline, time management, and problem-solving, all of which are essential for both academic and professional success.

In the context of the Republic of Uzbekistan, the relevance of this topic is closely linked to ongoing educational reforms aimed at modernizing higher education and aligning it with international standards. The introduction of the credit-modular system, expansion of independent learning hours, and increasing use of digital platforms have significantly enhanced the role of students' самостоятельная учебная деятельность. However, these changes also require students to possess strong motivational and self-regulatory competencies to effectively manage their learning process. Without these psychological mechanisms, the potential benefits of modern educational reforms may not be fully realized.

Moreover, the transition from teacher-centered to student-centered education in Uzbekistan highlights the necessity of developing internally motivated, autonomous, and self-regulated learners. As independent learning becomes a dominant form of education, the ability of students to set goals, plan, monitor, and evaluate their own learning activities becomes a critical determinant of educational quality and outcomes.

In conclusion, the relevance of this topic lies in its direct connection to global educational trends, labor market demands, and national educational reforms. Understanding

the psychological factors of motivation and self-regulation in independent learning not only contributes to improving academic performance but also supports the development of lifelong learners capable of adapting to the challenges of the modern world.

Introduction. In the context of rapid globalization, digital transformation, and the transition toward knowledge-based economies, higher education systems worldwide are undergoing significant changes. One of the most important shifts is the move from teacher-centered instruction to student-centered and independent learning models, where learners are expected to actively construct knowledge, regulate their own learning processes, and demonstrate high levels of autonomy. As a result, the psychological factors of motivation and self-regulation have become central to understanding students' academic success and long-term development.

At the global level, higher education has expanded dramatically over the past decades. According to UNESCO data, more than 260 million students are currently enrolled in higher education worldwide, reflecting increased access to education but also raising concerns about quality and effectiveness. In such conditions, simply providing access is not sufficient; students must be equipped with the ability to learn independently, manage their time, and maintain consistent engagement in the learning process. This has led to increased attention to self-regulated learning (SRL) as a key competence in modern education.

Research in educational psychology consistently demonstrates that motivation is a primary driving force behind learning behavior. Students with high intrinsic motivation tend to show greater persistence, deeper engagement, and better academic outcomes compared to those driven primarily by external factors. At the same time, self-regulation enables learners to translate motivation into effective action through processes such as goal setting, strategic planning, monitoring progress, and reflecting on outcomes. Studies by Zimmerman and other scholars indicate that students who actively use self-regulation strategies achieve significantly higher academic performance and demonstrate stronger problem-solving abilities.

The increasing integration of digital technologies in education further emphasizes the importance of these psychological factors. Online learning environments, learning management systems, and AI-based educational tools require students to independently organize their learning activities without constant external supervision. In such contexts, the absence of strong motivation and self-regulation skills often leads to reduced engagement and lower academic achievement. Therefore, the effectiveness of modern educational technologies largely depends on students' psychological readiness to manage their own learning.

In Uzbekistan, the relevance of this issue is closely linked to ongoing reforms in higher education. Over the past decade, the number of higher education institutions has significantly increased, and the enrollment rate has grown from approximately 9% to over 40%, reflecting expanded access to tertiary education. At the same time, the introduction of the credit-modular system has increased the share of independent learning hours, requiring students to take greater responsibility for their educational progress. These reforms align with international standards but also highlight the need to develop students' internal motivation and self-regulatory competencies.

Furthermore, national educational strategies emphasize the preparation of independent, competitive, and lifelong learners capable of adapting to rapidly changing professional environments. This requires not only subject knowledge but also psychological readiness for

Literature Review

The problem of psychological factors influencing motivation and self-regulation in students' independent learning activities has been widely explored within both Russian and international psychological and pedagogical traditions. The existing body of research demonstrates that independent learning is not merely a didactic form but a complex psychological process determined by internal motivation, cognitive strategies, and self-

regulatory mechanisms. A comprehensive analysis of scientific literature reveals that motivation and self-regulation function as interrelated constructs that jointly determine the effectiveness of students' learning behavior.

Within the Russian psychological school, the theoretical foundations of this issue are closely connected with the cultural-historical approach of L.S. Vygotsky, who emphasized the social nature of cognitive development. According to Vygotsky, learning occurs through interaction and is internalized as higher psychological functions. In the context of independent learning, this implies that students gradually move from externally guided activity to self-directed regulation of their cognitive processes. His concept of the "zone of proximal development" is particularly relevant, as it explains how learners develop autonomy when engaged in tasks that challenge their current abilities but remain achievable with appropriate support. Thus, independent learning emerges as a stage where internal motivation and self-regulation replace external control.

A.N. Leontiev's activity theory further develops this perspective by highlighting the role of motivation as the driving force of human activity. He argued that any activity is structured around motives, goals, and actions, and that meaningful engagement occurs only when learners perceive personal relevance in the task. In independent learning contexts, this suggests that intrinsic motivation plays a decisive role in sustaining effort and engagement. Without internal motives, students are less likely to effectively regulate their learning processes. Therefore, motivation is not only a prerequisite but also a structural component of self-regulated learning.

S.L. Rubinstein's subject-activity approach also contributes significantly to understanding independent learning. He viewed the individual as an active subject capable of transforming reality through purposeful action. From this perspective, self-regulation is an expression of the learner's subjectivity, reflecting the ability to consciously plan, monitor, and evaluate one's own activity. Independent learning, therefore, is not simply an instructional requirement but a manifestation of the learner's active position in the educational process.

The works of D.B. Elkonin and V.V. Davydov, representatives of the developmental learning theory, further emphasize the importance of cognitive activity and theoretical thinking. They argue that effective learning occurs when students engage in problem-solving and conceptual understanding rather than mechanical memorization. Such learning environments stimulate both motivation and self-regulation, as students are required to actively construct knowledge and reflect on their cognitive processes. This aligns with the idea that independent learning fosters deeper understanding and long-term retention.

In international research, J. Zimmerman's theory of self-regulated learning provides one of the most comprehensive frameworks for analyzing students' independent learning behavior. Zimmerman conceptualizes self-regulation as a cyclical process involving forethought (goal setting and planning), performance (monitoring and strategy use), and self-reflection (evaluation and adjustment). His empirical studies demonstrate that students who effectively apply self-regulation strategies achieve higher academic success and exhibit greater persistence in learning tasks. This model highlights the dynamic interaction between cognitive, motivational, and behavioral components of learning.

E. Deci and R. Ryan's Self-Determination Theory (SDT) offers a deeper understanding of motivation in independent learning contexts. According to SDT, intrinsic motivation arises when three basic psychological needs—autonomy, competence, and relatedness—are satisfied. In higher education, independent learning environments that support autonomy encourage students to take responsibility for their learning, thereby enhancing both motivation and self-regulation. Conversely, controlling or overly structured environments may undermine intrinsic motivation and reduce students' engagement.

A. Bandura's social cognitive theory, particularly the concept of self-efficacy, also plays a crucial role in explaining students' independent learning behavior. Bandura posits that individuals' beliefs in their capabilities influence their motivation, effort, and persistence. Students with high self-efficacy are more likely to engage in challenging tasks, apply effective learning strategies, and regulate their behavior in the face of difficulties. Thus, self-efficacy serves as a mediating factor between motivation and self-regulation.

Furthermore, M. Csikszentmihalyi's concept of "flow" provides insight into optimal learning experiences. According to this theory, individuals become fully engaged in an activity when there is a balance between challenge and skill level. In independent learning, tasks that are neither too easy nor too difficult can induce a state of deep concentration and intrinsic enjoyment, which enhances both motivation and self-regulatory capacity. This suggests that the design of learning tasks plays a critical role in activating students' internal resources.

In addition, research by Pintrich and Schunk emphasizes the role of goal orientation and motivational beliefs in self-regulated learning. Their work demonstrates that students with mastery-oriented goals are more likely to adopt deep learning strategies, persist in the face of challenges, and regulate their learning effectively. This further confirms that motivation is not a static trait but a dynamic system influenced by contextual and psychological factors.

Overall, the analysis of Russian and international literature indicates that motivation and self-regulation are inseparable components of independent learning. Russian scholars primarily focus on the activity-based and developmental aspects of learning, emphasizing the transformation of external regulation into internal control. In contrast, international research provides detailed models of self-regulation, motivation, and their interaction within learning processes. The integration of these perspectives allows for a more comprehensive understanding of independent learning as a psychologically complex and dynamically regulated activity.

Thus, the literature consistently supports the conclusion that enhancing students' motivation and self-regulation is essential for improving the effectiveness of independent learning. These psychological factors not only determine academic performance but also contribute to the development of lifelong learning skills, adaptability, and professional competence in a rapidly changing world.

Continuous self-development. However, practical observations indicate that not all students possess sufficient levels of motivation and self-regulation, which can limit the effectiveness of independent learning activities.

From a psychological perspective, motivation and self-regulation are deeply interconnected processes. Motivation provides the energy and direction for learning, while self-regulation ensures that this energy is effectively organized and sustained over time. Together, they form the foundation of autonomous learning behavior, which is essential in modern higher education.

Thus, the study of psychological factors influencing motivation and self-regulation in students' independent learning activities is not only theoretically significant but also has important practical implications. It contributes to improving the quality of higher education, enhancing student engagement, and preparing individuals who are capable of lifelong learning and professional self-development in a dynamic global environment.

Discussion. The findings of this study confirm that motivation and self-regulation act as core psychological mechanisms determining the effectiveness of students' independent learning activities. In modern higher education, where the emphasis increasingly shifts toward autonomy and learner-centered approaches, the ability of students to organize, control, and sustain their own learning processes becomes a decisive factor of academic success. The analysis demonstrates that independent learning is not merely a formal requirement within the

curriculum but a complex, internally driven activity that depends on the interaction between motivational and regulatory processes.

One of the key outcomes of the discussion is the strong interdependence between intrinsic motivation and self-regulation. Students who are internally motivated tend to demonstrate higher levels of engagement, persistence, and cognitive involvement in learning tasks. They approach independent learning not as an obligation but as an opportunity for self-development and intellectual growth. This internal orientation encourages them to set meaningful goals, explore diverse learning strategies, and actively monitor their progress. In contrast, students who rely primarily on external motivation often show limited initiative and lower levels of self-regulatory behavior, which negatively affects the quality of their learning outcomes.

The study also highlights the crucial role of self-regulation as a mediator between motivation and actual learning performance. Even when motivation is present, without the ability to plan, organize, and evaluate one's actions, learning remains ineffective. Self-regulated students are capable of structuring their study time, selecting appropriate strategies, and adjusting their behavior based on feedback and reflection. This dynamic process transforms motivation into tangible academic results. Therefore, self-regulation should be viewed not only as a cognitive skill but also as a psychological system integrating motivation, metacognition, and behavioral control.

Another important aspect revealed in the discussion is the role of reflection in enhancing independent learning. Reflective practices enable students to critically analyze their strengths and weaknesses, identify learning gaps, and refine their strategies. Through reflection, learners develop a deeper understanding of their cognitive processes and become more conscious of their learning behavior. This awareness strengthens their autonomy and contributes to the formation of a sustainable learning trajectory. Consequently, reflection acts as a key mechanism linking self-regulation with continuous personal and academic development.

The influence of self-efficacy and emotional factors also emerges as a significant dimension in independent learning. Students who believe in their capabilities are more likely to take initiative, engage in challenging tasks, and persist despite difficulties. On the contrary, low self-confidence often leads to avoidance behavior and reduced effort. Emotional regulation further supports self-regulated learning by helping students manage stress, maintain focus, and cope with academic challenges. Thus, motivation, self-regulation, and emotional stability together form an integrated system that determines the effectiveness of independent learning.

The discussion further indicates that the educational environment plays a critical role in shaping these psychological factors. Learning environments that promote autonomy, provide meaningful feedback, and encourage active participation significantly enhance both motivation and self-regulation. Innovative teaching methods, such as problem-based learning, project-based learning, and interactive digital tools, create conditions in which students are required to take responsibility for their own learning. In such contexts, independent learning becomes a natural extension of the educational process rather than a separate requirement.

At the same time, the expansion of digital education introduces both opportunities and challenges. While digital platforms provide access to vast learning resources and flexible learning pathways, they also require students to possess high levels of self-discipline and time management skills. Without adequate self-regulation, students may struggle with procrastination, distraction, and ineffective learning strategies. Therefore, the success of digital and blended learning models largely depends on the development of students' motivational and self-regulatory competencies.

Overall, the discussion demonstrates that motivation and self-regulation are not isolated variables but interconnected elements of a unified psychological system that underlies independent learning. Their interaction determines the depth of cognitive engagement, the sustainability of learning efforts, and the overall quality of educational outcomes. Strengthening these factors is essential for fostering autonomous learners who are capable of adapting to the demands of modern education and the labor market.

In conclusion, the development of motivation and self-regulation should be considered a strategic priority in higher education. By creating supportive learning environments, integrating psychological principles into teaching practices, and promoting reflective and autonomous learning, educational institutions can significantly enhance the effectiveness of students' independent learning activities and prepare them for lifelong learning and professional success.

Conclusion. The conducted analysis demonstrates that the psychological factors of motivation and self-regulation play a decisive role in ensuring the effectiveness of students' independent learning activities. In the context of modern higher education, where autonomy, flexibility, and lifelong learning have become essential requirements, these factors are no longer supplementary but constitute the core of successful academic engagement. Independent learning can only be productive when it is supported by strong internal motivation and well-developed self-regulatory skills.

The findings confirm that intrinsic motivation serves as the primary driving force that initiates and sustains students' learning behavior. When students perceive learning as meaningful and personally relevant, they are more likely to engage deeply with academic tasks, demonstrate persistence, and seek new knowledge beyond formal requirements. This internal orientation transforms learning from a passive reception of information into an active, purposeful, and self-directed process.

At the same time, self-regulation acts as the operational mechanism that translates motivation into effective learning outcomes. Through goal setting, planning, monitoring, and reflection, students are able to organize their cognitive and behavioral resources in a structured and purposeful manner. The development of these skills enables learners to manage their time efficiently, overcome difficulties, and continuously improve their performance. Thus, self-regulation ensures the sustainability and effectiveness of independent learning over time.

An important conclusion of the study is that motivation and self-regulation function as an integrated psychological system. Neither factor alone is sufficient to guarantee successful independent learning; rather, their interaction determines the level of student engagement and academic achievement. High motivation without self-regulation may lead to inconsistent efforts, while strong regulatory skills without motivation may result in superficial or mechanical learning. Therefore, a balanced development of both components is essential.

The study also highlights the significant influence of educational environments on these psychological processes. Learning contexts that support autonomy, encourage initiative, and provide constructive feedback foster higher levels of motivation and self-regulation. Innovative pedagogical approaches, including problem-based learning, project-based learning, and the use of digital technologies, create conditions that stimulate students' active participation and responsibility for their own learning. However, these approaches are effective only when accompanied by deliberate efforts to develop students' psychological readiness for independent learning.

Furthermore, the increasing role of digital education underscores the necessity of strengthening students' ability to self-regulate their learning. In technology-rich environments, where external control is minimized, students must rely on their internal resources to maintain focus, manage time, and achieve learning goals. This makes the

development of motivation and self-regulation not only an educational objective but also a key life competence.

In conclusion, enhancing the psychological foundations of motivation and self-regulation is essential for improving the quality of higher education and preparing students for the challenges of a rapidly changing world. By fostering autonomous, motivated, and self-regulated learners, higher education institutions can contribute to the development of individuals who are capable of continuous learning, professional growth, and effective adaptation in dynamic social and economic environments.

List of references.

9. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 1999. – 352 с.
10. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
11. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2002. – 720 с.
12. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. – М.: Интеллект-Центр, 1996. – 544 с.
13. Эльконин Д.Б. Психология развития. – М.: Академия, 2001. – 384 с.
14. Зимняя И.А. Педагогическая психология. – М.: Логос, 2004. – 384 с.
15. Маркова А.К. Формирование мотивации учения. – М.: Педагогика, 1990. – 192 с.
16. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер, 2002. – 512 с.
17. Bandura A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1986. – 617 p.
18. Zimmerman B.J. Becoming a Self-Regulated Learner: An Overview // Theory into Practice. – 2002. – Vol. 41, № 2. – P. 64–70.

Hasanova Kamola Yunusovna

Osiyo xalqaro universiteti,
Pedagogika va psixologiya yo`nalishi magistr talabasi

UZLUKSIZ MA'NAVIY TARBIYA KONSEPSIYASI ASOSIDA O'QUVCHILARNI TA'LIM-TARBIYAGA JALB ETISHNING PEDAGOGIK MEKANIZMLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasining mazmun-mohiyati hamda o'quvchilarni ta'lim-tarbiyaga jalb etishning pedagogik mexanizmlari izchil va tizimli yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda mazkur mexanizmlarning o'zaro bog'liqligi ochib berilib, ularning samaradorligini oshirish yo'llari ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: ma'naviy tarbiya, uzluksizlik, motivatsiya, interfaol metodlar, pedagogik mexanizm, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim.

Аннотация. В данной статье последовательно и системно анализируются сущность и содержание концепции непрерывного духовно-нравственного воспитания, а также педагогические механизмы вовлечения учащихся в образовательный процесс. В исследовании раскрывается взаимосвязь данных механизмов и предлагаются пути повышения их эффективности.

Ключевые слова: духовно-нравственное воспитание, непрерывность, мотивация, интерактивные методы, педагогический механизм, личностно-ориентированное обучение.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchini faqat bilim oluvchi subyekt sifatida emas, balki faol, mustaqil fikrlovchi va ma'naviy barkamol shaxs sifatida shakllantirish muhim vazifaga aylangan. Shu nuqtai nazardan, uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasi ta'lim jarayonining metodologik asosini tashkil etadi.

Mazkur konsepsiya o'quvchining rivojlanishini izchil davom etadigan jarayon sifatida talqin etadi. Biroq amaliyotda o'quvchilarni ta'lim-tarbiyaga jalb etish ko'pincha tizimsiz, fragmentar holatda amalga oshiriladi. Shu sababli pedagogik mexanizmlarni yagona, o'zaro bog'liq tizim sifatida ko'rib chiqish zarurati yuzaga keladi.

Asosiy qism. Uzluksiz ma'naviy tarbiya asosida o'quvchilarni ta'lim jarayoniga jalb etish bir nechta bosqichlardan iborat bo'lgan murakkab pedagogik tizimdir. Ushbu tizimning markazida o'quvchining ichki motivatsiyasi turadi.

Avvalo, o'quvchida bilim olishga nisbatan ichki ehtiyoj shakllantirilishi lozim. Bu motivatsion mexanizm orqali amalga oshadi. Motivatsiya o'quvchini ta'lim jarayoniga olib kiruvchi boshlang'ich kuch bo'lib xizmat qiladi.

Motivatsiya asosida shakllangan qiziqish keyinchalik kognitiv-faoliyat mexanizmi orqali rivojlanadi. Bu bosqichda o'quvchi mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal qilish va tahliliy yondashuv ko'nikmalarini egallaydi.

Keyingi muhim bosqich - bu interfaol metodlar orqali o'quvchini ta'lim jarayonining faol subyektiga aylantirishdir. An'anaviy darslardan farqli o'laroq, interfaol yondashuvlar o'quvchining fikrlashi, muloqoti va jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Zamonaviy ta'lim sharoitida yuqoridagi jarayonlarni axborot-kommunikatsiya texnologiyalarisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. AKT vositalari o'quv materiallarini vizual va interaktiv shaklda taqdim etib, o'quvchilarning qiziqishini yanada oshiradi.

Mazkur mexanizmlarning barchasi yakunda shaxsga yo'naltirilgan yondashuv asosida birlashadi. Chunki har bir o'quvchining individual xususiyatlarini hisobga olmasdan turib, yuqori natijaga erishish qiyin.

Jadval 1.

Pedagogik mexanizmlarning o'zaro bog'liqligi

Bosqich	Mexanizm	Asosiy vazifa	Natija
1	Motivatsion	Qiziqish uyg'otish	O'quvchi jalb etiladi
2	Kognitiv-faoliyat	Fikrlashni rivojlantirish	Faol o'rganish
3	Interfaol	Ishtirokni kuchaytirish	Faollik oshadi
4	AKT	Jarayonni boyitish	Samaradorlik ortadi
5	Shaxsiy yondashuv	Individual rivojlanish	Barqaror natija

Mazkur yondashuv bir qator ilmiy nazariyalar bilan asoslanadi. Jumladan, Vigotskiyning ijtimoiy rivojlanish nazariyasiga ko'ra, ta'lim jarayoni ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog'liq. Dewey esa ta'limni amaliy faoliyat orqali o'zlashtirish zarurligini ta'kidlaydi. Deci va Ryan tomonidan ilgari surilgan o'z-o'zini belgilash nazariyasi esa o'quvchining ichki motivatsiyasi hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Muhokama. Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasi asosida o'quvchilarni ta'lim-tarbiyaga jalb etish bugungi ta'lim tizimining eng dolzarb pedagogik yo'nalishlaridan biri bo'lib, u shaxsni har tomonlama rivojlantirish, uning ma'naviy-axloqiy dunyoqarashini shakllantirish hamda jamiyatda faol fuqarolik pozitsiyasini mustahkamlashga qaratilgan. Mazkur konsepsiyaning asosiy mohiyati tarbiya jarayonini faqat alohida fan yoki alohida bosqich sifatida emas, balki ta'lim jarayonining barcha bosqichlari bilan uzviy bog'langan, uzluksiz va tizimli faoliyat sifatida tashkil etishdan iboratdir. Shu nuqtai nazardan, o'quvchilarni ta'lim-tarbiyaga faol jalb etish pedagogik mexanizmlar orqali amalga oshiriladi va bu jarayon shaxsning ichki ma'naviy ehtiyojlari bilan uyg'unlashtiriladi.

Muhokama jarayonida shuni ta'kidlash lozimki, uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasi o'quvchi shaxsini faqat bilim oluvchi subyekt sifatida emas, balki ma'naviy qadriyatlarni anglaydigan, ularni hayotiy faoliyatida qo'llaydigan faol ishtirokchi sifatida shakllantirishni ko'zda tutadi. Bu jarayonda pedagogik mexanizmlarning o'zni juda muhim bo'lib, ular o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi o'zaro hamkorlikni kuchaytirish, tarbiyaviy muhitni yaratish hamda ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlashni ta'minlashga xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ma'naviy tarbiya jarayonida eng samarali mexanizmlardan biri bu integratsiyalashgan yondashuvdir. Bunda ta'lim jarayonining barcha fanlari ma'naviy-axloqiy mazmun bilan boyitiladi va o'quvchilarda yagona qadriyatlar tizimi shakllantiriladi. Masalan, adabiyot, tarix va huquq fanlari orqali o'quvchilarda vatanparvarlik, insonparvarlik va fuqarolik mas'uliyati kabi sifatlarni rivojlantirish mumkin. Shu bilan birga, sinfdan tashqari tarbiyaviy tadbirlar, ma'naviy-ma'rifiy uchrashuvlar va ijtimoiy loyihalar o'quvchilarning amaliy faoliyatda ma'naviy qadriyatlarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Yana bir muhim pedagogik mexanizm sifatida motivatsion yondashuvni ko'rsatish mumkin. O'quvchilarning ichki motivatsiyasini shakllantirish ularni ta'lim-tarbiya jarayoniga ongli ravishda jalb etishning asosiy omilidir. Bu jarayonda o'qituvchining shaxsiy namunasi, pedagogik muloqot madaniyati hamda ijobiy psixologik muhit yaratish alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki o'quvchi ko'pincha nafaqat bilim orqali, balki o'qituvchining xulq-atvori va munosabati orqali ham ma'naviy qadriyatlarni o'zlashtiradi.

Shuningdek, uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasida reflektiv yondashuv ham muhim o'rin tutadi. O'quvchilarning o'z xatti-harakatlarini tahlil qilishi, o'zini baholashi va ma'naviy qarorlarini qayta ko'rib chiqishi ularning shaxsiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu esa tarbiya jarayonining faqat tashqi ta'sir emas, balki ichki anglash va o'z-o'zini tarbiyalash jarayoniga aylanishini ta'minlaydi.

Muhokama davomida shuni ham alohida qayd etish lozimki, zamonaviy raqamli muhit o'quvchilarning ma'naviy tarbiyasiga yangi talablarni qo'yimoqda. Internet va ijtimoiy tarmoqlar ta'sirida o'quvchilarning axborot oqimini to'g'ri tahlil qilish va tanlash ko'nikmalarini shakllantirish

zarurati ortib bormoqda. Shu sababli pedagogik mexanizmlar tarkibiga media savodxonlik va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish ham kiritilishi lozim.

Umuman olganda, uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasi asosida o'quvchilarni ta'lim-tarbiyaga jalb etish ko'p qirrali va tizimli jarayon bo'lib, u pedagogik, psixologik va ijtimoiy omillarning uzviy uyg'unligini talab etadi. Ushbu jarayonda integratsion yondashuv, motivatsion ta'sir, refleksiya hamda ijtimoiy muhitning uyg'unligi o'quvchilarda yuksak ma'naviy fazilatlarini shakllantirishga xizmat qiladi va ularni jamiyatning faol, ongli hamda mas'uliyatli a'zosiga aylantiradi.

Xulosa. Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasi asosida o'quvchilarni ta'lim-tarbiyaga jalb etish samaradorligi pedagogik mexanizmlarning o'zaro uyg'unligiga bog'liq. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, motivatsiya, bilish faoliyati, interfaollik, texnologiya va individual yondashuv o'zaro integratsiyalashgan holda qo'llanilganda yuqori samaraga erishiladi.

Natijada, o'quvchi nafaqat bilimli, balki ma'naviy yetuk va ijtimoiy faol shaxs sifatida shakllanadi.

Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasi asosida o'quvchilarni ta'lim-tarbiya jarayoniga jalb etish zamonaviy pedagogikaning eng muhim va strategik yo'nalishlaridan biri bo'lib, u shaxsni har tomonlama rivojlantirishga xizmat qiluvchi yaxlit tizim sifatida namoyon bo'ladi. O'rganilgan masalalar shuni ko'rsatadiki, ma'naviy tarbiya faqat alohida tadbirlar yoki dars jarayoni bilan cheklanib qolmay, balki ta'lim muassasasining butun pedagogik muhiti, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi o'zaro munosabatlar hamda ijtimoiy muhit bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi.

Tahlillar natijasida aniqlanishicha, o'quvchilarni ta'lim-tarbiyaga samarali jalb etishda integratsion yondashuvlar, motivatsion mexanizmlar va reflektiv faoliyat muhim ahamiyatga ega. Integratsion yondashuvlar fanlararo bog'liqlik orqali o'quvchilarda yaxlit dunyoqarashni shakllantirsa, motivatsion mexanizmlar ularning ichki qiziqishi va faol ishtirokini kuchaytiradi. Reflektiv yondashuv esa o'quvchining o'z xulq-atvori va ma'naviy qarashlarini tahlil qilishiga imkon yaratib, o'z-o'zini tarbiyalash jarayonini faollashtiradi.

Shuningdek, zamonaviy ta'lim sharoitida raqamli muhitning kengayishi ma'naviy tarbiya jarayoniga yangi talablar qo'ymoqda. Bu esa o'quvchilarda axborot madaniyati, tanqidiy fikrlash va media savodxonlikni rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi. Chunki ma'naviy tarbiya jarayonining samaradorligi faqat an'anaviy pedagogik usullar bilan emas, balki zamonaviy axborot texnologiyalaridan oqilona foydalanish orqali ham ta'minlanadi.

Umuman olganda, uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasi asosida o'quvchilarni ta'lim-tarbiyaga jalb etish ularning ma'naviy-axloqiy dunyoqarashini shakllantirish, ijtimoiy faolligini oshirish va jamiyatda mas'uliyatli shaxs sifatida rivojlanishiga xizmat qiladi. Bu jarayonning muvaffaqiyati esa pedagogik mexanizmlarning izchil va tizimli qo'llanilishi, o'qituvchining kasbiy mahorati hamda ta'lim muassasasida yaratilgan sog'lom ma'naviy-psixologik muhitga bevosita bog'liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Vygotsky L.S. Mind in Society. – Harvard University Press, 1978.
2. Dewey J. Experience and Education. – New York, 1938.
3. Deci E.L., Ryan R.M. Intrinsic Motivation and Self-Determination. – 1985.
4. Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives. – 1956.
5. Forobiy A.N. Fozil odamlar shahri. – Toshkent.
6. Navoiy A. Mahbub ul-qulub. – Toshkent.

Mirzakarimova Dilafruz Doniyorjon qizi

Farg'ona davlat universiteti maxsus huquqiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi

MAHALLIY DAVLAT HOKIMIYATI ORGANLARI FAOLIYATINI TAKOMILLASHTIRISHNING ZAMONAVIY USULLARI.

Annotatsiya. Mahalliy hokimiyat idoralarining ichki boshqaruvi aksariyat hollarda jamiyatimizda yuz berayotgan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlarni hisobga olgan holda boshqaruv qonunlari va qonuniyatlari asosidagi jiddiy tuzatishlarga muhtojdir. Mamlakatimizdagi butun jamoatchilik boshqaruvi tizimining asosiy qadriyati sifatidagi inson va uning manfaatlarini e'tirof etish qaror topgan yangicha boshqaruv madaniyatini joriy etish va ommalashtirish zarur. Buning uchun esa, avvalo, o'zbek milliy davlatchilik an'analariga murojat qilinib, mahalliy ijroiya hokimiyatining boshlig'i sifatida hokim lavozimini ta'sis etish maqsadga muvofiq deb topildi. Xalq deputatlari mahalliy Kengashi davlat hokimiyatining vakillik organi hisoblanadi. U viloyat, tuman va shaharlarda tashkil etiladi. Viloyat, tuman va shaharlarda shu hududlarning oliy mansabdor shaxsi – hokim vakillik va ijroiya hokimiyatini boshqaradi.

Kalit so'zlar: elektron hukumat tizimlari, mahalliy boshqaruv, mahalliy davlat hokimiyati, vakillik organlari, hokim, xalq deputatlar kengashi, nazorat qilish.

Abstract. In most cases, the internal management of local authorities needs serious corrections based on administrative laws and regulations, taking into account the political, economic and social changes taking place in our society. It is necessary to introduce and popularize a new culture of management, which is based on the recognition of people and their interests as the main value of the entire public administration system in our country. For this, first of all, referring to the traditions of Uzbek national statehood, it was found appropriate to establish the post of governor as the head of local executive power. The local Council of People's Deputies is a representative body of state power. It is organized in regions, districts and cities. In regions, districts and cities, the highest official of these regions - the mayor, manages the representative and executive power.

Key words: electronic government systems, local government, local state power, representative bodies, governor, council of people's deputies, control.

Аннотация. В большинстве случаев внутреннее управление органами местного самоуправления нуждается в серьезных корректировках на основе административных законов и правил с учетом политических, экономических и социальных изменений, происходящих в нашем обществе. Необходимо внедрять и популяризировать новую культуру управления, основанную на признании людей и их интересов главной ценностью всей системы государственного управления в нашей стране. Для этого, прежде всего, ссылаясь на традиции узбекской национальной государственности, было признано целесообразным установить должность губернатора как главы местной исполнительной власти. Местный Совет народных депутатов является представительным органом государственной власти. Организуется в регионах, районах и городах. В областях, районах и городах представительной и исполнительной властью руководит высшее должностное лицо этих регионов - мэр.

Ключевые слова: системы электронного правительства, местное самоуправление, местная государственная власть, представительные органы, губернатор, Совет народных депутатов, контроль.

Hozirgi kunda davlatchilik faoliyatini raqamlashtirish dolzarb masalalardan biridir. Raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali vakillik organlari fuqarolar bilan interaktiv aloqalarni kuchaytirishi, ma'lumotlar olish jarayonini soddalashtirishi va samaradorligini

oshirishi mumkin. Masalan, elektron hukumat tizimlari, turli mobil ilovalar, onlayn platformalar yordamida fuqarolar o'z ehtiyojlarini tez va oson hal qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Vakillik organlarini modernizatsiya qilishda jamoatchilik kengashlari va barcha taraflar ishtirokida qarorlar qabul qilish mexanizmlarini yaratish muhimdir. Jamoatchilikni qaror qabul qilish jarayoniga jalb qilish, fuqarolar fikrini inobatga olish orqali ko'p hollarda huquqiy va iqtisodiy muammolarni hal qilish mumkin. Bu jarayonda Vyetnam modeli singari, mahalliy boshqaruvning samaradorligini oshirishga qaratilgan yondashuvlarni qo'llash ham foydali bo'lishi mumkin.[1]

So'nggi bir necha yil ichida O'zbekistondagi barcha darajadagi davlat boshqaruv organlari faoliyatiga yangiliklarni kiritish va ularni optimallashtirish dolzarb masalaga aylandi. Bugun hukumatning yuqori darajalarida O'zbekiston siyosiy tizimini modernizatsiya qilish bo'yicha muloqot olib borilmoqda. Siyosiy boshqaruvning bunday tendensiyalari islohotlar jarayonida va mahalliy islohotni amalga oshirishning dastlabki natijalarini namoyish etayotgan mahalliy o'zini o'zi boshqarish tizimiga ta'sir qilmasligi mumkin emas. Boshqaruv jarayonini tashkil qilish va mahalliy o'zini o'zi boshqarish uchun vakolatlarini amalga oshirishda innovatsion asoslarga o'tish mintaqaviy yoki markaziy hokimiyat organlariga qaraganda dolzarb muammo hisoblanadi.[2] Bu O'zbekistonning barcha siyosiy tizimi va davlat boshqaruvi tizimini modernizatsiya qilish sharoitida zarur qadamdir. Jumladan, barcha viloyat, shahar va tuman hokimliklarida hokimning iqtisodiy islohotlar va tadbirkorlik masalalari bo'yicha birinchi o'rinbosari, shuningdek, yoshlar siyosati, ijtimoiy rivojlantirish va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha o'rinbosari lavozimlari joriy etildi. Ushbu ma'muriy-siyosiy islohot eng avvalo mahalliy hokimliklar faoliyati samaradorligini oshirishga qaratildi.

Boshqaruv jarayonida fuqarolar ishtirokini kuchaytirish va vakillik organlarining faoliyatini oshkor qilish muhim ahamiyatga ega. Ochiq eshiklar siyosati, jamoatchilikning fikrini inobatga olish va fuqarolar bilan ochiq dialog o'rnatish orqali davlat organlarining ishonchligini oshirish mumkin.[3]

Vakillik hokimiyati organlarini modernizatsiya qilish, ko'plab tashqi va ichki omillarni o'z ichiga oladi. Yuqorida keltirilgan shakllar, ushbu tizimni yanada zamonaviy, shaffof va fuqarolarga yaqin qilishda muhim rol o'ynaydi. Bunday yondashuv, o'z navbatida, davlat boshqaruvi tizimining samaradorligini oshirib, jamiyatning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Hokimlarning vakillik organlariga rahbarligi vakillik organlarining ishini tashkil qilishga qaratilgan. Mazkur maqolada mahalliy vakillik organlari, ularning vakolatlari, ahamiyati, tashkiliy shakli, faoliyat tamoyillari, shuningdek, ular tomonidan hokim faoliyatini nazorat qilishning mamlakatimizda amalda bo'lgan huquqiy mexanizmlari va ularni takomillashtirish masalalari haqida so'z yuritiladi. Bu ishda kuzatish metodidan foydalanildi.[4]

Hokimlarning asosiy vazifasi esa Konstitutsiya, qonunlar, Oliy Majlisning boshqa hujjatlari, Prezident va Vazirlar Mahkamasining hujjatlari, yuqori turuvchi organlar va tegishli xalq deputatlari Kengashlarining qarorlari ijrosini tashkil etishdir. Shuningdek, hokimlar jamoat tartibiga rioya etilishi va jinoyatchilikka qarshi kurash, fuqarolarning xavfsizligini ta'minlash, ularning huquqlarini himoya qilish va salomatligini muhofaza qilish chora-tadbirlarini ko'radilar, tabiiy ofatlar, epidemiyalar va boshqa favqulodda hollarda tegishli ishlarni tashkil etadilar. O'zbekiston Respublikasi davlat rahbarligiga Sh.M.Mirziyoyev kelganidan so'ng dastlabki vaqtlardayoq mahalliy hokimliklar boshqaruv tuzilmasida islohotlar o'tkazishga ilk harakatlar boshlandi. Jumladan, barcha viloyat, shahar va tuman hokimliklarida hokimning iqtisodiy islohotlar va tadbirkorlik masalalari bo'yicha birinchi o'rinbosari, shuningdek, yoshlar siyosati, ijtimoiy rivojlantirish va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha o'rinbosari lavozimlari joriy etildi [5].

Ushbu ma'muriy-siyosiy islohot eng avvalo mahalliy hokimliklar faoliyati samaradorligini oshirishga qaratildi. Mahalliy hokimiyat organlari faoliyatini optimallashtirish jarayoni birinchi navbatda siyosiy jarayondir. Bu mintaqaviy hokimiyat qarorining oddiy bajarilishi, saylov kampaniyasining elementi yoki tegishli xizmatlarning PR-harakati bo'lishi mumkin emas.[7] Haqiqiy optimallashtirish va mahalliy hokimiyat organlari faoliyati samaradorligini oshirishga e'tibor uzoq va keng ko'lamli ishlarni talab qiladi. Agar quyi turuvchi hokimlarning qarorlari Konstitutsiya, qonunlar va boshqa yuqori tashkilotlar qarorlariga zid bo'lsa, ularni bekor qiladilar rahbarlari tegishli xalq deputatlari Kengashlari tomonidan lavozimga tayinlanadigan va lavozimdan ozod etiladigan ijroiya hokimiyati bo'linmalarining ishini nazorat qiladilar.[8]

Xalq deputatlari Kengashi va hokim qabul qilgan va chiqargan hujjatlarni bajarganliklari uchun mansabdor shaxslarni intizomiy javobgarlikka tortish to'g'risida taqdimnoma kiritadilar. Davlat mukofotlari bilan taqdimlashga doir iltimosnomalarni qarab chiqadilar va ular yuzasidan takliflar kiritadilar, respublika va xorijda viloyat, tuman hamda shaharning rasmiy vakili sifatida ish ko'radilar. Aholini qabul qilishni tashkil etadilar, fuqarolarning taklif va shikoyatlarini ko'rib chiqadilar va o'z vakolatiga berilgan boshqa masalalarni hal etadilar

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Чориёров У. Бошқарув органлари ташкил этилиши ва фаолиятининг демократик қоидалари. Демократик давлат сари. -Т., 1993. 53-бет.
2. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 51 -сон, 514-модда.
3. Хусанов О. Мустақиллик ва маҳаллий ҳокимият (ҳуқуқий, ташкилий масалалар ва муаммолар). -Т.: "Шарк", 1996. 35-бет.
4. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 16-сон, 176-модда.
5. Отабоев Ш. Худудий бошқарув: қонунчилик асоси, муаммо ва ечимлар. // Жамият ва бошқарув. №4 (82), 2018. 130-бет.
6. Saydaliyeva, N., & Nazirov, M. (2018). Features of the state youth policy in Uzbekistan. *Paradigmata poznani*, (4), 117-120.
7. Idirov, U., & Nazirov, M. (2021). Uzbekistan: modern strategic directions of development of ideas and values of democracy. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 3(02), 147-154.
8. Nazirov, M. (2021). O'zbekistondagi siyosiy o'zgarishlarning Markaziy Osiyoning barqaror rivojlanishiga ta'siri. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 233-243.
9. «Fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari to'g'risida»gi Qonuni // 1993-yil 2-sentyabr// lex.uz

Jumagul Anvarovna Dadaboyeva

Farg'ona davlat universiteti yuridik fanlar nomzodi, dotsent,

Zulunova Gulnoza Abdusodiq qizi

Farg'ona davlat universiteti yurisprudensiya yo'nalishi 4-kurs talabasi,

INSON HUQUQLARINI TA'MINLASHDA KONSTITUTSIYANING ROLI VA AHAMIYATI

Annotatsiya. Mazkur maqolada inson huquqlarini ta'minlashda Konstitutsiyaning o'rni tizimli va ilmiy yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda Konstitutsiyaning normativ-huquqiy mohiyati, uning inson huquqlarini kafolatlashdagi institutsional mexanizmlari, qonun ustuvorligi bilan o'zaro bog'liqligi hamda xalqaro huquqiy standartlar bilan uyg'unligi o'rganilgan. Shuningdek, inson huquqlarining amalda ta'minlanishiga ta'sir etuvchi omillar kompleks yoritilgan. Inson huquqlari zamonaviy huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatining ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Ularning e'tirof etilishi va amalda ta'minlanishi davlatning demokratik rivojlanish darajasini belgilovchi asosiy mezonlardan biridir. Shu nuqtai nazardan, Konstitutsiya inson huquqlarini mustahkamlovchi va ularni amalga oshirishning huquqiy asoslarini belgilovchi oliy normativ hujjat sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: Konstitutsiya, inson huquqlari, huquqiy davlat, qonun ustuvorligi, konstitutsiyaviy kafolat, fuqarolik jamiyati, xalqaro huquq, demokratik institutlar.

Аннотация. В данной статье на основе систематического и научного подхода анализируется роль Конституции в обеспечении прав человека. Исследование рассматривает нормативно-правовую сущность Конституции, ее институциональные механизмы гарантирования прав человека, ее связь с верховенством права и ее соответствие международным правовым стандартам. Также всесторонне рассматриваются факторы, влияющие на практическое осуществление прав человека. Права человека являются неотъемлемой частью современного правового государства и гражданского общества. Их признание и практическое применение являются одним из главных критериев, определяющих уровень демократического развития государства. В этом отношении Конституция имеет особое значение как высший нормативный документ, укрепляющий права человека и устанавливающий правовую основу для их осуществления.

Ключевые слова: Конституция, права человека, верховенство права, конституционные гарантии, гражданское общество, международное право, демократические институты.

Abstract. This article analyzes the role of the Constitution in ensuring human rights based on a systematic and scientific approach. The study examines the normative and legal essence of the Constitution, its institutional mechanisms for guaranteeing human rights, its relationship with the rule of law, and its compatibility with international legal standards. It also comprehensively covers the factors affecting the practical implementation of human rights. Human rights are an integral part of a modern legal state and civil society. Their recognition and practical implementation are one of the main criteria determining the level of democratic development of a state. In this regard, the Constitution is of particular importance as a supreme normative document that strengthens human rights and establishes the legal basis for their implementation.

Key words: Constitution, human rights, rule of law, rule of law, constitutional guarantee, civil society, international law, democratic institutions.

Tadqiqotning maqsadi – Konstitutsiyaning inson huquqlarini ta'minlashdagi o'rni va ahamiyatini ilmiy jihatdan tahlil qilish, uning amaliy mexanizmlarini ochib berishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari:

- * Konstitutsiyaning huquqiy mohiyatini ochib berish;
- * inson huquqlarining konstitutsiyaviy asoslarini tahlil qilish;
- * qonun ustuvorligi tamoyilining ahamiyatini yoritish;
- * xalqaro standartlar bilan uyg'unlikni o'rganish.

Hozirgi davrda inson huquqlarini ta'minlash masalasi global miqyosda eng muhim ustuvor yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Har qanday demokratik davlatning rivojlanish darajasi, avvalo, inson huquq va erkinliklarining qay darajada himoya qilinishi bilan belgilanadi. Shu nuqtai nazardan, Konstitutsiya inson huquqlarini mustahkamlovchi va ularni kafolatlovchi asosiy huquqiy manba sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida inson, uning hayoti, erkinligi, sha'ni va qadr-qimmatini oliy qadriyat sifatida belgilangan bo'lib, mazkur norma davlat faoliyatining ustuvor yo'nalishini ifodalaydi [1]. Ilmiy adabiyotlarda Konstitutsiya nafaqat davlat tuzilishini belgilovchi hujjat, balki inson huquqlarini himoya qiluvchi "ijtimoiy shartnoma" sifatida ham talqin etiladi [2]. Shu bois mazkur maqolada Konstitutsiyaning inson huquqlarini ta'minlashdagi roli nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi.

Konstitutsiya har bir davlatning asosiy qonuni bo'lib, u jamiyat va davlat hayotining asosiy tamoyillarini belgilaydi. U nafaqat davlat tuzilishini, balki insonning huquq va erkinliklarini ham mustahkamlaydi. Ilmiy adabiyotlarda Konstitutsiya "ijtimoiy shartnoma" sifatida talqin qilinadi. Ya'ni, u davlat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tartibga soluvchi asosiy hujjat hisoblanadi. Konstitutsiyada inson huquqlari keng qamrovli tizim sifatida ifodalangan bo'lib, ular quyidagilarga bo'linadi:

- * shaxsiy huquqlar;
- * siyosiy huquqlar;
- * iqtisodiy huquqlar;
- * ijtimoiy va madaniy huquqlar.

Konstitutsiya inson huquqlarini e'tirof etish, mustahkamlash va himoya qilishning huquqiy asosini yaratadi. Unda shaxsiy (fuqarolik), siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar tizimi kompleks tarzda ifodalangan. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining alohida boblarida insonning yashash huquqi, erkinlik va daxlsizlik, fikr va so'z erkinligi, vijdon erkinligi, mehnat qilish va ta'lim olish huquqlari mustahkamlangan [1]. Nazariy jihatdan, inson huquqlari "tabiiy huquqlar" konsepsiyasiga asoslanadi. Ushbu konsepsiyaga ko'ra, inson huquqlari davlat tomonidan berilmaydi, balki davlat ularni tan oladi va himoya qiladi [3]. Konstitutsiya aynan shu e'tirofni huquqiy shaklga keltiradi. Mazkur huquqlar insonning erkin yashashi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan asosiy kafolatlardir. Konstitutsiya ushbu huquqlarni nafaqat e'tirof etadi, balki ularni himoya qilish mexanizmlarini ham belgilaydi.

Tabiiy huquqlar nazariyasiga ko'ra, inson huquqlari tug'ma va ajralmasdir. Davlat ularni yaratmaydi, balki tan oladi va himoya qiladi. Ushbu yondashuv zamonaviy konstitutsiyaviy tizimlarning nazariy asosini tashkil etadi.

Konstitutsiya inson huquqlarini faqat e'lon qilish bilan cheklanmay, balki ularni amalga oshirishning institutsional mexanizmlarini ham belgilaydi. Bular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- * mustaqil sud hokimiyati;
- * prokuratura va huquqni muhofaza qiluvchi organlar;
- * Ombudsman instituti;
- * fuqarolik jamiyati institutlari.

Mazkur mexanizmlar orqali inson huquqlarining buzilishi holatlariga huquqiy baho beriladi va ularni tiklash choralari ko'riladi. Tadqiqotlarga ko'ra, mustaqil sud tizimi mavjud bo'lgan davlatlarda inson huquqlari buzilishi holatlari sezilarli darajada kam uchraydi [4].

Qonun ustuvorligi Konstitutsiyaning asosiy tamoyillaridan biri bo'lib, u barcha subyektlarning qonun oldida tengligini anglatadi. Qonun ustuvorligi mavjud bo'lmagan jamiyatda inson huquqlarini real ta'minlash mumkin emas. Shu bois Konstitutsiya davlat hokimiyati organlarining faoliyatini qat'iy huquqiy doirada cheklaydi. World Justice Project ma'lumotlariga ko'ra, qonun ustuvorligi indeksi yuqori bo'lgan davlatlarda inson huquqlarining himoya darajasi ham yuqori hisoblanadi [4].

Zamonaviy Konstitutsiyalar xalqaro huquqiy normalar bilan uzviy bog'liq holda rivojlanadi. O'zbekiston Respublikasi ham bir qator xalqaro hujjatlarga qo'shilgan bo'lib, ular milliy qonunchilikda o'z aksini topgan. Xususan, Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi hamda 1966-yildagi xalqaro paktlar inson huquqlarining universal standartlarini belgilaydi [5]. Konstitutsiyaning ushbu hujjatlar bilan uyg'unligi inson huquqlarining xalqaro darajada e'tirof etilgan tamoyillar asosida ta'minlanishini kafolatlaydi. Xalqaro huquqiy standartlar bilan integratsiya. Zamonaviy Konstitutsiyalar xalqaro huquq normalari bilan uyg'unlikda rivojlanadi. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi va boshqa xalqaro hujjatlar milliy qonunchilikning rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Bu esa inson huquqlarining universal darajada tan olinishi va himoya qilinishini ta'minlaydi. Amaliy muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari. Amaliyotda inson huquqlarini ta'minlashda quyidagi muammolar uchraydi:

- * huquqiy savodxonlikning pastligi;
- * ayrim qonunlarning yetarli darajada ishlamasligi;
- * byurokratik to'siqlar.

Ushbu muammolarni hal etish uchun huquqiy islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish zarur.

Shu bilan birga, so'nggi yillarda O'zbekistonda inson huquqlarini ta'minlash borasida sezilarli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, sud-huquq tizimining liberallashtirilishi, ochiqlik siyosatining kuchaytirilishi shular jumlasidandir [6].

Xulosa. Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, Konstitutsiya inson huquqlarini ta'minlashning fundamental huquqiy asosidir. U inson huquqlarini e'tirof etish, kafolatlash va himoya qilishning yaxlit tizimini yaratadi. Shu bilan birga, inson huquqlarining real ta'minlanishi faqat normativ asos bilan emas, balki ularning amalda qo'llanish darajasi, sud tizimining mustaqilligi va fuqarolik jamiyatining rivojlanishiga ham bevosita bog'liqdir. Kelgusida inson huquqlarini yanada mustahkamlash uchun Konstitutsiya normalarining samarali ijrosini ta'minlash, huquqiy ongni oshirish va xalqaro standartlarga integratsiyani chuqurlashtirish zarur. Konstitutsiya inson huquqlarini ta'minlashning asosiy huquqiy poydevori hisoblanadi. U inson huquqlarini belgilaydi, kafolatlaydi va himoya qilish mexanizmlarini yaratadi. Shu bilan birga, inson huquqlarining real ta'minlanishi faqat Konstitutsiyaga emas, balki uning amalda qo'llanish darajasi, sud tizimining mustaqilligi va jamiyatning huquqiy madaniyatiga ham bog'liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent, 2023.
2. Saidov A.X. Inson huquqlari nazariyasi. – Toshkent, 2019.
3. Locke J. Two Treatises of Government. – London, 1689.
4. World Justice Project. Rule of Law Index.
5. United Nations. Universal Declaration of Human Rights. – 1948.
6. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent, 2021.

Eshimova Zarnigor Shuhrat qizi
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

JAHON ADABIYOTSHUNOSLIGIDA GOTIK VA HORROR NAZARIYALARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada jahon adabiyotshunosligida gotik va horror (dahshat) janrlariga oid asosiy nazariy yondashuvlar tahlil qilinadi. Tadqiqotda gotik adabiyotning shakllanish bosqichlari, uning estetik tamoyillari hamda horror janrining nazariy asoslari yoritiladi. Ilmiy adabiyotlar tahlili asosida qo'rquv, vahima va g'ayritabiiylik tushunchalarining adabiy matndagi vazifasi, shuningdek, ushbu janrlarni o'rganishda qo'llaniladigan psixoanalitik, ramziy va madaniyatshunoslik yondashuvlari ko'rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari gotik va horror nazariyalari zamonaviy adabiyotshunoslikda mustaqil va dolzarb yo'nalish sifatida shakllanganini asoslaydi.

Kalit so'zlar: gotik adabiyot, horror janri, dahshat estetikasi, g'ayritabiiylik, qo'rquv, sublim, psixoanalitik tahlil, abjeksiya, jahon adabiyotshunosligi.

Annotation. This article analyzes the principal theoretical approaches to the Gothic and horror genres in world literary studies. The study examines the stages of the formation of Gothic literature, its aesthetic principles, and the theoretical foundations of the horror genre. Based on the analysis of scholarly literature, it reveals the function of the concepts of fear, terror, and the supernatural in the literary text, as well as the psychoanalytic, symbolic, and cultural studies approaches used in studying these genres. The findings substantiate that the theories of the Gothic and horror have emerged as an independent and relevant direction in contemporary literary studies.

Key words: Gothic literature, horror genre, aesthetics of terror, the supernatural, fear, the sublime, psychoanalytic analysis, abjection, world literary studies.

Kirish. Gotik va horror janrlari jahon adabiyotining eng o'ziga xos va keng o'rganilgan yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu janrlar inson ongidagi qo'rquv, vahima, sir va g'ayritabiiylik tuyg'ularini badiiy ifodalash orqali o'quvchini hissiy va intellektual jihatdan ta'sirlantirishga qaratilgan. XVIII asrning ikkinchi yarmida Yevropada shakllangan gotik adabiyot keyinchalik horror janrining nazariy va estetik zaminini tashkil etgan.

Gotik adabiyotning ilk namunalari sifatida Horace Walpole, Ann Radcliffe va Matthew Lewis kabi yozuvchilarning asarlari e'tirof etiladi. Ushbu asarlarda vayrona qasrlar, sirli voqealar, o'lim va g'ayritabiiy hodisalar markaziy o'rin tutadi. Vaqt o'tishi bilan bu an'analar Mary Shelley, Edgar Allan Poe va Bram Stoker ijodida yangi shakl va mazmun kasb etgan hamda zamonaviy horror adabiyotining shakllanishiga zamin yaratgan.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, gotik va horror janrlari ko'pincha ommabop adabiyot doirasida ko'rib chiqilib, ularning nazariy asoslari yetarlicha tizimli o'rganilmagan. Holbuki, ushbu janrlar inson psixologiyasi, madaniy qo'rquvlar va ijtimoiy ziddiyatlarni aks ettiruvchi muhim badiiy vosita hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, ularning nazariy jihatlarini chuqur tahlil qilish zarurati mavjud.

Mazkur maqolaning maqsadi jahon adabiyotshunosligida gotik va horror janrlariga oid asosiy nazariy yondashuvlarni umumlashtirish, ushbu janrlarning estetik tamoyillari va badiiy mexanizmlarini ilmiy asoslashdan iborat. Tadqiqot natijalari adabiyot nazariyasini va janr poetikasini yanada chuqurroq tushunishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Gotik va horror nazariyalari masalasi jahon adabiyotshunosligida bir qator olimlar tomonidan o'rganilgan. Janrning estetik asoslarini tushunishda Edmund Burke'ning sublim (ulug'vorlik) haqidagi qarashlari muhim nazariy poydevor bo'lib xizmat qiladi. Uning fikricha, qo'rquv va dahshat tuyg'ulari inson ruhiyatida

o'ziga xos estetik zavq uyg'otishi mumkin, bu esa gotik adabiyotning ta'sir mexanizmini izohlaydi.

Sigmund Freud'ning "Unheimliche" (g'ayrioddiy, vahimali) tushunchasi horror nazariyasida markaziy o'rin tutadi. Ushbu nazariyaga ko'ra, qo'rquv tuyg'usi ko'pincha tanish narsalarning notanish, begona shaklda namoyon bo'lishidan kelib chiqadi. Bu yondashuv badiiy matndagi vahima manbalarini psixanalitik nuqtai nazardan tahlil qilish imkonini beradi.

Julia Kristeva'ning abjeksiya (jirkanish, rad etish) nazariyasi esa horror janridagi tana, o'lim va buzilish obrazlarini izohlashda keng qo'llaniladi. Bu nazariya inson ongining toza va nopok, tirik va o'lik o'rtasidagi chegarani buzuvchi hodisalarga bo'lgan munosabatini ochib beradi. Shuningdek, Tzvetan Todorov'ning g'ayritabiiylik (fantastik) nazariyasi g'ayrioddiy hodisalarni izohlashdagi ikkilanish holatini tahlil qilishga qaratilgan.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, mavjud ilmiy adabiyotlarda gotik va horror janrlari ko'pincha alohida-alohida o'rganilgan bo'lib, ularning o'zaro nazariy bog'liqligi yetarlicha tizimli yoritilmagan. Shu sababli ushbu janrlarni yagona nazariy kontekstda kompleks tahlil qilish zarurati mavjud.

Tadqiqotda adabiyotshunoslikning nazariy metodlari, jumladan, qiyosiy-tipologik, germeneytik va psixanalitik yondashuvlardan foydalanildi. Badiiy matnlarni va nazariy manbalarni tahlil qilish hamda umumlashtirish orqali janrning estetik xususiyatlari o'rganildi. Manbalarni tanqidiy tahlil qilish asosida xulosalar shakllantirildi. Ushbu metodlar tadqiqotning ilmiy asoslanganligini ta'minlashga xizmat qildi.

Natijalar. O'tkazilgan tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, gotik va horror janrlari yagona estetik an'ananing ikki bosqichi sifatida shakllangan. Gotik adabiyot dastlab atmosfera, makon va kayfiyatga urg'u bergan bo'lsa, horror janri qo'rquv va dahshatni bevosita ifodalashga yo'naltirilgan. Bu ikki janr o'rtasidagi bog'liqlik ularning umumiy badiiy ildizlaridan kelib chiqadi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, gotik estetikaning asosiy unsurlari sirli makon, vahimali atmosfera, g'ayritabiiy hodisalar va inson ruhiyatining qorong'u qirralarini ochib berishdan iborat. Vayrona qasrlar, qabristonlar va zulmatli manzaralar qahramonning ichki holatini ramziy tarzda aks ettiruvchi badiiy vositalar sifatida xizmat qiladi.

Manbalar tahliliga ko'ra, horror janrining nazariy asosida inson ongidagi ibtidoiy qo'rquvlar yotadi. O'lim qo'rquvi, noma'lumlik vahimasi va o'zlikning yo'qolishi xavfi ushbu janrning markaziy mavzularini tashkil etadi. Bu mavzular psixanalitik nazariya orqali inson ongining yashirin qatlamlari bilan bog'liq holda izohlanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ham ko'rsatdiki, gotik va horror janrlari o'z davrining ijtimoiy va madaniy qo'rquvlarini aks ettiruvchi ko'zgu vazifasini bajaradi. Masalan, sanoat inqilobi, ilmiy taraqqiyot va ijtimoiy o'zgarishlar davridagi tashvishlar Frankenshteyn yoki Drakula kabi obrazlarda badiiy ifodasini topgan. Bu esa janrning shunchaki ko'ngilochar emas, balki chuqur ma'noli ekanini ko'rsatadi.

Umuman olganda, olingan natijalar gotik va horror nazariyalari adabiyot nazariyasining mustaqil yo'nalishi sifatida shakllangani va inson psixologiyasi hamda madaniyatini o'rganishda muhim rol o'ynaganini asoslab berdi.

Muhokama. Tadqiqot doirasida olingan natijalar gotik va horror janrlarining nazariy asoslarini chuqurroq tushunishga imkon berdi. Muhokama jarayonida aniqlanishicha, ushbu janrlar faqat qo'rquv uyg'otish vositasi bo'libgina qolmay, balki inson ruhiyatining murakkab holatlarini badiiy tadqiq qiluvchi tizim sifatida ham faoliyat yuritadi. Qo'rquvning estetik ifodasi o'quvchiga o'z ichki dunyosini anglash imkonini beradi.

Muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, janrning ta'sir kuchi bir qator omillarga bog'liq bo'lgan. Bularga atmosfera yaratish mahorati, ramziy obrazlardan foydalanish, hikoya qilish

texnikasi hamda o'quvchining hissiy ishtiroki kiradi. Ushbu omillarning uyg'unligi janrning badiiy samaradorligini belgilab beradi.

Shuningdek, gotik va horror janrlari madaniy kontekst bilan uzviy bog'liqligi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Har bir davr o'zining o'ziga xos qo'rquvlarini ushbu janrlar orqali ifodalaydi. Shu bois horror nazariyasini o'rganishda ijtimoiy-tarixiy sharoitni hisobga olish zarur hisoblanadi.

Muhokama davomida psixoanalitik yondashuvning janrni tahlil qilishdagi o'rni ham alohida ahamiyatga ega ekanini aniqlandi. Freud va Kristeva nazariyalari badiiy matndagi qo'rquv va vahima manbalarini inson ongining yashirin qatlamlari bilan bog'lab izohlaydi. Bu esa janrni shunchaki syujet darajasida emas, balki chuqur psixologik mazmunda o'rganish imkonini beradi.

Biroq janrning nazariy salohiyati to'liq ro'yobga chiqishi uchun yagona yondashuv yetarli emas. Estetik, psixologik va madaniyatshunoslik nazariyalarini birgalikda qo'llash gotik va horror adabiyotini har tomonlama tushunish imkonini beradi. Bu holat janrni o'rganishda kompleks metodologiyani zarurligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, muhokama natijalari gotik va horror nazariyalari jahon adabiyotshunosligida muhim ahamiyatga ega ekanini tasdiqlaydi. Ushbu nazariyalar janr poetikasini boyitibgina qolmay, inson ruhiyati va madaniyatini tushunishga ham xizmat qiladi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot jahon adabiyotshunosligida gotik va horror janrlariga oid asosiy nazariy yondashuvlarni tahlil qilishga qaratildi. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, ushbu janrlar yagona estetik an'ananing tarkibiy qismi bo'lib, inson ongidagi qo'rquv va g'ayritabiiylik tuyg'ularini badiiy ifodalashda markaziy o'rin tutadi.

Tadqiqot natijalari gotik estetikaning asosini sirli makon va vahimali atmosfera tashkil etganini, horror janrining nazariy zaminida esa inson ongidagi ibtidoiy qo'rquvlar yotganini asoslab berdi. Edmund Burke, Sigmund Freud, Julia Kristeva va Tzvetan Todorov kabi olimlarning nazariyalari ushbu janrlarni tahlil qilishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Shuningdek, tadqiqot gotik va horror janrlari o'z davrining ijtimoiy va madaniy qo'rquvlarini aks ettiruvchi badiiy vosita ekanini ochib berdi. Janrning ta'sir kuchi estetik, psixologik va madaniy omillarning uyg'unligiga bog'liq bo'lib, bu uning rivojlanish dinamikasini belgilab bergan.

Umuman olganda, gotik va horror nazariyalari zamonaviy adabiyotshunoslikda mustaqil va dolzarb yo'nalish sifatida shakllangani xulosa qilindi. Tadqiqot natijalari adabiyot nazariyasini o'rganishda nazariy asos bo'lib xizmat qiladi hamda ushbu yo'nalishda olib boriladigan keyingi ilmiy tadqiqotlar uchun zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Burke E. A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful. – Oxford : Oxford University Press, 1990.
2. Freud S. The Uncanny. – London : Penguin Books, 2003.
3. Kristeva J. Powers of Horror: An Essay on Abjection. – New York : Columbia University Press, 1982. – 219 p.
4. Todorov T. The Fantastic: A Structural Approach to a Literary Genre. – Ithaca : Cornell University Press, 1975. – 180 p.
5. Carroll N. The Philosophy of Horror, or Paradoxes of the Heart. – New York : Routledge, 1990.
6. Botting F. Gothic. – New York : Routledge, 1996.

Nusratova Mexriniso Baxshilloevna
Buxoro davlat universiteti
Psixologiya kafedrasi dotsenti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

SHAXSLARARO MUNOSABATLARDA EMPATIYANING PSIXOLOGIK AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada shaxslararo munosabatlarda empatiyaning psixologik ahamiyati haqida ma'lumotlar berilgan. Empatiya insonning boshqa shaxslarning his-tuyg'ularini anglash, ularni tushunish va ularga mos ravishda munosabat bildirish qobiliyati sifatida ko'rib chiqiladi. Ushbu maqolada empatiyaning samarali muloqot, o'zaro ishonch, hamkorlik va ijtimoiy moslashuv jarayonlaridagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, empatik yondashuvning nizolarni kamaytirish, psixologik qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish hamda sog'lom shaxslararo munosabatlarni shakllantirishdagi roli ochib berilgan. Maqolada empatiyaning insonlar o'rtasidagi ijobiy munosabatlarni rivojlantirishda muhim psixologik omil ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: empatiya, shaxslararo munosabatlar, muloqot, hissiy intellekt, ijtimoiy moslashuv, o'zaro ishonch, psixologik qo'llab-quvvatlash, hamkorlik.

Аннотация. В данной статье рассматривается психологическое значение эмпатии в межличностных отношениях. Эмпатия рассматривается как способность человека понимать чувства других людей, осознавать их и адекватно на них реагировать. В статье освещается роль эмпатии в процессах эффективного общения, взаимного доверия, сотрудничества и социальной адаптации. Также раскрывается значение эмпатического подхода в снижении конфликтов, усилении психологической поддержки и формировании здоровых межличностных отношений. В статье показано, что эмпатия является важным психологическим фактором развития позитивных отношений между людьми.

Ключевые слова: эмпатия, межличностные отношения, общение, эмоциональный интеллект, социальная адаптация, взаимное доверие, психологическая поддержка, сотрудничество.

Abstract. This article discusses the psychological importance of empathy in interpersonal relationships. Empathy is viewed as the ability of an individual to understand, recognize, and appropriately respond to the feelings of other people. The article highlights the role of empathy in effective communication, mutual trust, cooperation, and social adaptation processes. It also explains the role of an empathetic approach in reducing conflicts, strengthening psychological support, and forming healthy interpersonal relationships. The article shows that empathy is an important psychological factor in developing positive relationships between people.

Key words: empathy, interpersonal relationships, communication, emotional intelligence, social adaptation, mutual trust, psychological support, cooperation.

Kirish. Hozirgi globallashuv va axborotlashuv davrida insonlar o'rtasidagi munosabatlarning samaradorligi jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Shaxslararo munosabatlarning sifatli va barqaror bo'lishi ko'plab psixologik omillarga bog'liq bo'lib, ular orasida empatiya alohida o'rin egallaydi. Empatiya insonning boshqa shaxsning hissiy holatini tushunishi, uning kechinmalarini his qilishi va ularga mos ravishda munosabat bildirish qobiliyatini anglatadi. Psixologiya fanida empatiya shaxsning ijtimoiy moslashuvi, samarali muloqot o'rnatishi va sog'lom munosabatlarni shakllantirishda muhim psixologik mexanizm sifatida e'tirof etiladi. Empatik qobiliyatga ega insonlar boshqalarning

his-tuyg'ularini chuqurroq anglaydi, o'zaro ishonchni mustahkamlaydi hamda nizoli vaziyatlarni konstruktiv tarzda hal etishga moyil bo'ladi. Shu sababli empatiya oila, ta'lim muassasalari, mehnat jamoalari va boshqa ijtimoiy guruhlardagi munosabatlarning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. So'nggi yillarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar empatiyaning shaxslararo munosabatlar sifatiga, hissiy intellektning rivojlanishiga hamda ijtimoiy hamkorlikning samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini tasdiqlamoqda. Biroq zamonaviy hayot sur'atining tezlashishi, virtual muloqotning kengayishi va individualizmning kuchayishi ayrim hollarda empatik munosabatlarning susayishiga olib kelmoqda. Bu esa mazkur masalani chuqur ilmiy o'rganish zaruratini yuzaga keltiradi. Mazkur maqolaning maqsadi shaxslararo munosabatlarda empatiyaning psixologik ahamiyatini tahlil qilish, uning muloqot jarayonidagi o'rni va insonlar o'rtasidagi ijobiy munosabatlarni shakllantirishdagi rolini yoritishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Empatiya tushunchasi psixologiya fanida keng o'rganilgan muhim ijtimoiy-psixologik fenomenlardan biridir. Dastlab, empatiya atamasi XIX asr oxiri XX asr boshlarida nemis estetikasida his qilish, ichiga kirish tushunchasi sifatida shakllangan bo'lib, keyinchalik psixologiya faniga kiritilgan. Taniqli olimlar T. Lipps, K. Rogers, D. Goleman va boshqa tadqiqotchilar empatiyani shaxsning hissiy va kognitiv jarayonlari bilan bog'liq murakkab psixologik qobiliyat sifatida talqin qilganlar. K. Rogers empatiyani insonning boshqa shaxs ichki dunyosini "go'yo o'ziga tegishli bo'lgandek" anglash qobiliyati sifatida izohlaydi va uni samarali psixoterapiyaning asosiy shartlaridan biri deb hisoblaydi. D. Goleman esa empatiyani hissiy intellektning muhim komponenti sifatida ko'rib chiqadi hamda uning ijtimoiy munosabatlardagi o'rni, yetakchilik va kommunikativ samaradorlikka ta'sirini alohida ta'kidlaydi. Zamonaviy tadqiqotlarda empatiya ikki asosiy komponentga ajratiladi: kognitiv empatiya boshqa insonning fikr va hissiyotlarini tushunish hamda affektiv empatiya uning hissiy holatini his qilish. Shuningdek, empatiyaning shaxslararo munosabatlardagi roli oila tizimi, ta'lim jarayoni va professional muhitda alohida o'rganilmoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yuqori empatiya darajasi konfliktlarni kamaytiradi, ishonchni oshiradi va ijtimoiy hamkorlikni mustahkamlaydi. Mahalliy va mintaqaviy tadqiqotlarda ham empatiya shaxslararo munosabatlarning barqarorligi va psixologik farovonlik bilan bevosita bog'liqligi qayd etilgan. Biroq empatiyaning zamonaviy raqamli muhitda o'zgarishi va uning kamayishiga olib keluvchi omillar hali to'liq o'rganilmagan masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Amerikalik psixolog Albert Banduraning Ijtimoiy o'rganish nazariyasiga ko'ra, insonlar xulq-atvorni kuzatish va taqlid qilish orqali o'zlashtiradilar. Shu nuqtai nazardan, oilada ota-onalarning mehribonlik, g'amxo'rlik va boshqalarning his-tuyg'ulariga hurmat bilan munosabatda bo'lishi farzandlarda ham empatik xulq-atvorning shakllanishiga xizmat qiladi. Masalan, ota-ona farzandining hissiy holatini tushunishga harakat qilsa, bola ham keyinchalik boshqalarga nisbatan xuddi shunday munosabatni namoyon etadi. Karl Rojersning gumanistik nazariyasida esa empatiya samarali muloqot va shaxs rivojlanishining asosiy shartlaridan biri sifatida talqin qilinadi. Rojers fikriga ko'ra, o'qituvchi o'quvchining ichki kechinmalarini tushuna olsa va uni hukm qilmasdan qabul qilsa, o'quvchining o'ziga bo'lgan ishonchi hamda o'quv motivatsiyasi ortadi. Bunday muhit ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Muhokama. Shaxslararo munosabatlarda empatiyaning psixologik ahamiyatini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, empatiya insonlar o'rtasidagi o'zaro tushunish va hissiy yaqinlikni shakllantiruvchi asosiy psixologik mexanizmlardan biridir. Empatiya mavjud bo'lgan munosabatlarda ishonch darajasi yuqori bo'lib, muloqot jarayoni ochiq va samimiy kechadi. Bu esa o'z navbatida nizoli vaziyatlarning keskinlashib ketishining oldini oladi va konstruktiv yechim topishga xizmat qiladi. Tadqiqotlar natijalariga ko'ra, empatiya darajasi yuqori bo'lgan shaxslarda ijtimoiy moslashuv jarayoni osonroq kechadi. Ular boshqalarning hissiy holatini tezroq anglaydi va vaziyatga mos ravishda to'g'ri reaksiyalar bildiradi. Bunday

xususiyatlar ayniqsa oila muhitida, ta'lim jarayonida hamda jamoaviy ishlarda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi empatik munosabat ta'lim samaradorligini oshiradi, jamoada esa hamkorlik va o'zaro qo'llab-quvvatlashni kuchaytiradi. Shu bilan birga, empatiyaning yetarli darajada rivojlanmaganligi shaxslararo munosabatlarda tushunmovchiliklar, nizolar va hissiy uzoqlashuvga olib kelishi mumkin. Zamonaviy texnologiyalar va virtual muloqot shakllarining keng tarqalishi ba'zi hollarda bevosita hissiy aloqaning susayishiga sabab bo'lib, empatik qobiliyatlarning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shuningdek, empatiya faqat hissiy jarayon bo'lib qolmay, balki kognitiv jihatdan ham rivojlanadigan murakkab psixologik tuzilma hisoblanadi. U shaxsning hayotiy tajribasi, tarbiya muhiti va ijtimoiy sharoitlar bilan chambarchas bog'liqdir. Shu sababli empatiyani rivojlantirish maqsadida ta'lim tizimida maxsus psixologik dasturlar va treninglarni joriy etish muhim ahamiyatga ega. Jon Bollbining bog'lanish nazariyasiga ko'ra bolaning ota-ona bilan o'rnatgan ishonchli emotsional aloqasi uning keyingi ijtimoiy munosabatlariga ta'sir ko'rsatadi. Oilada mehr va tushunishga asoslangan munosabatlar mavjud bo'lsa, bola boshqalarning hissiyotlarini anglash va ularga mos ravishda munosabat bildirish qobiliyatini rivojlantiradi. Shuningdek, Lev Vygotskiyning sotsiokultural nazariyasi empatiyaning ijtimoiy muhit orqali shakllanishini ta'kidlaydi. Ta'lim jarayonida guruhli ishlash, munozaralar va hamkorlikdagi faoliyat o'quvchilarning bir-birining fikri va hissiyotlarini tushunishiga imkon yaratadi. Natijada ularda empatik ko'nikmalar rivojlanadi va ijtimoiy kompetentlik darajasi oshadi. Demak, psixologik nazariyalar tahlili shuni ko'rsatadiki, empatiyaning shakllanishi biologik omillardan ko'ra ko'proq ijtimoiy muhit, ta'lim va oilaviy tarbiya bilan bog'liq bo'lib, u shaxsning muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvi hamda sog'lom shaxslararo munosabatlarni rivojlantirishning muhim omili hisoblanadi.

Xulosa. Empatiya shaxslararo munosabatlarning muhim psixologik omillaridan biri hisoblanadi. U insonlarning bir-birini chuqurroq tushunishi, his-tuyg'ularini anglay olishi va samarali muloqot o'rnatishiga yordam beradi. Empatiyaning rivojlanganligi o'zaro ishonchni mustahkamlaydi, nizolarni kamaytiradi hamda sog'lom ijtimoiy va oilaviy munosabatlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Zamonaviy jamiyatda shaxslar o'rtasidagi munosabatlarning barqarorligi va samaradorligi ko'p jihatdan empatik qobiliyatlarning rivojlanganlik darajasiga bog'liq. Shu sababli empatiyani shakllantirish va rivojlantirish nafaqat individual psixologik farovonlikni, balki jamiyatdagi ijtimoiy hamjihatlik va hamkorlikni ta'minlashda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Demak, empatiya insonlar o'rtasidagi ijobiy munosabatlarni mustahkamlovchi va shaxs kamolotiga xizmat qiluvchi asosiy psixologik omillardan biridir. Insonning boshqalarning his-tuyg'ularini anglash va ularga mos ravishda munosabat bildirish qobiliyati samarali muloqot, o'zaro hurmat va ishonchning shakllanishiga zamin yaratadi. Empatiya mavjud bo'lgan munosabatlarda nizolarni konstruktiv hal etish, hamkorlikni rivojlantirish va ijtimoiy moslashuv jarayonlari samaraliroq kechadi. Shuningdek, empatik yondashuv shaxsning emotsional intellekti va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirib, uning jamiyatdagi o'rnini mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu bois ta'lim, oila va mehnat jamoalarida empatiyani rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish dolzarb vazifa hisoblanadi. Umuman olganda, empatiya insonlar o'rtasida sog'lom, barqaror va samarali munosabatlarni ta'minlovchi asosiy psixologik omillardan biri sifatida alohida ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Rogers C. R. On Becoming a Person. Boston: Houghton Mifflin, 1961.
2. Hoffman M. L. Empathy and Moral Development. Cambridge University Press, 2000.
3. Goleman D. Emotional Intelligence. Bantam Books, 1995.
4. Vygotsky L. S. Mind in Society. Harvard University Press, 1978.
5. Lipps T. Ästhetik: Psychologie des Schönen und der Kunst. 1903.

Ismatova Nigina Baxodirovna
Buxoro davlat pedagogika instituti,
pedagogik ta'lim kafedrası dotsenti p.f.f.d.

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI PEDAGOGIK SIKL FANLAR INTEGRATSIYASI VOSITASIDA KASBGA QIZIQISHLARINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy faoliyatga bo'lgan qiziqishlarini rivojlantirishda pedagogik sikl fanlari integratsiyasining o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Pedagogika, psixologiya, metodika hamda tarbiyaviy fanlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ta'minlash orqali talabalarning kasbiy motivatsiyasi, pedagogik kompetentligi va kasbiy identifikatsiyasini shakllantirish imkoniyatlari yoritiladi. Shuningdek, fanlar integratsiyasiga asoslangan ta'lim jarayonining nazariy-metodologik asoslari hamda amaliy mexanizmlari ochib beriladi. Tadqiqot natijalari bo'lajak o'qituvchilarning kasbga ongli munosabatini shakllantirish, pedagogik faoliyatga qiziqishini kuchaytirish va ta'lim sifatini oshirishga xizmat qilishi bilan ahamiyatlidir.

Kalit so'zlar: pedagogik sikl fanlari, fanlar integratsiyasi, bo'lajak o'qituvchi, kasbiy qiziqish, kasbiy motivatsiya, pedagogik kompetentlik, kasbiy identifikatsiya, ta'lim jarayoni, innovatsion yondashuv, pedagogik faoliyat.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы развития профессионального интереса будущих учителей средствами интеграции дисциплин педагогического цикла. Анализируется влияние взаимосвязи педагогики, психологии, методики преподавания и воспитательных дисциплин на формирование профессиональной мотивации, педагогической компетентности и профессиональной идентичности студентов. Раскрываются теоретико-методологические основы и практические механизмы организации интегрированного образовательного процесса. Результаты исследования показывают, что интеграция дисциплин педагогического цикла способствует формированию осознанного отношения к педагогической профессии, повышению интереса к профессиональной деятельности и совершенствованию качества подготовки будущих педагогов.

Ключевые слова: дисциплины педагогического цикла, интеграция дисциплин, будущий учитель, профессиональный интерес, профессиональная мотивация, педагогическая компетентность, профессиональная идентичность, образовательный процесс, инновационный подход, педагогическая деятельность.

Abstract. This article examines the development of professional interest among prospective teachers through the integration of pedagogical cycle disciplines. The study analyzes the role of interconnections among pedagogy, psychology, teaching methodology, and educational sciences in fostering professional motivation, pedagogical competence, and professional identity. The theoretical and methodological foundations, as well as practical mechanisms for implementing an integrated educational process, are discussed. The findings indicate that the integration of pedagogical disciplines contributes to the formation of a conscious attitude toward the teaching profession, strengthens interest in pedagogical activities, and improves the quality of teacher education.

Key words: pedagogical cycle disciplines, interdisciplinary integration, prospective teacher, professional interest, professional motivation, pedagogical competence, professional identity, educational process, innovative approach, pedagogical activity.

O'zbekiston Respublikasida mehnat bozori va oliy ta'limni rivojlantirishning strategik rejalarini ishlab chiqishda mutaxassislarning kasbiy-pedagogik tayyorgarlik darajasini va faoliyat talablariga moslasha olish qobiliyatini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Bu, o'z navbatida, bo'lajak o'qituvchilarning kasbga qiziqishlarini rivojlantirish samaradorligini oshirish bilan bog'liq quyidagi vazifalarni hal etishni taqozo etadi:

- pedagogik yo'nalishda mutaxassislarni tayyorlash bo'yicha zamonaviy talablar va mehnat bozori takliflaridan kelib chiqib, bo'lajak o'qituvchilarning kasbga qiziqishining mazmunini aniqlash;

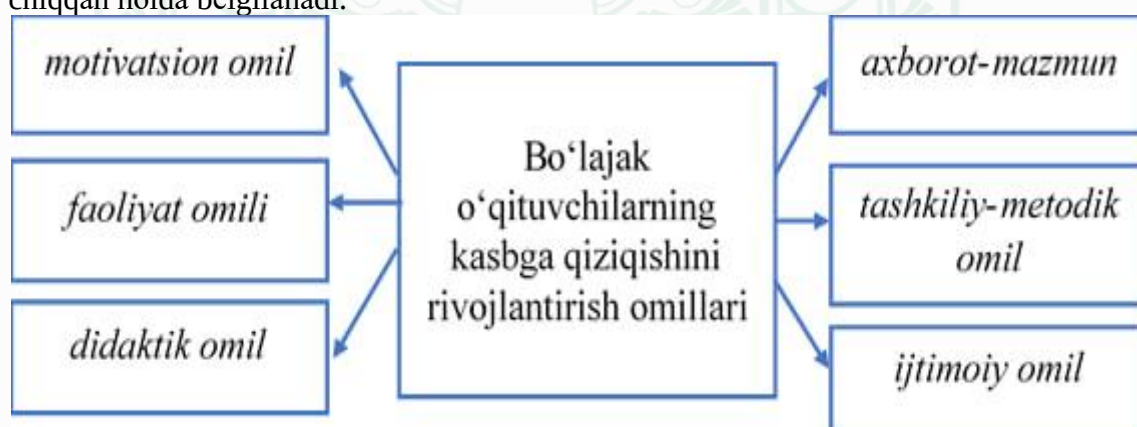
- kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni sifatli egallash uchun innovatsion salohiyatni shakllantiruvchi pedagogik-psixologik omillar va shart-sharoitlarni aniqlash;

- tizimli yondashuv asosida ijodiy va jamoaviy muhitga asoslangan kasbga qiziqishning pedagogik shartlarini aniqlash va amalga oshirish;

- ijtimoiy-pedagogik jihatlarni, nazariy masalalarni mustaqil o'rganish va bo'lajak o'qituvchilarni mustaqil tayyorlash uchun yangi nashrlar, elektron darsliklar, o'quv materiallarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish.

Bo'lajak o'qituvchilar kasbga qiziqishlarini rivojlantirish bo'yicha tadqiqotlarda rus pedagogi V.A. Slasteninning ko'rsatishicha, yuqori professionallik, ya'ni olingan ta'lim sifati professional yetuklikning ob'ektiv omillariga, sub'ektiv omillar esa - individual qobiliyatlarga, kasbiy yo'nalishga, samarali pedagogik vazifalarga bog'liq bo'lib, qaror qabul qilishda mas'uliyatli va ekspert yondashuvini joriy qiladi.

Kasbiy bilim - bu ma'lum bir mehnat faoliyatida ishini bajarish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar va olingan nazariy bilimlarning kombinatsiyasi hisoblanadi. Kasbga qiziqishni jarayonining samaradorligini aniqlashning muhim mezon bo'lajak o'qituvchilar o'rganishi kerak bo'lgan kasbiy bilimlarning shaxsiy sifatiga qo'yiladigan malaka talablari mazmunidan kelib chiqqan holda belgilanadi.

2.1.1-rasm. Bo'lajak o'qituvchilarning kasbga qiziqishini rivojlantirish omillari

Ilmiy-pedagogik tadqiqotlar jarayonida olingan kuzatishlar va empirik tahlil natijalarini nazariy tahlil qilish va umumlashtirish natijasida bo'lajak o'qituvchilarning kasbga qiziqishini rivojlantirish quyidagi omillarga asoslanishi aniqlandi:

- motivatsion omil – bo'lajak o'qituvchilarning tanlagan kasbi va uning mohiyati, kasbga yo'naltirilganligi va kasb tanlash motivlari to'g'risidagi xabardorlik darajasini tavsiflovchi jihatlari;

- ijtimoiy omil – jamiyatdagi mavjud ijtimoiy muhit va kasbning ijtimoiy nufuzi, shuningdek, talabalar tomonidan kasbiy va ijtimoiy normalarni ishlab chiqish, shaxsiy va kasbiy sifatlar va ijtimoiy tajribani muassasalar tizimida qo'llash;

- axborot-mazmun – tanlangan kasbiy faoliyat sohasini muvaffaqiyatli o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan ijtimoiy-nazariy, pedagogik-psixologik va maxsus uslubiy bilim, ko'nikma va malakalar majmui;

- faoliyat omili - olingan maxsus kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni qo'llash uchun motivatsiya, o'ziga xos vaziyat va vaziyatlarda introspeksiya va rivojlanishni ta'minlash;

- tashkiliy-metodik omil – ta'limning innovatsion turlari: shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, tabaqalashtirilgan ta'lim, interfaol ta'lim, hamkorlikda o'qitish, dasturiy ta'minot, muammoli

ta'lim, o'yin texnologiyalari, modulli ta'lim, ta'lim jarayonida mustaqil ta'limdan samarali foydalanish va boshqalar; o'qituvchi va talaba o'rtasidagi o'zaro munosabatlar; talabalarning mustaqil bilim olish qobiliyati, talabalarning bilim olishga ijodiy yondashishlari, mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish; axborotli ijodiy muhitni yaratish; sog'lom raqobat; talabalarning o'quv faoliyatini xolisona baholash;

- didaktik omil – maxsus jihozlangan (kompyuterlashtirilgan) o'quv xonalarining mavjudligi; ta'lim resurslari (takomillashtirilgan o'quv dasturlari, ma'ruza matnlari, elektron darsliklar, o'quv qo'llanmalari, elektron ishlanmalar, grafik organayzerlar, audio-video vositalari), o'quv jihozlari va vositalari, axborot texnologiyalari.

Kasbiy bilim - ma'lum bir mehnat faoliyatida ishni bajarish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar va olingan nazariy bilimlarning kombinatsiyasi. Kasbga qiziqish jarayonining samaradorligini aniqlashning muhim mezon bo'lajak o'qituvchilar tomonidan o'zlashtirilishi kerak bo'lgan kasbiy bilimlar shaxs sifatiga qo'yiladigan malaka talablari mazmunidan kelib chiqqan holda belgilanadi. Bo'lajak o'qituvchilar sifatiga qo'yiladigan talablarni o'zida mujassam etgan klassifikator bo'lajak o'qituvchilarga umumta'lim maktablari, akademik litseylar, kasb-hunar kollejlari ishlar, shuningdek, o'z mutaxassisligi bo'yicha kadrlar tayyorlash imkonini beradi. Jarayonni tashkil qilishda talabalar bilim darajasini adolatli baholash va nazorat qilish uchun zarur kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishi kerak.

Kasbga qiziqish bo'yicha bo'lajak o'qituvchilarni tavsiflashda, kasbiy bilimlarning mazmuni ularning kasbiy tayyorgarligiga qo'yiladigan malaka talablaridan kelib chiqqan holda nazariy, uslubiy, pedagogik muammolarni hal qilish, prognostik, ijodiy va innovatsion pedagogik faoliyatni samarali tashkil etish kabi jihatlar bilan bog'liq holda belgilanishiga e'tibor qaratish tavsiya etiladi (1-rasmga qarang).

nazariy - o'quv jarayonining maqsadi, tamoyillari, qonuniyatlari, ta'limotlari, o'quv jarayonini tashkil etish shakllari, usullari va vositalarini bilish;

uslubiy - o'quv jarayonini loyihalash, rejalashtirish va tanlash, shakllar, usullar va didaktik o'qitish vositalarini to'g'ri tanlash, talabalarning o'quv motivatsiyasini shakllantirish bilan bog'liq bilimlar;

pedagogik muammolarni hal qilish, texnologik jihatdan aniq ta'lim muhitidagi vaziyatlar, rejalashtirilgan o'quv jarayonini samarali amalga oshirish bilan bog'liq bilimlar;

prognostik - talaba shaxsi rivojlanishini bashorat qilish, yuksak ma'naviyatli, intellektual salohiyatli, mustaqil fikrlash va ijodiy qobiliyatli shaxs kamolotiga ta'sir qilish yo'llarini bashorat qilish qobiliyati bilan bog'liq bilimlar;

ijodiy va innovatsion pedagogik faoliyatni samarali tashkil etish, ta'lim va tarbiyaning yangi shakl, usul va vositalarini yaratish bilan bog'liq amaliy bilimlar.

1-rasm. Kasbiy bilimlarning mazmunining kasbiy tayyorgarligiga qo'yiladigan malaka talablari

“Oliy o'quv yurtlarida ta'lim jarayoniga tizimli yondashish bo'lajak mutaxassisning o'ziga xos tajribasi, individualligi va ilmiy dunyoqarashining manbai hisoblanadi” [..]. Shunga ko'ra, ta'lim-tarbiya jarayonining barcha jabhalarida pedagogik faoliyatining borishi va natijada individual omilga rahbarlik qilish, ta'lim jarayoniga shaxsning kutilmagan ijodiy qobiliyatlarini aks ettiruvchi pedagogik vositalarning innovatsion turlarini, zamonaviy o'qitish usullarini joriy etish muhim hisblanadi. Bo'lajak o'qituvchilarning kasbga qiziqishini rivojlantirish jarayonining yana bir muhim jihati yuqorida ko'rsatilgan yo'nalishlar bo'yicha kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni egallash va to'liq amalga oshirish uchun zarur shart-sharoitlar majmuini belgilashdan iborat. Chunki qulay va maqsadli pedagogik muhit jarayondan kerakli natijaga erishishni osonlashtiradi.

Bo'lajak o'qituvchini shaxsiy va kasbiy rivojlantirish jarayonida integratsiya asosiy jarayon bo'lib, u faoliyat turlarini o'zlashtirish orqali uning kasbga qiziqishlarini shakllantirishni ta'minlaydi, bu mutaxassislarni o'z-o'zini kasbiy takomillashtirishga olib keladi. “Oliy pedagogik ta'lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalar qatorida keng ko'lamli kompetensiyaga asoslangan mutaxassis tayyorlash, fundamental ta'limni yanada mustahkamlash va uni ilmiy-tadqiqot va amaliy kasbiy faoliyatga yaqinlashtirish vazifasi muhim o'rin tutadi. Bunday shakldagi ta'lim maqsadi bo'lajak o'qituvchilarning nazariy bilimlari va ijodiy qobiliyatlarining maqbul uyg'unligini ta'minlashi kerak, bu ularga ta'lim muassasasini tugatgandan so'ng, kasbiy tayyorgarlik darajasini mustaqil ravishda oshirishga”, printsiplial jihatdan yangi bilimlarni topishga imkon beradi.

Pedagogika va psixologiya ta'lim yo'nalishida tahsil oladigan talabalarni pedagogik turkum fanlar integratsiyasi vositasida o'qituvchilik kasbiga qiziqishlarini rivojlantirish samaradorligini oshiradigan quyidagi pedagogik shartlarni belgilash mumkin:

bilim, ko'nikma va malakalarni bosqichma-bosqich o'zlashtirish hamda talabalarning qobiliyatlarini rivojlantirish;

ta'limda shaxsga yo'naltirilgan yondashuv tamoyillarini joriy qilish;

talabalarning kasbiy faoliyatini faollashtirish;

o'quv jarayonini tashkil etishda hamkorlik pedagogikasidan foydalanish;

o'qitish mazmunini ta'lim jarayoni ishtirokchilarining o'zaro munosabatlari asosida tuzish.

Shaxsning fazilatlarini qiziqishlari, munosabati, ideallari, insonni harakatga undaydigan motivlar va uning kelajakdagi muvaffaqiyatini belgilaydigan munosabatga qarab turli yo'llar bilan namoyon bo'ladi.

Darhaqiqat, kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, ta'lim va tarbiya jarayoni bugungi kun o'qituvchisi zimmasiga bu borada yuzaga kelayotgan muammolarni oqilona ko'rib chiqish va hal etishda mas'uliyatli vazifalarni qo'yimoqda. O'zining o'qituvchilik faoliyati jarayonida muvaffaqiyatga erishish uchun u nazariya va amaliyotni samarali o'zlashtirishi, kasbiy mahoratini rivojlantirishga qunt bilan harakat qilishi kerak. U soha fanlari yutuq va muvaffaqiyatlari, ijtimoiy tizimda ro'y berayotgan o'zgarishlar va rivojlanishlar haqida o'z mutaxassisligi va ta'lim intizomi bilan cheklanmagan holda bilimli, malakali va tajribali bo'lishi kerak. Chunki talabalar bunday kasbiy fazilatlar bilan qurollanishni oliy ta'lim muassasalarida o'qituvchining eng muhim fazilatlarini deb biladilar. Ya'ni o'qituvchi o'quv rejasi bo'yicha o'rganiladigan fanlarni to'liq bilishi va tushunishi, chuqur kasbiy bilimga ega bo'lishi va doimiy ravishda malakasini oshirib borishi kerak.

Integratsiyalashgan o'qitish usuli o'quv dasturi mazmunini o'quv materialining semantik mazmuni va tabiiy hayot bilan bog'lash va birlashtirishni, talabalar bilimining birdamligi va barqarorligini ifodalaydi. Ushbu o'qitish usulida talabalar o'zlarini murakkab real dunyo muammolari bilan birlashgan holda topadilar. Integratsiyalashgan ta'limda asosiy e'tibor quyidagi jihatlarga qaratiladi:

- 1) Talaba shaxsini umumiy tarbiyalashga ahamiyat berish.
- 2) Mutaxassislik fanlaridan tegishli adabiyotlarni to'plash orqali talabalar uchun boy muhit yaratish.
- 3) O'quv dasturini tayyorlash, barcha darsliklar mazmunidagi bir mavzuga oid barcha materiallarni birlashtirish asosida amalga oshirish.
- 4) Ilmiy tajribalar uchun yetarli joyni ta'minlash.
- 5) O'qituvchi tomonidan dars mavzusi va unga oid materiallar taqdimotini ishlab chiqish.
- 6) Individual o'rganish o'rniga guruh faoliyatida raqobat va hamkorlikni rag'batlantirish.
- 7) Dars mavzusiga oid ilmiy tadqiqot mavzularini taklif qilish.
- 8) Guruhda ishlashda pozitsiyaga e'tibor qaratgan holda hamkorlikda o'rganish modellaridan foydalanish.

Ilmiy adabiyotlarda integratsiya deganda ko'pincha har qanday elementlarni bir butunga birlashtirish jarayoni tushuniladi. Pedagogikada integratsiya tushunchasi xilma-xildir, biroq, bu tadqiqotchilar nuqtai nazarining nomuvofiqligi va o'zaro istisno ekanligini ko'rsatmaydi. Integratsiyani zamonaviy ta'limni takomillashtirishning istiqbolli yo'nalishi sifatida ko'rib chiqsak, biz integratsiyaning quyidagi darajalarini ajratib ko'rsatishimiz mumkin:

- universitetlararo (universitetlarning o'quv-uslubiy birlashmalari);
- hududiy (o'quv-ilmiy-ishlab chiqarish majmualari);
- kontseptual (gumanitar va politexnika tushunchalarining integratsiyasi);

- fanlararo (fanlararo aloqalar, uslublar va o'quv qo'llanmalar shakllarini birlashtirish).

Fanlararo integratsiya pedagogik turkum fanlarni o'rgatish uchun juda muhim, chunki pedagogikaning o'zi bir nechta ijtimoiy fanlar (falsafa, mantiq, tarix, dinshunoslik, psixologiya, adabiyot) va aniq-tabiiy (biologiya, matematika, valeologiya) kabi fanlar bilan chambarchas bog'liq.

Fanlararo tamoyil - bu fanlararo aloqasi va ta'lim amaliyotidan foydalanishga maqsadli va tizimli yondashishga va o'quv muammolarini hal qilishda muvaffaqiyatga erishishga qaratilgan o'rganish tamoyilidir.

Fanlararo aloqadorlik (integratsiya) g'oyasini amalga oshirish fanlararo tamoyil asosida amalga oshiriladi va u o'quv jarayonining barcha jihatlarini o'z ichiga olishi kerak:

Maqsadlilik.

Mazmun

Jarayon - faoliyat.

Tashkiliy faoliyat.

Natija va baholash.

Pedagogik turkum fanlarni o'qitishda integratsiya yondashuvi - bu barcha pedagogik fanlarni o'qitish jarayonlarida qo'llaniladigan, o'qitishning mazmuni, materiallari, usullari va turlarini integratsiyalashuv yondashuviga yo'naltirilgan usullar majmuasidir. Integratsiya yondashuvi ta'limning alohida birliklaridan ta'lim tizimlariga o'tishning sintezi sifatida qaraladi. Pedagogik turkum fanlarni o'qitishda integratsiya talabalarga fanlar mazmunini mukammal o'rganishga, shuningdek, ushbu fanlarni rivojlantirishga va o'qituvchilarga tabaqalashtirilgan (differentsial) o'qitishga doir muammolarini hal qilish imkonini beradi. Bu muammolar:

Pedagogik fanlarni chuqur o'rganishga kirgandan so'ng, mavzular orasidagi bog'liqlikni his qilishi mumkin.

Dars soatlarining ko'payishi tufayli talabalarning o'quv materialini o'zlashtirishlari nisbatan qiyinlashdi va bu talabalarning bilim darajasining pasayishiga olib keldi.

Boshqa tomondan, vaqt kamligi tufayli talabalarning kasbiy qiziqishlarini oshira olmasligi mumkin.

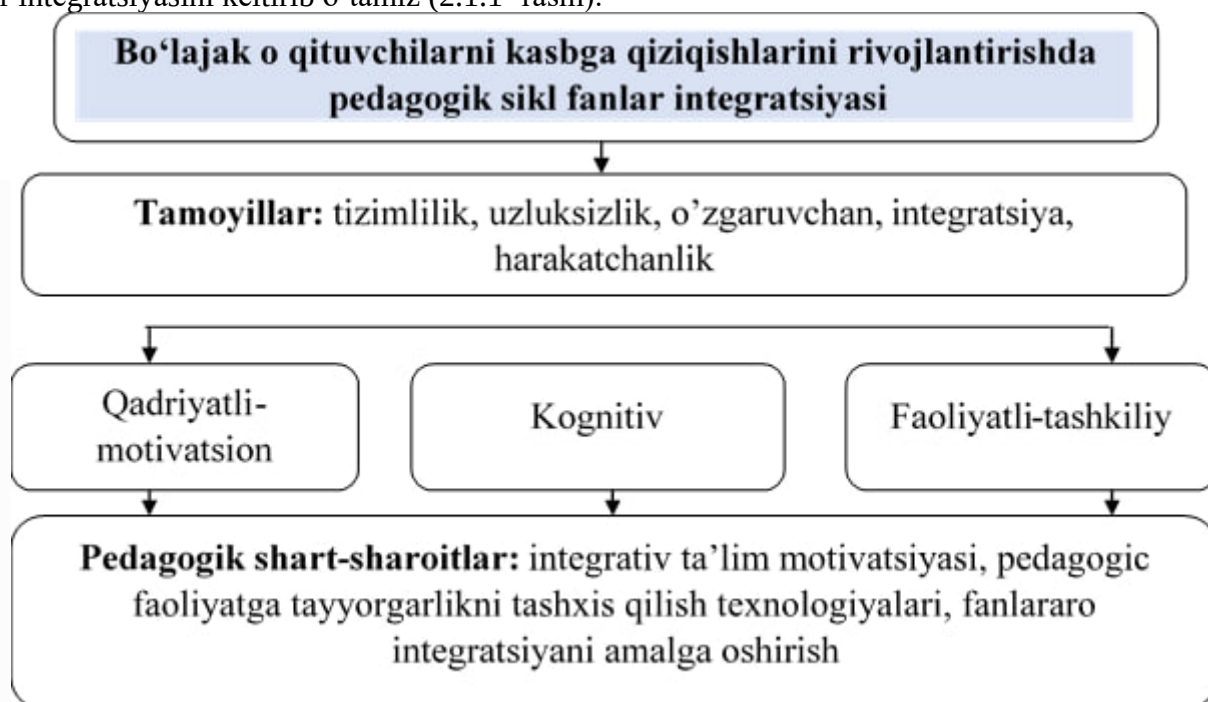
Integratsiya jarayonida pedagogik tayyorgarlik tizimining har bir elementi (har bir o'quv fani) ma'lum darajada avtonomlikka ega bo'ladi, shu sababli o'rganish davomida butun tizimning o'zlashtirilishi darajasidan qat'iy nazar alohida baholanishi mumkin. Integratsiya jarayoni davomida tizim elementlari sifatida umumkasbiy o'quv fanlar o'rtasida o'zaro aloqadorlik hajmi va intensivligi ortadi, bunda bo'lajak o'qituvchilarni kasbga qiziqishi rivojlanadi. Nazariy va amaliy bilimlarni integratsiyalash natijasida ularning bir-biriga o'zaro ta'siri ro'y beradi, unga muvofiq tarzda bilimlar o'rtasida namoyon bo'lishi tavsifiga ko'ra muntazam aloqadorlik yuzaga keladi. Nazariy va amaliy bilimlar integratsiyasi belgilaydigan tipiga ko'ra, bu – mavjud bo'lish (faoliyat ko'rsatish) aloqadorliklarida namoyon bo'ladi. Fanlararo integratsiyani ta'minlash hozirgi vaqtda obyektiv ehtiyoj hisoblanadi, chunki bo'lajak o'qituvchilarni kasbga qiziqishini rivojlantirishda umumkasbiy va fanlar bo'yicha tayyorgarlikni birlashtirish kerak bo'ladi. Batafsil fanlararo integratsiya tushunchasini ko'rib chiqadigan bo'lsak, birinchidan, fanlararo integratsiyani amalga oshirish, ya'ni o'rganilayotgan hodisalarning yaxlit modelini qurish, aniq bilish va pedagogik vaziyatlarda bu hodisalar va qarorlar bo'lajak o'qituvchini ongli ravishda tushinishi uchun shart-sharoitlar yaratadi;

ikkinchidan, talabaning o'zi fanlararo integratsiyani amalga oshirishi uchun ko'nikmasini ta'minlash, ya'ni, maqsadli bilish muammolarini yechish jarayonida fanlar va yaxlit modelini quradi;

uchinchidan, bo'lajak mutaxassis shaxsini yaxlit shakllantirish uning umuman dunyoni va kasbiy faoliyatini ko'ra olish hamda integral (ajralmas) fikrlashiga yordam beradi;

to'rtinchidan, fanlararo integratsiyani oliy ta'lim sifatini rivojlantirish vositasi sifatida talqin etiladi [91,169].

Quyida bo'lajak o'qituvchilarni kasbga qiziqishlarini rivojlantirishda pedagogik sikl fanlar integratsiyasini keltirib o'tamiz (2.1.1- rasm).

2.1.2- rasm. Bo'lajak o'qituvchilarni kasbga qiziqishlarini rivojlantirishda pedagogik sikl fanlar integratsiyasi

Pedagogik sikl fanlar integratsiyasi puxta rejalashtirishni talab qiladi, chunki talaba bitta mavzu bo'yicha umumlashtirilgan tushunchaga kelishi yoki ko'z oldiga keltirishi kerak bo'ladi. Hozirgi kunda zamonaviy ilm-fanda "integratsiya" tushunchasi quyidagi ma'nolarda qo'llanilmoqda:

1) fanga tegishli har qanday qismlar va elementlarning yaxlit birligiga birlashishi (O.S. Grebenyuk, A.Y. Daniluk, B.M. Kedrov, M.G. Chepikov, N.S. Svetlovskaya, A.D. Ursul, Y.S. Tyunnikov, G.F. Fedorets) [146];

2) tegishli tarkibiy qismlarning o'zaro bog'liqlik holatini belgilaydigan jarayon (O.M. Sichivitsa) [58];

3) bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan yaxlit, yagona tushunchalarni yaratish jarayoni (I.D. Zvereva, V.N. Maksimova) [128].

Bir qator pedagogik adabiyotlarda integratsiya ta'limning maqsadi va vositasi sifatida ham ko'rib chiqilgan. "Integratsiya" tushunchasi ma'nosini aniqlashda turli xil yondoshuvlarning nazariy tahlili mavjud va pedagogik sikl fanlar integratsiyasining quyidagi bosqichlarini keltirish maqsadga muvofiq: (2.1.1- jadval).

Pedagogik sikl fanlar integratsiyasining bosqichlari

2.1.1-jadval.

Bosqich maqsadlari	Tarkib	Usullari
1. Tayyorgarlik bosqichi		
Talabalarni yangi ta'lim sharoitlariga moslashtirish. O'quv va kasbiy faoliyatni o'zlashtirishga bo'lgan ehtiyojni shakllantirish. Kelajakdagi kasb-hunar va	Ta'lim va kasbiy faoliyatning psixologik va pedagogik asoslari, ushbu fanning kasbiy rivojlanish, keyingi ta'lim va shaxsiy o'sish kontekstidagi ahamiyati.	Axborot usullari: tushuntirish va illyustrativ, ko'rsatma, professional vaziyatlarni tahlil qilish algoritmini namoyish qilish

shaxsiy rivojlanish kontekstida o'rganilayotgan materialga qiziqishni uyg'otish. Maqsad belgilash bo'yicha trening		
2. Reproduktiv bosqich		
Ta'lim va kasbiy faoliyatni o'zlashtirishga bo'lgan ehtiyojni barqarorlashtirish. O'rganilayotgan fanga va umuman kasbga qiziqishni saqlab qolish. Ta'lim va kasbiy faoliyatda maqsadni belgilash operatsiyalarini birlashtirish va tizimlashtirish. To'liq huquqli kognitiv, kasbiy va shaxsiy motivlarni shakllantirish	Ta'lim va kasbiy faoliyatni o'zlashtirishga bo'lgan ishonchni mustahkamlash. O'rganilayotgan fanga va umuman kasbga saqlashni saqlab qolish. Ta'lim va kasbiy faoliyatda maqsadni amalga oshirishni birlashtirish va tizimlashtirish. To'liq huquqli kognitiv, kasbiy va shaxsiy motivlarni kuzatish	Axborot usullari: tushuntirish va illyustrativ, ko'rsatma, professional vaziyatlarni tahlil qilish algoritmini avtomatlashtirish. Amaliy usullar: model bo'yicha professional vaziyatlarni tahlil qilish, algoritimga muvofiq moddiy va shaxsiy rivojlanishni o'rganish maqsadlarini belgilash bo'yicha mashq.
3. Amaliy bosqichi		
Bilim olish, kasb-hunar egallash va shaxsiy rivojlanish ehtiyojlarini faollashtirish. Ta'lim va kasbiy faoliyatning qiziqish doirasini kengaytirish. Maqsadni belgilashni rag'batlantirish. O'quv va kasbiy faoliyat motivlari haqida tushunchani shakllantirish	Mutaxassisning kasbiy funktsiyalarini ochib beruvchi material, kasbiy vaziyatlar, kasbiy xatolar misollari	Axborot usullari: tushuntirish va illyustrativ, ko'rsatma, professional vaziyatlarni tahlil qilish algoritmini namoyish qilish. Interfaol ta'lim usullari: munozara, davra suhbat, o'zaro ta'lim. Muammoli ta'lim usullari
4. Ijodiy bosqich		
Ta'lim va kasbiy faoliyat uchun yaxlit motivatsiyaning mustaqil avlodini barqarorlashtirish va faollashtirish	Ilmiy faktlar, ilg'or professional amaliyotdan olingan ma'lumotlar	Evristik, qidiruv usullari

Pedagogik sikl fanlar integratsiyasi quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

- talaba dunyoqarashini rivojlantirishga, unga barcha voqea-hodisalarni chuqur o'zaro bog'liqligi va shu bilan birga, nomuvofiqlikda ko'rishga o'rgatish imkonini beradi;
- talaba shaxsini tezda modellashtiradi, sog'lom munosabatga turtki bo'lib xizmat qiladi;
- pedagogik sikl fanlar uchun umumiy bo'lgan kognitiv, amaliy va baholash ko'nikmalarini shakllantiradi, ular asosida to'g'ri baholarni hosil qiladi;
- talabaning hayotida dialektik qarashning umumlashtirilgan bilim va ko'nikmalari hosil bo'ladi. Talabaning axloqiy qadriyatlar yo'nalishlari uchun asos yaratuvchi axloqiy va estetik ideallar tizimi shakllanadi.

Integratsiya xususiyatlarini kengaytirib, uning ilmiy ob'ektlariga bilimlar, hodisalar, jarayonlar, atrofdagi dunyo ob'ektlari, inson faoliyati turlari, tasvirlar, his-tuyg'ular, kasblar, shuningdek, bilim turlari, ilmiy tushunchalar tizimlari, qonuniyatlar, nazariyalar, yetakchi g'oyalar, tizimli harakatlar (fan usullari), ob'ektiv jarayonlar va hayot hodisalari modellari kiradi.

Pedagogika fanida taklif etilayotgan integratsiya jarayonining texnologik jihatlari kengroq bo'lib, quyidagilarni o'z ichiga oladi: integratsiyaning turlari va darajalari, uning tamoyillari, integrallashtiruvchi omil, integrativ bog'lanishlar, integratsiyaning usullari va shakllari kabilar bilan uyg'unlashadi. Aynan ular bizning tadqiqotimizda integratsiya algoritmgiga birlashtiriladi. Integratsiyaning muhim texnologik jihatlaridan biri tadqiqotchilar integral (integratsion) bo'lanishlar deb ataladi. Adabiyotda bu tushuncha bir fan ichida va fanlararo aloqadorlik tushunchasi bilan birga qo'llaniladi.

Fanlararo aloqalarga oid masalalarni tahlil qilsak, ular ta'lim va tarbiyaning birligi shartini ifodalaydi. Fanlararo aloqadorlik ta'limning fan tizimiga yaxlit yondashish vositasi hisoblanadi. Olimlarning ta'kidlashicha, integrativ aloqalar fanlararo aloqalarga qaraganda ancha kengroqdir.

N.K.Chapayev o'z tadqiqotida fanlararo bog'lanishlarga qaraganda integrativ bog'lanishlar muhimroq, chuqurroq ekanligini qayd etadi. Shuni hisobga olib, biz fanlararo aloqalarni ta'limda integratsiyani amalga oshirish vositalaridan biri sifatida tushunamiz. Fanlararo aloqalarga qaraganda zamonaviyroq bo'lgan integrativ aloqalar hali yetarlicha o'rganilmagan. Integratsiyaning yuqorida qayd etilgan va tahlil qilingan texnologik jihatlari pedagogik oliy o'quv yurtida talabalarni o'qitish jarayonida integratsiyani amalga oshirish algoritmi sifatida ifodalanishi mumkin, unga ko'ra quyidagilar yuzaga keladi:

integratsiya ob'ektlarini tanlash va asoslash -> integratsiya tamoyillarini belgilash, tanlash va o'rnatish -> integrallashtiruvchi omil -> integratsiya turi -> integral aloqalar va shakllar -> turli fanlar bo'yicha o'rganiladigan kursning mavzusi, bo'limlari, muammosi bo'lishi mumkin bo'lgan integral ob'ektni yaratish.

Integratsiyaning uchta darajasini alohida ta'kidlash mumkin:

- fan ichidagi - alohida fanlar doirasida (pedagogika tarixi va nazariyasi, pedagogik mahorat, pedagogik texnologiya);

- fanlararo - faktlar, tushunchalar, ikki yoki undan ortiq fanlarning tamoyillari sintezi (pedagogik innovatika, innovatsion pedagogik faoliyatni tashkil etish texnologiyalari, kreativ pedagogika);

- transpredmet - ta'limning asosiy va qo'shimcha mazmuni tarkibiy qismlarining o'zaro integratsiyasi.

Oliy ta'lim muassasalarida kasbiy-pedagogik ta'lim uzviyligi hamda uzluksizligi, pedagogik-psixologik fanlar va ixtisoslik fanlari integratsiyasini ta'minlash kabi o'z yechimini kutayotgan dolzarb muammolar mavjud bo'lib, bugungi uzluksiz ta'lim talablaridan kelib chiqib, mazkur masalalar yuzasidan yig'ilgan fikr-mulohazalarga ilmiy-amaliy asoslangan aniqliklar kiritish hamda kasbiy-pedagogik ta'lim integratsiyasini ta'minlashni amalga oshirish fursati yetib keldi. Integratsiyalash jarayonlariga ta'sir etuvchi bir qancha quyidagi asosiy omillar mavjud:

-fanlar rivojlanishining obyektiv qonuniyatlari;

- ilm-fan taraqqiyotini hisobga olgan holda ta'lim mazmunini belgilash;

- davlat ta'lim standartlari va malaka talablari;

- ta'lim vazifalari;

- bilimlar sintezi;

- ta'lim jarayoni va mazmuni birligi;

- o'quv reja va dasturlarining bir-birini o'zaro to'ldirishini belgilash;

- moddiy texnik baza;

- innovatsion pedagogik va axborot texnologiyalari.

“Ta’limning “integratsiya” tamoyilini ham fanlar integratsiyasi kabi bir necha xil ko‘rinishda ko‘rib chiqish mumkin: ta’lim turlariaro, bosqichlararo, fanlararo va mavzulararo integratsiya. Bunda integratsiyaning oxirgi ko‘rinishlarida fanlarni o‘qitish uslubi, ya’ni ularning mazmunini bayon etilish metodlariga tayangan holda turdosh fanlar mazmunidan foydalana bilish, mustaqil ishlashga harakat qilish, shuningdek, uslubiyat va mazmunan kuzatiladigan o‘xshashlikni qo‘llashda kuzatiladi” [137,124].

Bizning fikrimizcha “fanlararo integratsiya” tushunchasini qo‘llash har qanday maqsadni aniq belgilaydi. Fanlararo aloqalar ta’lim mazmunini, usullarini, texnikasini va shakllarini ochib beradi. Fanlararo integratsiya funksiyalarini quyidagi jadvalda ko‘rib o‘tamiz (2.1.2 - jadval).

Fanlararo integratsiya funksiyalari

2.1.2-jadval.

Funksiyalar	Harakat
Ta’limiy	Fan dasturidagi materiallarni tanlash va muvofiqlashtirish va yaxlit bilimlar tizimini shakllantirish
Tarbiyaviy	Ta’lim darajasini oshirish, axloqni shakllantirish va mustahkamlash
Rivojlantiruvchi	Aqliy faollikni, bilimlar tizimini, fanlararo tushunchalar va ko‘nikmalarni shakllantirish.

Turli manbalardan pedagogik sikl fanlararo integratsiyasining tasnifi haqidagi ma’lumotlarni umumlashtirgan holdagi ko‘rinishi quyidagi jadvalda keltirilgan (2.1.3- jadval).

Pedagogik sikl fanlararo integratsiyasining tasnifi

2.1.3-jadval.

Pedagogik sikl fanlararo integratsiyasi	
Bilim turi bo‘yicha mazmunli ma’lumotlar	ilmiy bilimlarning tarkibi bo‘yicha (aniq, konseptual, nazariy)
	bilish haqidagi bilimlar bo‘yicha (falsafiy, ilmiy, tarixiy)
	qadriyat yo‘nalishlari (axloqiy, mafkuraviy, estetik)
Ko‘nikmalar turiga ko‘ra	amaliy
	kognitiv
	qiymatga yo‘naltirish
Ta’lim jarayonini tashkiliy va uslubiy jihatdan amalga oshirish	assimilatsiya yo‘li bilan (qidiruv, ijodiy)
	amalga oshirish kengligi bo‘yicha (fan ichidagi, fanlararo)
	qo‘llash usuli bilan (bir tomonlama, ikki tomonlama, ko‘p tomonlama)
	amalga oshirish xronologiyasi bo‘yicha (ketma-ket, istiqbolli)
	amalga oshirish izchilligi bo‘yicha (tizimli, davriy)
	o‘quv jarayonini tashkil etish shakllari bo‘yicha (asoslangan, tematik, aralash,

	murakkab)
	talabalar ishini tashkil etish shakllariga ko'ra individual, guruhli, jamoaviy
	talabalar ishini tashkil etish shakllariga ko'ra (individual, guruhli, jamoaviy)

Demak, oliy ta'limda pedagogik sikl fanlarining integratsiyasini ta'minlash orqali talabalarning fanlarni samarali o'zlashtirishiga erishish mumkin. Shuningdek, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni ta'lim jarayoniga joriy qilish bilan birga pedagogik sikl fanlari integratsiyasiga yo'naltirilgan fan dasturlari asosida o'qitish-o'quv maqsadlariga kafolatli erishishni ta'minlaydi. Shu nuqtayi nazardan o'quv fanlari orasida o'zaro uzviylikni va integratsiyani ta'minlash muammosi ham hozirgi kundagi dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Fanlar integratsiyasini ta'minlash mavzularning takrorlanmasligi, vaqtni tejash, ya'ni kam vaqt sarflab katta hajmdagi materialni o'zlashtirish imkonini beradi va o'zida tashkilotchilik vazifasini ham ifodalaydi. Yuqorida ko'rsatilganlar hisobga olinganda o'qitishning rentabelligi ham oshadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Axmadjonov D.B. Bo'lajak o'qituvchilar kasbiy kompetensiyalarini takomillashtirish shakl va usullari. // Academic research in educational sciences volume 2 | ISSUE 4 | 2021 ISSN: 2181-1385 Scientific journal impact factor (Sjif) 2021: 5.723. P 815-825.
2. Axmedov J.A. Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish. // "Science and Education" Scientific Journal June 2021 / Volume 2 Issue 6. www.openscience.org, 547-548 b.
3. Begimkulov U.Sh. Pedagogik ta'lim jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti: Ped. fan. dok. ...diss. – T., 2007. – 305 b.
4. Булдыгина Л.М. Педагогические условия профессионального развития учителя (на основе образовательного мониторинга): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. / Булдыгина Любовь Михайловна. – Кемерово. – 2007, 203 с.
5. Брунер Дж. Психология познания: перевод с английского / Дж. Брунер. Москва: Прогресс, 1997. 412 с.
6. Волково Ye.H. Субъектность педагога: теория и практика: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Волкова Елена Николаевна. – М., 1998. – 50 с.
7. Выготский Л.С. Психология развития человека / Л.С. Выготский. – М.: Смысл: Эксмо, 2005. – 136 с.
8. Исматова Н.Б. Технология развития профессиональных интересов будущих преподавателей посредством интеграции педагогических циклов <https://cyberleninka.ru/article/n/tehnologiya-razvitiya-professionalnyh-interesov-buduschih-prepodavateley-posredstvom-integratsii-pedagogicheskikh-tsiklov>
9. Yuldoshev J.G. Ta'lim yangilanish yulida. – T. O'qituvchi, 2000. – 42 b.
10. Karimova V. Ijtimoiy psixologiya. Darslik – T.: "Fan va texnologiya" 2012. – 172 B.

N.B.Ismatova

BuxdPI Pedagogik ta'lim kafedrası dotsenti

PEDAGOGIK TA'LIM DOIRASIDA FANLARARO TA'LIM ORQALI BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA KASBIY MOTIVATSIYANI SHAKLLANTIRISH METODIKASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada pedagogik ta'lim jarayonida fanlararo integratsiyaga asoslangan ta'lim orqali bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy motivatsiyani shakllantirish metodikasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda pedagogika, psixologiya, mutaxassislik fanlari hamda amaliy pedagogik faoliyatning o'zaro integratsiyasi talabalarning kasbiy qiziqishi, pedagogik qadriyatlarini va o'z kasbiga nisbatan ijobiy munosabatini rivojlantirishning muhim omili sifatida yoritiladi. Shuningdek, fanlararo ta'limning nazariy asoslari, metodik tamoyillari hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida kasbiy motivatsiyani rivojlantirish mexanizmlari ochib beriladi. Tadqiqot natijalari bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish, pedagogik kompetensiyalarini rivojlantirish va ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: pedagogik ta'lim, fanlararo ta'lim, fanlararo integratsiya, bo'lajak o'qituvchi, kasbiy motivatsiya, kasbiy qiziqish, pedagogik kompetensiya, ta'lim texnologiyalari, kasbiy tayyorgarlik, innovatsion yondashuv.

Аннотация. В данной статье рассматривается методика формирования профессиональной мотивации будущих учителей посредством междисциплинарного обучения в системе педагогического образования. Особое внимание уделяется интеграции педагогики, психологии, профильных дисциплин и практической педагогической деятельности как важному условию развития профессионального интереса, педагогических ценностей и позитивного отношения студентов к будущей профессии. Раскрываются теоретические основы междисциплинарного обучения, его методические принципы и механизмы формирования профессиональной мотивации с использованием современных педагогических технологий. Полученные результаты свидетельствуют о том, что междисциплинарный подход способствует совершенствованию профессиональной подготовки будущих педагогов, развитию их профессиональных компетенций и повышению качества образования.

Ключевые слова: педагогическое образование, междисциплинарное обучение, междисциплинарная интеграция, будущий учитель, профессиональная мотивация, профессиональный интерес, педагогическая компетентность, образовательные технологии, профессиональная подготовка, инновационный подход.

Abstract. This article explores the methodology for developing professional motivation among prospective teachers through interdisciplinary education within the framework of pedagogical training. The study highlights the integration of pedagogy, psychology, specialized disciplines, and teaching practice as an essential factor in fostering professional interest, pedagogical values, and a positive attitude toward the teaching profession. The theoretical foundations of interdisciplinary education, its methodological principles, and mechanisms for enhancing professional motivation through modern educational technologies are examined. The findings demonstrate that an interdisciplinary approach contributes to improving professional preparation, strengthening pedagogical competencies, and enhancing the overall quality of teacher education.

Key words: pedagogical education, interdisciplinary education, interdisciplinary integration, prospective teacher, professional motivation, professional interest, pedagogical competence, educational technologies, professional training, innovative approach.

Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash Davlat ta'lim standartiga muvofiq amalga oshiriladi. Kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorgarlik kontseptsiyasi ostida insonning o'z maqsadlarini idrok etishi, mavjud sharoitlarni baholash, harakatning mumkin bo'lgan usullarini aniqlash, motivatsion harakatlarni bashorat qilish, irodali intellektual harakatlarni o'z ichiga olgan ruhiy holatini tushunish mumkin.

Kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorgarlik darajasini oshirish quyidagi harakatlar bilan ta'minlanishi mumkin:

- ta'lim mazmunini takomillashtirishga faoliyatli yondashuvni amalga oshirish;
- ta'lim mazmunini takomillashtirishga muammoli yondashuvni amalga oshirish;
- mutaxassisning analitik va konstruktiv ko'nikmalarini, ta'lim tashkilotining mazmuniga aylanishi kerak bo'lgan o'z o'quv, kognitiv va kasbiy faoliyatiga refleksli munosabatni shakllantirish.

Har qanday didaktik jarayon, pedagogik texnologiya va o'rganilayotgan fanlarni qo'llashdan qat'i nazar, uch komponentli tuzilishga ega: motivatsion (maqsadli) bosqich, o'quvchining o'z bilish faoliyati bosqichi va bu faoliyatni boshqarish bosqichi.

Psixologiya va pedagogika fanlarida motivatsiya tushunchasi jarayonni ifodalaydi, buning natijasida ma'lum bir faoliyat shaxs uchun ma'lum bir shaxsiy ma'noga ega bo'ladi, unga bo'lgan qiziqishning barqarorligini yaratadi va faoliyatning tashqi qo'yilgan maqsadlarini harakatga aylantiradi.

Motivatsiya - bu o'quvchilarni samarali bilim faoliyatiga va ta'lim mazmunini faol rivojlantirishga undash jarayonlari, usullari, vositalarining umumiy mohiyatidir.

Motivatsiya ko'p qirrali hodisa bo'lganligi sababli, ta'lim mazmuni uni ta'minlash vositalarining to'liq majmuini o'z ichiga oladi. Avvalo, motivatsiyani saqlash vositalari kognitiv, rivojlantiruvchi va tarbiyaviy faoliyat uchun muhimdir. Motivatsiyaning umumiy tuzilishida ta'lim faoliyati va unga munosabatni belgilovchi kognitiv motiv ustunlik qiladi.

Bu shaxsning o'z-o'zini bilishga, bilim va o'z-o'zini bilishga doimiy intilishi, shuningdek, ta'lim faoliyati mazmuni va tashkiliy jihatlar bilan bog'liqligi, ya'ni ta'lim jarayoniga qiziqishiga asoslanadi. Ta'lim faoliyati davomida shaxsiy maqsadlarni qo'yish, qabul qilish va hal qilish bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy motivlar paydo bo'ladi, ular shaxsiy yutuqlarni yaxshilash istagida namoyon bo'ladi.

Har qanday kognitiv faoliyatning asosini tashkil etuvchi shaxsning motivatsion-qadriyat sohasini (ehtiyotlar, munosabatlar, qadriyatlar) hisobga olish kerak. Bu talabaning o'zi ta'lim maqsadlarini aniqlashga harakat qilishi, bu jarayonni tartibga solishi va uning muvaffaqiyatini baholashi bilan izohlanadi. Shu bilan birga, motivatsiyaga aylangan ehtiyojlar universitet muhitida shaxsning kasbiy rivojlanishi uchun motivatsiya darajasini shakllantirishga yordam beradi. Hammasi bo'lib uchta bunday daraja mavjud.

Motivatsiyaning boshlang'ich darajasi shundan iboratki, kasbiy takomillashtirish zarurati tashqi ijtimoiy yoki cheklangan shaxsiy motivatsiyadan (ish vazifalari, martaba va boshqalar) kelib chiqadi. U ta'lim va kognitiv faoliyatga rasmiy yondashuvni belgilaydi.

Motivatsiyaning asosiy darajasiga pedagogik fanlar bo'yicha mutaxassisga ehtiyoj paydo bo'lganda erishiladi, ya'ni keyingi kasbiy faoliyat uchun ob'ektiv zarur bo'lgan bilim, ko'nikma, qobiliyat, kasbiy pozitsiyalar va rivojlangan psixologik xususiyatlar. Ushbu ob'ektiv ehtiyoj kasbiy takomillashtirish uchun ichki motivatsiyaga aylanadi.

Motivatsiyaning yuqori darajasi talabaning tashkiliy kuchini rivojlantirish va samarali qo'llashga bo'lgan ehtiyojini ifodalaydi. Bu o'quv va kognitiv faoliyatda mutaxassisning o'zini o'zi bilishga bo'lgan yuqori talablariga asoslanadi, bu u tomonidan eng yuqori va asosiy ustuvorlik sifatida qabul qilinadi. Motivatsiyaning ushbu darajasida muvaffaqiyat motivatsiyasi muhim rol o'ynaydi. U tinglovchining yuqori saviyada ijro etish, o'z shaxsiy mahorati va individual qobiliyatini imkoniyat bor joyda namoyon etishga intilishi bilan tavsiflanadi.

Aytish kerakki, ularning bilimlarini to'ldirish zarurligini anglash darajasi turli odamlar uchun bir xil emas. Talabalar ko'pincha birinchi o'rinda turadi. Bunday sharoitda ta'lim faoliyatini rag'batlantirish, o'rganish uchun ijobiy motivatsiyani saqlashdan foydalangan holda ta'lim uchun qulay ish jadvalini yaratish bo'yicha maxsus choralar ko'rish muhimdir. Talabalarni mustaqil ta'lim faoliyatiga jalb qilish, amaliyotga taqlid qilish, hodisa va jarayonlarni tahlil qilish va sintez qilish imkoniyatlarini oshirish kerak.

Bizning fikrimizcha, kompyuterni o'qitish vositalari - bu shaxs faoliyatining ichki motivatsiyasining paydo bo'lishi uchun zarur asoslarni yaratadigan, ayniqsa, ularni auditoriya xususiyatlariga, ularning fikrlash tarzi va fikrlash tarziga moslashtira oladigan vositalar. Bunday holda, talabalar tashqi motivatsion omillardan qat'i nazar, o'quv jarayonining o'zidan zavqlanadilar.

“Kasb faoliyati – inson ongi va tafakkuri bilan boshqariladigan, undagi turli-tuman ehtiyojlardan kelib chiqadigan, hamda tashqi olamni va o'z-o'zini o'zgartirish va takomillashtirishga qaratilgan o'ziga xos faollik shaklidir. Bu – moddiy ne'matlar yaratishga qaratilgan mehnat faoliyati bo'lib, yangi kashfiyotlar ochishga qaratilgan ilmiy-tadqiqotchilik jarayonidir. Har qanday kasb faoliyati real shart-sharoitlarda, turli usullarda va turlicha ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Qilinayotgan har bir harakat ma'lum narsaga – predmetga qartilgani uchun ham, faoliyat predmetli harakatlar majmui sifatida tasavvur qilinadi”.

Ehtiyoj – jonli mavjudotning hayot kechirishning aniq shart-sharoitlariga uning qaramligini ifoda etuvchi va bu shart-sharoitlarga nisbatan uning faolligini vujudga keltiruvchi holatdir. Kishining faolligi ehtiyojlarning qondirilishi jarayonida namoyon bo'ladi, kishining ehtiyoji uni tarbiyalash jarayonida shakllanadi. Demak, kishining o'z ehtiyojlarini qondirish jarayoni ijtimoiy taraqqiyot bilan belgilanadigan faoliyat shakli egallashning faol, muayyan maqsadga yo'naltirilgan jarayon sifatida alohida ajralib turadi.

Ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatdiki pedagog olimlar tomonidan “integratsiya” tushunchasiga ko'plab ta'riflar yaratilgan bo'lib, ta'lim jarayonida fanlararo aloqadorlik, fan aro aloqadorlik, ta'lim va tarbiya aloqadorligi kabi fikrlarni izohlashga qaratilgan. “Integratsiya” tushunchasiga birinchi ilmiy ta'rif 1961-yilda nashr etilgan ikki jildli pedagogik lug'atda keltirilgan bo'lib, unda integratsiya “fanlar tizimi va didaktik maqsadlar bilan bog'liq bo'lgan ta'lim dasturlarining o'zaro muvofiqligi” deb izohlangan.

Mualliflarning aksariyati (N.M.Burseva, S.I. Ganelin, V.Yu.Gurevich, I.D. Zverev, V.N. Maksimova, V.M. Monaxov, I.K. Turishev, N. M. Cherkeszade va V.N. Fedorova va boshqalar) integratsiyani muvaffaqiyatli ta'limning didaktik sharti sifatida belgilaydi va bu shart turli mualliflar tomonidan turlicha talqin qilinadi (1.1-jadvalga qarang):

1.1-jadval.

Ta'rif	Muallif
integratsiya maktabda fanlarni chuqur va har tomonlama o'rganishning didaktik sharti va vositasidir	Yu.I. Dika, I.K.Turischeva
integratsiya maktab tabiatshunoslik fanlari mazmunida tabiatda amal qiluvchi ob'ektiv munosabatlarning aks etishini ta'minlovchi didaktik shartdir	V. N.Fedorova
integratsiya ta'lim jarayoni samaradorligini oshirishning didaktik sharti rolini o'ynaydi	V.N.Maksimova
integratsiya - o'quvchilar bilimining ilmiy darajasini oshirishning didaktik sharti, ta'lim va tafakkurni rivojlantirishning o'rne, ularning ijodiy qobiliyati, kognitiv didni shakllantirish	A.B.Usova
integratsiya - ta'limning ilmiy-nazariy darajasini oshirish, o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, bilimlarni o'zlashtirish jarayonini muvozanatlashning didaktik sharti va nihoyat, butun ta'lim jarayonini takomillashtirish shartidir	A.B.Usova
integratsiya - o'quv jarayonida ilmiy bilimlarning integratsiyalashuvi, ularni tartibga solish, ilmiy dunyoqarashni shakllantirish, o'quv jarayonini uyg'unlashtirishni aks ettiruvchi va shu bilan birga har bir o'quvchiga o'z bilimlarini ochib berish va qo'llash imkoniyatini beradigan didaktik shartdir.	N.M.Burseva

Pedagogik kategoriya sifatida fanlarning integratsiyalashuvi (V.N. Fedorova, P.G. Kulagin, I.D. Zverev, V.N. Maksimova, G.F. Fedorets va boshqalar) bo'yicha tadqiqotlarni tahlil qilish jarayonida biz ham shunday xulosaga keldikki, bu borada yagona nuqtai nazar mavjud emas va mualliflarning aksariyati bu masala bo'yicha o'z tushunchalarini taqdim etadilar. Masalan:

- integratsiya - ta'lim mazmunining asosiy elementlarini ham, ta'lim sub'ektlari bog'liqligini ham ajratish imkonini beruvchi tarbiya va ta'limga kompleks yondashuv;
- integratsiya - bu atrof-muhitda ob'ektiv faoliyat yurituvchi va zamonaviy fanlar tomonidan o'rganilayotgan dialektik munosabatlarning ta'lim fanlari mazmunidagi aksidir;

- integratsiya - bu o'quvchilarni sinfda ham, darsdan tashqari mashg'ulotlarda ham o'qitishning mazmuni, shakli, metod va usullarini o'tkazish, belgilashda hisobga olinishi kerak bo'lgan qonuniyatdir;

- integratsiya - tabiat, jamiyat va inson haqidagi yagona bilimlar tizimining barcha asosiy elementlarining o'zaro aloqadorligining aksidir;

- mantiqiy jihatdan tugallangan shakldagi integratsiya - ta'limning turli sub'ektlari tuzilmasi elementlari o'rtasidagi umumiy shaklda ifodalangan ongli munosabatdir;

- integratsiya - ta'lim jarayonining mazmuni, shakli va usullarida aks ettirilgan va o'zlarining tabiiy birligida ta'lim, rivojlanish va tarbiyaviy vazifalarni bajaradigan atrof-muhit ob'ektlari, hodisalari va jarayonlari o'rtasidagi sintez, aloqadorlik munosabatlarini aniqlashning pedagogik kategoriyasi.

Ma'lum bo'lishicha, ba'zi tadqiqotchilar (N.M.Burseva, M.M.Levina, A.V.Usova va boshqalar) integratsiyani ilmiy xususiyatlarni oshirishning didaktik sharti sifatida e'tirof etishadi va ta'lim-tarbiya jarayonining asosiy tarkibiy qismlariga (o'quv materiallari mazmuni, o'qituvchi tomonidan qo'llaniladigan o'qitish usullari va o'quvchilar mustaqil ravishda amalga oshiradigan o'qitish usullari) ijobiy ta'sir ko'rsatadi:

Boshqa olimlar (P.G.Kulagin, N.A.Loshkareva, V.N.Maksimova, I.D.Zverev, V.N.Fedorova va boshqalar) integratsiyani didaktik shart va pedagogik kategoriya sifatida belgilaydilar, ular o'zaro bog'liq bo'lgan o'quv fanlari mazmunini hisobga olgan holda o'quv dasturi materiallarini talab qiladi va shuning uchun u ta'lim jarayonining barcha jabhalariga alohida ta'sir ko'rsatadi. Masalan, N.A. Loshkareva atama mazmunida shartli ravishda nazariy va o'ziga xos ma'no sifatida talqin qilinishi mumkin bo'lgan ikki ma'noni farqlash zarurligini ta'kidlaydi.

“Nazariy ma'no – integratsiya didaktika tamoyili yoki tartib va uzluksizlik prinsipining namoyon bo'lishi yoki didaktik shart sifatida tushuniladi.

O'ziga xos ma'no - integratsiya deganda ta'lim jarayonida yoki o'quvchi tafakkurida - turli xil ta'lim sub'ektlari o'rtasida o'rnatilgan haqiqiy aloqalarning ifodasi tushuniladi”.

Ta'limda tizimlilik tamoyilidan foydalanishni bir fan bilan cheklab bo'lmaydi. U ob'ektlarning integratsiyasini, aloqalarini va bilimlarni rivojlantirish istiqbollari belgilashni nazarda tutadi, chunki integratsiya orqali hodisalarning jonli aloqasi inson tushunchalarida o'z aksini topadi. U integratsiyani ta'lim faoliyatini shakllantirish usullaridan biri sifatida belgilaydi. Integratsiya talabalarda shakllanishi kerak bo'lgan ko'nikmalar, qobiliyatlar, faoliyat usullari o'rtasidagi, bilimlarni o'rgatish metodlari va usullari o'rtasidagi, o'qituvchining talabalarga nisbatan harakatlari o'rtasidagi o'zaro ta'sirni o'z ichiga oladi.

O'zbekiston Respublikasining ta'limga oid qator hujjatlarida ta'limning uzluksizligi va izchilligi ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy tamoyillaridan biri sifatida e'tirof etilgan. Bevosita shu tamoyilga bog'lab olib borilayotgan pedagogik tadqiqotlarda «izchillik», «integratsiya» kabi tushunchalar ishlatilib, ular turlicha talqin qilinmoqda. Shu o'rinda «integratsiya» so'zi ham “birlashtirish” degan ma'noni bildiradi.

“Integratsiya” kategoriyasini tahlil qilar ekanmiz, biz terminologik usullarga murojaat qilishni va “integratsiya” tushunchasini uning ma'nosini izohlash nuqtai nazaridan ko'rib chiqishni zarur deb hisoblaymiz, chunki ta'lim olishda “Integratsiya” so'zining ma'nosi muhim tarkibiy qismga ega. Bu tushuncha lotincha integratio – “yaxlit”, “to'ldirish” so'zidan kelib chiqqan, jumladan integratsiyani aniqlashning asosiy tamoyillari dialektikaning qismlar va munosabatlari haqidagi qonunlari, yaxlitlikni shunday tushunish mumkin, bu oddiy qismlar yig'indisiga kamaytirilmaydi, lekin qismlarning o'zaro ta'siri sifatida tushuniladi.

Bundan kelib chiqadiki, yaxlitlik - "... murakkab ichki tuzilishga ega bo'lgan ob'ektlarning umumiy xarakteristikasi, ularning o'zaro bog'liqliklarining xilma-xilligidagi qismlarning birligidir". Yaxlitlik xususiyatlari elementlar, qismlarning va aksincha xususiyatlarini hisobga olgan holda tushuniladi.

Integrasiyaning xususiyatlarini batafsilroq aniqlash uchun biz ilmiy-pedagogik adabiyotlarda “integratsiya” tushunchasining bir qator ta’riflarini tahlil qildik, tadqiqotchilarning har biri ushbu hali to’liq o’rganilmagan tushunchaning u yoki bu chegarasini ta’kidlaydilar. Dalning izohli lug’atida “integratsiya” tushunchasi tizimlar nazariyasi tushunchasi sifatida ko’rib chiqilib, alohida differensial qismlarning bir butunga bog’langanlik holatini, shuningdek, bunday holatga olib keladigan jarayonni anglatadi, shu bilan birga, bu ta’rif o’rganilayotgan hodisaning to’liq tasavvurini bermaydi, chunki “integratsiya” tushunchasini N.I. Kondakov “bir butunlikka birlashish, har qanday elementlarning birligi, har qanday birlikni tiklash” deb ta’riflanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Axmedov J.A. Bo’lajak jismoniy tarbiya o’qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish. // "Science and Education" Scientific Journal June 2021 / Volume 2 Issue 6. www.openscience.org. 547-548 b.
2. Berk, R. Multimedia edition science Learning / R. Berk, W.O. Devlin // Journal of Educational Multimedia and Hypermedia. – 1990. – №3(1). – P. 55-70.
3. Dillenbourg P. What Do You Mean by ‘Collaborative Learning’? / P. Dillenbourg // Collaborative-learning: Cognitive and Computational Approaches. – 1999. – (Vol. 1). – P. 1-15.
4. Jo’raev R.H., Safarova P.F., Ibragimov X., Musaev U. Pedagogika fani konsepsiyasi. Xalq ta’limi j., 2004. 5 – con. - 8 – 33 b.
5. Mamajonova K. A. O’quvchini kasbga yo’naltirish tizimini tashkil etish bo’yicha xorijiy va mahalliy tajriba // Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar. 2022 yil №10. B. 259-262.
6. Meylieva L.N. Zamonaviy pedagogning kasbiy qobiliyatlari va vazifalari // «Mug’allim ham yzliksiz bilimlendirio’», 2021 yil, 1-son.23-25 betlar.
7. Muslimov N.A., va boshqalar. Kasb ta’limi o’qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi/ Monografiya. – T.: Fan va texnologiya nashriyoti, 2013. – 128 b.
8. Nasriyeva Z.I. Abdulla avloniy asarlarida ma’naviy-ma’rifiy tarbiya g’oyasining aks etishi // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences VOLUME 1 | ISSUE 10 ISSN 2181-1784 Scientific Journal Impact Factor. SJIF 2021: 5.423. B. 320-324.

Berdimuratov Aliyar Tatlimuratovich
Osiyo Xalqaro universiteti magistranti

TALABALARNI KOMPYUTER GRAFIKASI TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHGA TAYYORLASHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim tizimida talabalarni zamonaviy kompyuter grafikasi texnologiyalaridan foydalanishga tayyorlashning nazariy va metodologik asoslari manbalar tahlili asosida yoritilgan. Tadqiqot doirasida kompyuter grafikasi fanlarining talabalarda fazoviy tasavvur, loyihalash ko'nikmalari hamda raqamli kompetensiyalarni shakllantirishdagi pedagogik zaruriyati asoslab berilgan. Maqolada muammoni hal etishning metodologik asosi sifatida tizimli, kompetensiyaviy va texnologik yondashuvlar, shuningdek, imitatsion modellashirish hamda mustaqil ta'lim metodlarining imkoniyatlari ochib berilgan. Shuningdek, AutoCAD, ArchiCAD kabi zamonaviy CAD tizimlarini o'quv jarayoniga integratsiya qilishning samaradorligi va talabalarda raqamli axborotlarni qabul qilish koeffitsiyentini oshirishdagi o'rni tahlil qilingan. Yakunda an'anaviy ta'limdan ijodiy-amaliy ta'lim modeliga o'tish hamda talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatini rivojlantirish bo'yicha ilmiy-pedagogik tavsiyalar shakllantirilgan.

Kalit so'zlar: kompyuter grafikasi, oliy ta'lim, tizimli yondashuv, kompetensiyaviy yondashuv, CAD tizimlari, AutoCAD, fazoviy tasavvur, multimedia muhiti, mustaqil ta'lim, tezarius to'siqlari.

Аннотация. В данной статье на основе анализа источников освещаются теоретико-методологические основы подготовки студентов высших учебных заведений к использованию современных технологий компьютерной графики. В рамках исследования обоснована педагогическая необходимость дисциплин компьютерной графики в формировании у студентов пространственного воображения, проектных навыков и цифровых компетенций. В качестве методологической основы решения проблемы раскрыты возможности системного, компетентностного и технологического подходов, а также методов имитационного моделирования и самостоятельного обучения. Анализируется эффективность интеграции современных CAD-систем, таких как AutoCAD и ArchiCAD, в образовательный процесс и их роль в повышении коэффициента усвоения цифровой информации студентами. В заключении сформулированы научно-педагогические рекомендации по переходу от традиционного обучения к творческо-практической модели и развитию самостоятельной образовательной деятельности студентов.

Ключевые слова: компьютерная графика, высшее образование, системный подход, компетентностный подход, CAD-системы, AutoCAD, пространственное воображение, мультимедийная среда, самостоятельное обучение, тезаурусные барьеры.

Abstract. This article highlights the theoretical and methodological foundations of preparing higher education students to use modern computer graphics technologies based on literature analysis. Within the framework of the research, the pedagogical necessity of computer graphics disciplines in developing students' spatial imagination, design skills, and digital competencies is substantiated. The article outlines systemic, competence-based, and technological approaches, as well as the potential of simulation modeling and independent learning methods as the methodological basis for addressing the issue. Furthermore, the effectiveness of integrating modern CAD systems such as AutoCAD and ArchiCAD into the educational process and their role in increasing students' digital information absorption coefficient are analyzed. Ultimately, scientific and pedagogical recommendations are

formulated for transitioning from traditional education to a creative-practical learning model and developing students' independent educational activities.

Key words: *computer graphics, higher education, systemic approach, competence-based approach, CAD systems, AutoCAD, spatial imagination, multimedia environment, independent learning, thesaurus barriers.*

Hozirgi davrda jamiyatning barcha sohalari, xususan, ta'lim tizimi ham raqamlashtirish jarayonlarini boshdan kechirmoqda, bu esa uzoq vaqt davomida shakllangan pedagogik texnologiyalarni tubdan qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi. O'zbekiston Respublikasining 2030-yilgacha bo'lgan strategik vazifalarida axborot-kommunikatsiya tizimlarini barcha sohalarga faol jalb etish va yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirish ustuvor vazifa etib belgilangan.

Oliy ta'lim tizimida talabalarning loyihalash ko'nikmalarini, fazoviy tasavvurini va ijodiy faolligini rivojlantirishda kompyuter grafikasi fanlarining o'rni beqiyosdir. Zamonaviy mutaxassislarni tayyorlash nafaqat oddiy kompyuter savodxonligini, balki muhandislik masalalarini yechishda grafik dasturiy ta'minotlardan (AutoCAD, ArchiCAD, 3ds Max va boshqalar) erkin foydalana olish kompetensiyasini shakllantirishni talab etadi. Kompyuter grafikasi murakkab sintetik resurs hisoblanib, u muhandislarning innovatsion g'oyalarini vizual ko'rinishda aks ettirishga yordam beradi. Tadqiqotning maqsadi - talabalarni zamonaviy kompyuter grafikasi texnologiyalari bilan ishlashga tayyorlashning pedagogik zaruriyati va metodologik asoslarini manbalar tahlili asosida yoritib berishdan iborat.

Talabalarni kompyuter grafikasi texnologiyalaridan foydalanishga tayyorlash jarayonida bir qator ilmiy-pedagogik yondashuvlar va metodlardan foydalanish lozimligi manbalarda keltirilgan:

Tizimli yondashuv: Axborot texnologiyalarini qo'llashda talabalarda yaxlit tizimli tasavvurni shakllantirish, axborot jarayonlarini (to'plash, saqlash, qayta ishlash va uzatish) o'zaro aloqadorlikda o'rganishni nazarda tutadi.

Kompetensiyaviy yondashuv: Talabalarda shunchaki nazariy bilim emas, balki aniq muammolarni hal qilishga yo'naltirilgan amaliy ko'nikmalarni, xususan, dasturiy vositalarni mustaqil o'zlashtirish qobiliyatini rivojlantirishga tayanadi.

Texnologik yondashuv: Zamonaviy grafik dasturlarni (AutoCAD, PhotoSHOP, CorelDRAW) o'quv jarayoniga integratsiya qilish va darslarni multimedia vositalari hamda interfaol usullar orqali tashkil etishni o'z ichiga oladi.

Hodisaviy-grafik va modellashtirish metodlari: Laboratoriya va amaliy mashg'ulotlarda real hodisa va jarayonlarning kompyuter imitatsion modellarini yaratish orqali talabalarning mantiqiy fikrlashini faollashtirish metodidir.

Mustaqil ta'lim metodi: Talabalarning o'z ustida ishlashi, virtual o'quv resurslari va elektron darsliklar yordamida bilimlarini mustahkamlashi muhim metodologik element hisoblanadi.

Manbalarni tahlil qilish natijasida talabalarni kompyuter grafikasi texnologiyalariga tayyorlashda quyidagi pedagogik natijalar va metodik tavsiyalar samaradorligi aniqlandi:

Dasturiy ta'minotning samaradorligi: Muhandislik va qurilish chizmachiligi darslarida AutoCAD va ArchiCAD dasturlaridan foydalanish talabalarga ob'ektlarni turli burchaklardan ko'rish, kesimlar yasash va o'lchamlarni avtomatik qo'yish imkonini beradi, bu esa o'quv materialini o'zlashtirish sifatini oshiradi.

3D modellashtirish afzalliklari: Uch o'lchamli (3D) chizmalar va animatsiyalarni qo'llash talabalarda fazoviy tasavvurni rivojlantiradi va ob'ektni real hayotdagidek qabul qilishga yordam beradi.

Bosqichma-bosqich tayyorlash modeli: Mashg'ulotlarda avval nazariy bilimlar (grafik primitivlar), so'ngra amaliy buyruqlar (chizish, tahrirlash, bog'lash) berilishi va natijada tayyor loyihani qog'ozga chiqarish ko'nikmalarining shakllanishi yuqori natija beradi.

Multimedia va interfaollik: Darslarda interfaol elektron doskalar va multimedia proyektorlaridan foydalanish murakkab mavzularni tushuntirishni osonlashtiradi hamda talabalarni dars jarayoniga faol jalb etadi.

Fanlararo bog'liqlik: Kompyuter imitatsion modellaridan foydalanish chizmachilik fanini boshqa muhandislik va ixtisoslik fanlari bilan integratsiyalash imkonini yaratadi.

Topilgan natijalar shuni ko'rsatadiki, kompyuter grafikasi sohasidagi ta'lim an'anaviy "tushuntirish-illustatsiya" uslubidan bosqichma-bosqich "ijodiy" uslubga o'tishi shart. Bu jarayonda asosiy muammolardan biri sifatida talabalarning yangi murakkab tushunchalarni o'z bilimlar tizimiga moslashtirishdagi qiyinchiliklari ko'zga tashlanadi.

Nazariy jihatdan, ilmiy mazmun talabalarga faqat tayyor bilim berish emas, balki ularni ilmiy tadqiqot metodlari bilan tanishtirish orqali amalga oshirilishi lozim. Kompyuter grafikasi texnologiyalari ma'lumotlarni vizual ko'rinishda taqdim etish orqali inson tomonidan axborotni o'zlashtirish koeffitsiyentini keskin oshiradi; masalan, faqat tinglangan axborotning 25 foizi esda qolsa, faol multimedia muhitida ishlash bu ko'rsatkichni 75 foizga yetkazadi.

Xulosa qilib aytganda, talabalarni tayyorlashning metodologik asosi sifatida ularning mustaqil ta'lim faoliyatini rivojlantirish va zamonaviy CAD tizimlari bilan ishlash kompetensiyasini shakllantirish belgilanishi kerak. O'qituvchining vazifasi esa materialning murakkabligi va didaktik maqsadidan kelib chiqib, eng muvofiq grafik dasturiy vositani tanlay olish va talabalarni mustaqil bilim olishga yo'naltirishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Jomonqulova, F.E., Shadmanov, I.E. "Axborot kommunikatsion texnologiyalar va kompyuter grafikasi" // Darslik. – Samarqand: Samarqand iqtisodiyot va servis instituti, 2024. – 454 b.
2. Buriboyev, R. "Methodology of using graphic software to enhance students' knowledge in technical drawing" // International Journal of Pedagogics. - 2025. - Vol. 05, Issue 02. - P. 13–16.
3. Markayev, Kh.A. "About the use of students in graphic work and computer technology using computer graphics" // Экономика и социум. - 2023. - № 8 (111). - С. 141. (yoki maqola tugaydigan oxirgi sahifasi, masalan: С. 141–143).
4. Nazarova, Sh.Sh. "Use of information technology in teaching computer graphics" // International Conference on Innovations in Applied Sciences, Education and Humanities (Hosted from Barcelona, Spain). - 2023. - June, 26th. - URL: <https://conferencea.org> (yoki to'plamdagi sahifasi ma'lum bo'lsa, masalan: P. 55–57).

Abdumalikov Dostonbek Dilshodjon o'g'li

Osiyo xalqaro universiteti

Pedagogika va psixologiya kafedrası

Psixologiya ta'lim yo'nalishi 1-kurs talabasi

OTA-ONANING PSIXOLOGIK BEPARVOLIGI VA BOLALAR RUXIYATI

Annotatsiya. Mazkur maqolada ota-onaning bolaga nisbatan psixologik beparvoligi muammosi va uning bolalar ruxiyatiga ta'siri nazariy jihatdan tahlil qilingan. Psixologik beparvolikning mohiyati, uning jismoniy beparvolikdan farqi, kelib chiqish sabablari hamda bolaning emotsional, ijtimoiy va shaxsiy rivojlanishiga ko'rsatadigan salbiy ta'siri yoritilgan. Shuningdek, ushbu muammoning oldini olish va bartaraf etishga oid pedagogik-psixologik tavsiyalar ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: psixologik beparvolik, ota-ona munosabati, bolalar ruxiyati, emotsional e'tibordan chetlashish, oilaviy tarbiya, bog'lanish, psixologik travma.

Аннотация. В данной статье теоретически анализируется проблема психологической безнадзорности родителей по отношению к ребёнку и её влияние на психику детей. Раскрывается сущность психологической безнадзорности, её отличие от физической безнадзорности, причины возникновения, а также негативное влияние на эмоциональное, социальное и личностное развитие ребёнка. Также рассматриваются педагогико-психологические рекомендации по предупреждению и устранению данной проблемы.

Ключевые слова: психологическая безнадзорность, родительские отношения, психика ребёнка, эмоциональное пренебрежение, семейное воспитание, привязанность, психологическая травма.

Abstract. This article provides a theoretical analysis of the problem of parental psychological neglect toward children and its impact on children's psyche. The essence of psychological neglect, its distinction from physical neglect, the causes of its occurrence, and its negative effects on the child's emotional, social, and personal development are examined. Pedagogical and psychological recommendations for preventing and addressing this problem are also discussed.

Key words: psychological neglect, parent-child relationship, children's psyche, emotional neglect, family upbringing, attachment, psychological trauma.

Zamonaviy jamiyatda oila ijtimoiylashuvning birinchi va eng muhim instituti sifatida bolaning shaxs bo'lib shakllanishida hal qiluvchi o'rin tutadi. Ota-onaning bolaga nisbatan munosabati, uning his-tuyg'ularini tushunishi va e'tibor bilan kuzatib borishi bolaning ruhiy salomatligi uchun zarur asosdir. Biroq so'nggi yillarda turli ijtimoiy-iqtisodiy va texnologik omillar ta'sirida ota-onalarning bolalariga nisbatan psixologik beparvoligi muammosi tobora dolzarb tus olmoqda. Bu muammo ko'pincha jismoniy g'amxo'rlik ta'minlangan oilalarda ham uchrashi mumkin, biroq u kamroq sezilarli bo'lgani uchun uzoq vaqt e'tibordan chetda qolib kelmoqda.

Psixologik beparvolik deganda ota-onaning bolaning emotsional ehtiyojlariga, ichki kechinmalariga va ruhiy holatiga zaruriy darajada e'tibor bermasligi tushuniladi. Bunda bola moddiy va jismoniy jihatdan ta'minlangan bo'lishi mumkin, biroq u o'zining hissiy talablariga javob topa olmaydi: uni tinglashmaydi, his-tuyg'ulari jiddiy qabul qilinmaydi, yutuqlari yoki muvaffaqiyatsizliklari e'tiborsiz qoldiriladi. Psixologik beparvolik jismoniy beparvolikdan farqli o'laroq, tashqi ko'rinishda sezilmasligi mumkin, ammo uning bolaning ichki dunyosiga ta'siri ancha chuqur va uzoq muddatli bo'ladi.

Ushbu muammoning kelib chiqishida bir qator omillar ahamiyatga ega. Birinchidan, ota-onalarning kasbiy bandligi va moddiy ta'minot bilan bog'liq vaqt yetishmasligi bolaga ajratilgan emotsional muloqot vaqtini kamaytiradi. Ikkinchidan, ota-onalarning o'zlari ham bolalik davrida yetarli psixologik e'tibordan mahrum bo'lgan bo'lishi mumkin, bu esa avloddan-avlodga o'tuvchi tarbiyaviy uslubni shakllantiradi. Uchinchidan, oiladagi nizolar, ajralish holatlari va psixologik bilimlarning yetarli emasligi ham bolaga nisbatan e'tiborsizlikka olib keladi. Shuningdek, zamonaviy raqamli texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlarga berilib ketish ota-onalarning bolalar bilan bevosita muloqotga ajratadigan vaqtini sezilarli darajada qisqartirmoqda.

Ota-onaning psixologik beparvoligi bolaning ruhiy rivojlanishiga sezilarli salbiy ta'sir ko'rsatadi. Eng avvalo, bu bog'lanish (attachment) tizimining shakllanishida buzilishlarga olib keladi: bola ota-ona bilan ishonchli emotsional aloqa o'rnatolmaydi, natijada kattalar bilan munosabatda umumiy ishonchsizlik kuzatiladi. Bunday bolalarda o'zini past baholash, xavotirlanish, ijtimoiy moslashuvda qiyinchiliklar, hamda ba'zi holatlarda agressiv xulq-atvor yoki, aksincha, jamiyatdan o'zini chetga olish kabi holatlar yuzaga kelishi mumkin. Psixologik beparvolik sharoitida o'sgan bolalarda kelajakda shaxslararo munosabatlarni qurishda, his-tuyg'ularni anglash va ifoda etishda qiyinchiliklar ko'proq uchraydi.

Bu ta'sirning darajasi bolaning yosh xususiyatlariga ham bog'liq. Erta bolalik davrida ota-ona e'tiborining yetishmasligi bog'lanish tizimining shakllanishiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qiladi va bu davrdagi kamchiliklarni keyinchalik to'ldirish ancha murakkab kechadi. O'smirlik davrida esa psixologik beparvolik o'z-o'zini anglash va shaxsiy o'ziga xoslikni shakllantirishga xalaqit beradi, bu esa o'smirning kattalar bilan ishonchli munosabat o'rnatishdan voz kechishiga, qaror qabul qilishda mustaqil bo'lib qolishiga olib kelishi mumkin.

Ushbu muammoning oldini olish va bartaraf etish bo'yicha pedagogik-psixologik nuqtai nazardan bir qator chora-tadbirlar muhim ahamiyatga ega. Birinchidan, ota-onalarning psixologik-pedagogik savodxonligini oshirish, ularga bolaning emotsional ehtiyojlari haqida bilim berish zarur. Ikkinchidan, maktab va maktabgacha ta'lim muassasalaridagi psixologlarning oilalar bilan ishlash faoliyatini kuchaytirish, oilaviy maslahat xizmatlarini rivojlantirish lozim. Uchinchidan, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlar orqali ota-onalik mas'uliyati va bolalar bilan sifatli muloqot mavzularida ma'rifiy ishlarni kengaytirish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, davlat darajasida oilani qo'llab-quvvatlash dasturlarini, jumladan, ota-onalar uchun psixologik konsultatsiya xizmatlarini bepul yoki qulay shaklda taqdim etish muhim vazifalardan biridir.

Xulosa qilib aytganda, ota-onaning psixologik beparvoligi zamonaviy oila va ta'lim tizimi oldida turgan jiddiy muammolardan biri hisoblanadi. Bu muammo jismoniy e'tiborsizlikka qaraganda kamroq seziladigan bo'lsa-da, bolaning ruhiy salomatligi, shaxsiy rivojlanishi va kelajakdagi ijtimoiy munosabatlarga uzoq muddatli ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli ota-onalarning psixologik bilimini oshirish, oilaviy psixologik xizmatlarni rivojlantirish va jamiyatda ushbu muammoga nisbatan ogohlikni kuchaytirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasining "Bolalar huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2008.
2. Karimova V.M. Psixologiya. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2018.
3. Bowlby J. Attachment and Loss. – London: Hogarth Press, 1980.
4. Muslimov N.A. Pedagogik kompetentlik va kasbiy rivojlanish asoslari. – Toshkent, 2019.
5. UNICEF. Child Neglect and Its Impact on Mental Health: A Global Review. – New York, 2021.

Abdullaev Oybek Shakirjanovich.

*Andijan qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalar instituti
"Organik dehqonchilik va o'rmon melioratsiyasi" kafedrasi asisstanti.*

E-mail: oyman99@mail.ru

Tursunova Gulmira Murodjon qizi

O'rmonchilik mutaxassisligi bo'yicha 1-bosqich magistranti

gulmira.tursunova1@icloud.com

UO'K: 582.635.1:712.4 (520+575.1)

"GINKGO BILOBA: YAPONIYA BOG'LARIDAN O'ZBEKISTON SHAHAR LANDSHAFTIGACHA BO'LGAN YO'L"

Annotatsiya. Ushbu maqolada Ginkgo biloba daraxtining uzoq tarixiy evolyutsiyasi, Yaponiya bog'laridagi ramziy ma'nosi va bugungi kunda O'zbekiston shahar landshaftida tutgan o'rni yoritilgan. Maqolada ushbu "tirik qazilma"ning ekologik chidamliligi, zamonaviy urbanistik dizayndagi estetik va fitosanitar ahamiyati, hamda uning Markaziy Osiyo iqlimiga moslashuv imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, Yapon bog'laridagi tinchlik va uzoq umr timsolidan tortib, O'zbekistonning istirohat bog'lari va ko'chalari landshaftidagi zamonaviy yechimlargacha bo'lgan yo'l madaniyatlararo bog'lanish va yashil meros misolida ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: Ginkgo biloba, Yaponiya bog'lari, O'zbekiston, landshaft, dizayni, shahar, ekologiyasi, iqlimga, moslashuv, dekorshunoslik, yashil, meros, urbanistik, barqarorlik, biologik, xilma-xillik, dendrologiya.

Annotation. This article explores the long evolutionary history of the Ginkgo biloba tree, its symbolic meaning in Japanese gardens, and its current role in the urban landscape of Uzbekistan. The study analyzes the ecological resilience of this "living fossil," its aesthetic and phytosanitary significance in contemporary urban design, as well as its adaptation potential to the Central Asian climate. Furthermore, the article traces the journey of Ginkgo biloba from being a symbol of peace and longevity in Japanese gardens to becoming a modern solution in the parks and streetscapes of Uzbekistan illustrating cross-cultural connections and living green heritage.

Key words: Ginkgo biloba, Japanese gardens, landscape, design of Uzbekistan, urban ecology, climate, adaptation, ornamental, horticulture, green, heritage, urban, sustainability, biodiversity, dendrology.

Аннотация. В данной статье освещается длительная эволюционная история дерева Ginkgo biloba, его символическое значение в японских садах и современная роль в городском ландшафте Узбекистана. В работе анализируется экологическая устойчивость этого «живого ископаемого», его эстетическое и фитосанитарное значение в современном урбанистическом дизайне, а также потенциал адаптации к климату Центральной Азии. Кроме того, в статье прослеживается путь Ginkgo biloba от символа мира и долголетия в японских садах до современных решений в парках и на улицах Узбекистана как пример межкультурных связей и живого зелёного наследия.

Ключевые слова: Ginkgo biloba, японские сады, ландшафтный дизайн, Узбекистана, городская экология, климатическая, адаптация, декоративное, садоводство, зелёное, наследие, урбанистическая, устойчивость, биоразнообразие, дендрология.

Hozirgi davrda urbanizatsiyaning jadal sur'atlarda rivojlanishi, ekologik muammolarning keskinlashuvi hamda aholi o'rtasida, xususan Altsgeymer kasalligi kabi

neurodegenerativ xastaliklarning ortib borishi Ginkgo biloba o'simligini chuqur o'rganishni yanada dolzarb etmoqda. Yaponiya bog'larining sokin go'zalligi ko'lmaklar yuzida aks etgan osmon, ehtiyotkorlik bilan shakllantirilgan toshlar va asrlar davomida o'stirilgan daraxtlarning bir-biriga uyg'unligi butun dunyo ahli qalbida hayrat uyg'otadi. Shu bog'larning sokin fidoyisi, zamonlar sinovidan o'tgan bir daraxt bor ginkgo biloba. U nafaqat Xirosima portlashidan keyin yashil kurtak chiqargan birinchi daraxt, balki insoniyat tarixidagi eng qadimgi yashil meroslardan biridir. Bugun esa bu bebaho meros Yaponiyaning muqaddas ibodatxonalaridan chiqib, O'zbekistonning keng xiyobonlari va yangi turar-joy massivlarigacha yetib kelgan. Ushbu maqolada Ginkgo bilobaning uzoq tarixiy evolyutsiyasi, Yaponiya bog'laridagi ramziy ma'nosi, O'zbekiston shahar landshaftidagi o'rni, ekologik chidamliligi, zamonaviy urbanistik dizayndagi estetik va fitosanitar ahamiyati, Markaziy Osiyo iqlimiga moslashuv imkoniyatlari hamda sharq va g'arb o'rtasida ko'prik vazifasini o'tagan bu "tirik qazilma"ning kelajakdagi roli haqida so'z yuritiladi.

Uning yuqori ekologik moslashuvchanligi, stress omillariga chidamliligi va noyob fitokimyoviy tarkibi mazkur o'simlikni strategik ahamiyatga ega biologik resurs darajasiga ko'taradi. Ginkgo biloba - Ginkgoaceae oilasiga mansub bo'lib, Yer yuzidagi eng qadimiy "tirik qazilma"lardan biri sifatida e'tirof etiladi. Shu bois, u nafaqat noyob biologik relik, balki zamonaviy ekologiya va farmatsevtika chorrahasida joylashgan, ilmiy jihatdan muhim va istiqbolli tadqiqot ob'ekti hisoblanadi.

XXI asrda global miqyosda jadal kechayotgan urbanizatsiya va sanoatlashuv jarayonlari natijasida tabiiy landshaftlar maydoni tobora qisqarib, ekologik tizimlarning fragmentatsiyasi kuchayib bormoqda. Bu esa biologik xilma-xillikning kamayishi, tabiiy muhitlarning barqarorligiga putur yetishi hamda ekotizim xizmatlarining izdan chiqishiga olib keluvchi muhim omillardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Aholi sonining ortishi va infratuzilmaning kengayishi natijasida atmosfera havosining ifloslanishi, tuproq degradatsiyasi, shovqin hamda issiqlik ifloslanishi kabi omillar urban ekotizimlar barqarorligiga jiddiy tahdid solmoqda. Bunday sharoitda shahar va sanoat hududlarini ilmiy asosda ko'kalamzorlashtirish barqaror rivojlanish strategiyasining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Ko'kalamzorlashtirish jarayonida tanlanadigan daraxt va buta turlarining ekologik moslashuvchanligi, fiziologik barqarorligi hamda uzoq muddatli ekspluatatsion xususiyatlari alohida ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan ginkgo biloba urban muhit sharoitida istiqbolli introduksion tur sifatida e'tirof etiladi. Mazkur o'simlik ochiq urug'li o'simliklarning yagona zamonaviy vakili bo'lib, yuqori darajadagi evolyutsion barqarorlik va genetik konservativlikka ega relik tur hisoblanadi. Uning millionlab yillar davomida deyarli o'zgarmagan morfologik tuzilishi ekstremal ekologik sharoitlarga moslashish mexanizmlarining samaradorligini yaqqol namoyon etadi. Ginkgo biloba sanoatlashgan hududlarda uchraydigan oltingugurt dioksidi, azot oksidlari, og'ir metall ionlari hamda chang zarralariga nisbatan yuqori darajada tolerantlik (moslashuvchanlik) ko'rsatadi. Barglarining qalin kutikulasi va o'ziga xos anatomik tuzilishi zararli moddalarni adsorbsiya qilish hamda ularning o'simlik to'qimalariga chuqur kirib borishini cheklashda muhim rol o'ynaydi.

Shu bilan birga, ushbu tur kuchli antioksidant ferment tizimiga ega bo'lib, oksidlovchi stress sharoitida hujayra tuzilmalari barqarorligini saqlab qoladi. Mazkur xususiyatlar Ginkgo biloba ni shahar va sanoat zonalarida ekologik barqarorlikni ta'minlovchi samarali biologik filtr sifatida baholash imkonini beradi.

Ginkgo bilobaning urban muhitda qo'llanilishida ayrim cheklov va salbiy jihatlar ham mavjud. Xususan, urg'ochi daraxtlarda hosil bo'ladigan urug'larning spermodermasi tarkibidagi organik kislotalar va yog'li birikmalar pishish davrida yoqimsiz hid ajratadi, bu esa piyodalar zonalarida hamda jamoat joylarida noqulaylik tug'dirishi mumkin. Bundan tashqari, Ginkgo bilobaning dastlabki ontogenez bosqichida o'sish sur'ati nisbatan sekin

bo'lib, bu holat uni tezkor ko'kalamzorlashtirish loyihalarida cheklangan holda qo'llashga sabab bo'ladi. Ayrim hududlarda esa uning ildiz tizimi tuproq zichligiga sezgir bo'lib, aeratsiyasi yetarli bo'lmagan sharoitlarda rivojlanishi sustlashadi.

Shuningdek, introduksiya jarayonida ushbu turning mahalliy flora bilan raqobati, bioxilma-xillikka uzoq muddatli ta'siri hamda agrotexnik talablarning yetarli darajada o'rganilmaganligi dolzarb ilmiy muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Shu bois, Ginkgo bilobani urban ekotizimlarga joriy etish kompleks ekologik baholash, dendrologik monitoring va ilmiy asoslangan rejalashtirishni talab etadi. Mazkur ilmiy maqolada Ginkgo bilobaning bioekologik xususiyatlari, urban va sanoat sharoitida namoyon bo'ladigan adaptatsion mexanizmlari, shuningdek, shahar ko'kalamzorlashtirishdagi ijobiy va salbiy jihatlari nazariy jihatdan tahlil qilindi.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda, biz ham dorivor va turli ekologik sharoitlarga yuqori darajada moslasha oladigan Ginkgo bilobaning ko'kalamzorlashtirish hamda sanoat hududlaridagi ahamiyati yuzasidan ushbu turini yanada chuqur o'rganish zarur degan xulosaga keldik.

Ginkgo biloba qadimiy relikt daraxt bo'lib, yer yuzida saqlanib qolgan eng qadimgi o'simlik turlaridan biri hisoblanadi. U taxminan 200-270 million yil avval paydo bo'lgan bo'lib, Ginkgoaceae oilasiga mansub yagona zamonaviy turdir. Mazkur turning vatani Xitoy hisoblanadi, hozirgi kunda esa u Yevropa, Osiyo, Shimoliy Amerika hamda Markaziy Osiyo, jumladan O'zbekiston hududlarida manzarali va dorivor daraxt sifatida keng ekilmoqda. Tabiiy holda esa deyarli uchramaydi, asosan madaniylashtirilgan holda saqlanib qolgan.

Daraxtning balandligi odatda 20-40 metrga yetadi, tanasi to'g'ri, po'stlog'i qalin va kulrang - jigarrang, yoriqli bo'ladi. Uning umr davomiyligi 1000-2500 yilgacha yetishi mumkin. Yosh davrida shox - shabbasi piramidasimon, qarigan sari esa keng yoyilgan shaklga ega bo'ladi. Barglari yelpig'ichsimon, ikki bo'lakli bo'lib, tomirlanishi dixotomik xarakterga ega. Vegetatsiya davrida yashil rangda bo'lgan barglar kuzda oltin-sariq tusga kiradi. Barg uzunligi odatda 5-10 sm ni tashkil etadi va daraxt barg to'kuvchi hisoblanadi.

Ginkgo biloba ikki uyli o'simlik bo'lib, erkak va urg'ochi gullari alohida daraxtlarda joylashadi. Erkak gullari sirg'asimon, urg'ochi gullari esa 1-2 ta urug'chadan iborat. Uning "mevasi" botanika nuqtai nazaridan haqiqiy meva emas, balki yalang'och urug' hisoblanadi. Urug'ning tashqi qavati yumshoq va go'shtli bo'lib, pishganda o'ziga xos (ko'pincha chirigan sariyog'ga o'xshash) hid ajratadi, ichki qavati esa qattiq po'choqdan iborat (1-rasm).

1-rasm. Ginkgo biloba o'simligini umumiy ko'rinishi.

Ginkgo biloba, ya'ni "tirik qazilma" nomi bilan mashhur bo'lgan bu daraxt, Yer yuzida 200 million yildan ortiq vaqt davomida mavjud. U dinozavrlar davri bo'lgan Yura davridan buyon deyarli o'zgarmagan holda saqlanib qolgan noyob o'simlikdir. Boshqacha aytganda, bugun biz ko'rgan Ginkgo daraxti, bir vaqtlar Yer yuzida hukmronlik qilgan ulkan hayvonlarning ayriqasiga suyanib o'tgan ajdodlari bilan deyarli bir xildir. Bu daraxt butun bir

o'simliklar guruhi (Ginkgophyta) ning yagona tirik vakili hisoblanadi. Uning eng qadimgi qazilma qoldiqlari Yura davriga oid bo'lib, o'shanda Ginkgo turlari butun dunyo bo'ylab keng tarqalgan edi. Biroq muzlik davrlari va iqlim o'zgarishlari natijasida uning qarindosh turlarining aksariyati yo'q bo'lib ketdi. Bugungi kunda faqat bitta tur, Ginkgo biloba, tabiatda o'z hayotini davom ettirmoqda. Ajoyib jihati shundaki, O'zbekiston hududi ham bu daraxtning qadimgi tarixida muhim o'rin tutgan. [Qomus.INFO](#) ma'lumotlariga ko'ra, O'rta Osiyoda Ginkgoning barg va yog'och qoldiqlari yuqori perm va trias davriga tegishli yotqiziqlarda topilgan. Jumladan, Janubiy O'zbekiston, Tojikiston va Turkmanistonda Ginkgoning 15 dan ortiq turi o'sganligi aniqlangan. Shuningdek, Shimoliy O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston hududlarida ham uning turlari yura, bo'r va uchlamchi davr qatlamlaridan topilgan. Demak, bu daraxtning ildizi nafaqat Xitoy va Yaponiyaga, balki bugungi O'zbekiston zaminiga ham borib taqaladi.

Yaponiya bo'g'larida ramziy ma'nosi. Ginkgo biloba Yaponiyaga birinchi marta urug' shaklida, taxminan III va IV asrlar oralig'ida olib kelingan. Yaponiyadagi eng qadimgi "ginkgo" yozuvi 1381-yilga oid bo'lib, ilk bor urug' (ginnan) haqidagi moddiy dalil esa 1323-yilda Xitoydan Fukuga ketayotgan savdo kemasining qoldiqlari orasidan topilgan. Dastlab buddist ibodatxonalari va ziyoratgohlar atrofiga ekilgan bu daraxt, tez orada yapon bog'san'atining ajralmas qismiga aylangan. Yaponlar Ginkgoni nafaqat go'zalligi, balki chidamliligi va uzoq umr ko'rishi uchun qadrlashgan. Ushbu daraxt yaponiyaliklar hayotiga shu qadar chuqur singib ketganki, uning barg shakli Tokio universiteti va Tokio prefekturasining gerblarida aks etgan. Yapon bog'larida Ginkgo tinchlik, mustahkamlik va asrlar davomidagi hikmat timsoliga aylangan. Eng hayratlanarli jihati shundaki, 1945-yilda Xirosimaga atom bombasi tashlanganidan keyin, portlash markazidan atigi bir necha kilometr uzoqlikda joylashgan Ginkgo daraxtlari nafaqat omon qolgan, balki ertasi yili yangi kurtaklar chiqargan. Bugungi kunda bu daraxtlar "Hibakujumoku" (bombardimondan omon qolgan daraxtlar) nomi bilan mashhur bo'lib, ular hayotning va tabiatning tiklanish kuchining jonli ramzi sifatida e'zozlanadi. Ginkgoning Yaponiya madaniyatidagi o'rni shunchalik kattaki, Germaniyalik mashhur tabiatshunos Engelbert Kaempfer 1690-yilda Yaponiya ibodatxonasi bog'ida ko'rgan bu daraxtni "Ginkgo" deb nomlagan. Bu nom keyinchalik Karl Linney tomonidan qabul qilinib, butun dunyoga tarqalgan.

O'zbekiston shahar landshaftidagi o'rni. So'nggi yillarda Toshkent, Samarqand va boshqa yirik shaharlarimizning istirohat bog'lari va xiyobonlarida Ginkgo bilobalarni ko'rish mumkin. Bu daraxt O'zbekiston landshaft dizaynida tobora ommalashib bormoqda. Ushbu tendentsiyaning asosiy sababi Ginkgoning O'zbekistonning keskin kontinental va qurg'oqchil iqlimiga moslasha olish qobiliyatidir. Ginkgo nafaqat issiqlikka, balki shaharlardagi ifloslangan havoga va turli kasalliklarga chidamliligi bilan ajralib turadi. Shaharsozlar va landshaft dizaynerlari uni yangi bog'lar, istirohat bog'lari va hatto ko'chalarni obodonlashtirishda ishlatishmoqda. Uning yozda yam-yashil, kuzda esa oltin rangga kiruvchi yelpig'ichsimon barglari shahar ko'rinishiga o'ziga xos joziba bag'ishlaydi. Bundan tashqari, Ginkgo biloba o'zining chiroyli ko'rinishi bilan nafaqat estetik zavq baxsh etadi, balki atrof-muhitni tozalashda ham muhim rol o'ynaydi. U oltingugurt dioksidi va azot oksidlari kabi zararli gazlarni o'ziga singdirib, shahar havosini tozalashga yordam beradi. Aynan mana shu xususiyatlar uni zamonaviy O'zbekiston shaharlari landshafti uchun bebaho daraxtga aylantirmoqda.

Tirik qazilmaning ekologik chidamliligi. Ginkgo bilobani haqli ravishda "tirik qazilma" deb atashadi. Ushbu nom uning nafaqat qadimiy tarixiga, balki ajoyib darajadagi chidamliligiga ham ishoradir. Bu daraxtning eng hayratlanarli xususiyatlaridan biri uning yong'inga, shamolga va hatto zararkunandalarga qarshi tabiiy himoyasidir. Olimlarning ta'kidlashicha, Ginkgo daraxtlarida boshqa o'simliklarga qaraganda bir necha barobar ko'proq himoya birikmalari (lignin va flavonoidlar) mavjud. Bu moddalar uning hujayralarini

shikastlanishdan saqlaydi va qarish jarayonini sekinlashtiradi. Shu sababli, ayrim Ginkgo daraxtlari 2500 yildan ortiq yashashi mumkin. Uning ekologik chidamliligi shaharning og'ir sharoitlarida ham yaqqol namoyon bo'ladi. Ginkgo beton va asfalt orasida, tuprog'i siqilgan va ozuqaviy moddalar yetishmaydigan joylarda ham o'sishda davom etishi mumkin. Shu bilan birga, u turli zamburug' va virus kasalliklariga deyarli chalinmaydi. Bu jihati uni boshqa shahar daraxtlaridan, masalan, terak yoki chinordan ancha ustun qo'yadi, chunki ular tez-tez zararlanadi va maxsus parvarish talab qiladi. Eng muhimi, bu daraxt hatto radioaktiv ifloslanishga ham bardosh bera olgan. Xirosima voqeasi buning eng yorqin dalilidir. Shuning uchun ham Ginkgoni "shahar jangchisi" deb atashadi, chunki u sanoat markazlari va transport yo'llari bo'ylab o'sishga eng moslashgan daraxtlardan biridir.

Bugungi kunda dunyoning ko'plab metropoliyalari singari, O'zbekiston shaharlari ham "yashil arxitektura"ga alohida e'tibor qaratmoqda. Bu jarayonda Ginkgo bilobaning estetik va fitosanitar (ekologik tozalash) ahamiyati beqiyosdir. Birinchidan, uning estetik jihatlari: Ginkgo to'g'ri, tik va keng shoxlarga ega bo'lib, shaharning me'moriy inshootlari bilan juda uyg'unlashadi. Uning yelpig'ichsimon barglari hech qaysi boshqa daraxtda uchramaydigan noyob shaklga ega. Kuz faslida bu barglar bir vaqtning o'zida, butunlay limon sariq rangga kiradi va bir kechada to'kilib, yerda ajoyib oltin gilam hosil qiladi. Bu manzara shahar aholisiga fasllar o'zgarishini go'zal tarzda his qilish imkonini beradi.

Ikkinchidan, fitosanitar ahamiyati: O'zbekistonning yirik shaharlarida havo ifloslanishi dolzarb muammolardan biridir. Ginkgo biloba bu borada haqiqiy tabiiy filtr vazifasini o'taydi. Uning barglari mayda chang zarralarini (PM2.5 va PM10) o'ziga tortadi va yomg'ir suvlari bilan ularni yuvib, erga tushishiga yordam beradi. Shu bilan birga, u havoni kislorod bilan to'yintirish bo'yicha ham eng samarali daraxtlardan biridir. Misol uchun, bitta yetuk Ginkgo daraxti bir mavsumda avtomobil chiqindilaridagi zararli gazlarni (masalan, benzol va formaldegid) sezilarli darajada kamaytirishi mumkin. Shuningdek, bu daraxt shovqinni yutish xususiyatiga ham ega; uning qalin va zich barglari avtomobil shovqinlarini pasaytirishga yordam beradi. Aynan shu sabablarga ko'ra, yangi qurilayotgan turar-joy majmualari va xalqaro standartlarga javob beradigan istirohat bog'lari loyihalarida Ginkgo biloba ekishga ustuvor ahamiyat berilmoqda.

Markaziy Osiyo iqlimiga moslashuv imkoniyatlari mavjud. Ko'pchilik O'zbekistonda tropik va subtropik o'simliklar ildiz otmaydi deb o'ylaydi, ammo Ginkgo biloba bu noto'g'ri fikrni butunlay inkor etadi. Ushbu daraxtning vatani Janubiy Xitoy bo'lsa-da, u Yaponiya va Koreyaning sovuq qishlariga moslashgan holda, Markaziy Osiyoning quruq va keskin kontinental iqlimiga juda yaxshi adaptatsiya qilgan. Uning asosiy moslashuv mexanizmi shundaki, Ginkgo qish uyqusiga juda chuqur kiradi. -20 darajagacha bo'lgan sovuqlarga hech qanday zarar yetmasdan chiday oladi. Bahorda, sovuq xavfi butunlay o'tgandan keyin, kechroq barg chiqaradi. Bu xususiyati uni bahorgi ayozlardan saqlaydi. Yana bir muhim jihat u suv tanqisligiga chidamli. Ginkgo uzun va chuqur ildiz tizimiga ega bo'lib, yer osti suvlariga yetib borib, o'zini suv bilan ta'minlay oladi. Kuzda barglari to'kilgach, daraxt butunlay "uyqu holatiga" o'tadi va suvni juda kam sarflaydi. Hozirda Toshkentning Botanika bog'i va bir qancha tajriba xo'jaliklarida olib borilgan kuzatuvlar shuni ko'rsatmoqdaki, Ginkgo nafaqat o'sib, rivojlanmoqda, balki muntazam ravishda meva ham bermoqda. Bu esa uni O'zbekistonning qurg'oqchil hududlari, masalan, Jizzax, Sirdaryo yoki Qashqadaryo viloyatlarida ekish uchun katta salohiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Parvarish jihatidan esa, u talabchan emas: faqat dastlabki 2-3 yilda muntazam sug'orish kerak, keyin esa u mustaqil ravishda o'sishda davom etaveradi.

Yaponiyada Ginkgo daraxti nafaqat bog'larning bezagi, balki chuqur falsafiy timsol hisoblanadi. Yaponlar tabiatdagi har bir element orqali dunyo qonuniyatlarini tushunishga intiladilar. Ginkgo esa bu borada eng mukammal ramzlardan biridir. Uning uzoq umr ko'rishi (bir necha ming yil) abadiylik va avlodlar bog'liqligini ifodalaydi. Ko'plab yapon oilalari

farzand tug‘ilganda yoki muhim marosimlardan so‘ng Ginkgo ekishadi, chunki bu daraxt nasl davomiyligi va ma’naviy meros timsolidir. Ikkinchi tomondan, uning atom portlashidan keyin qayta yasharishi uni “Heyva” (tirilish) ramziga aylantirgan. Yaponlar uchun bir joyda o‘sgan daraxt o‘sha joyning ruhiy qalqoni hisoblanadi. Shuning uchun ko‘plab ziyoratgohlar (masalan, Tokio yaqinidagi Meiji ziyoratgohi) kirish qismiga Ginkgo ekilgan. Bu an’ana bugungi kunda O‘zbekistonda ham o‘z aksini topmoqda; masalan, yangi qurilayotgan bog‘larning markaziy xiyoboniga ko‘pincha aynan shu daraxt ekilyapti. Uning go‘zalligi va mustahkamligi “birinchi daraxt” sifatida yangi bog‘ga baraka va mustahkamlik olib keladi, deb ishoniladi.

O‘zbekiston landshaft dizaynerlari bugungi kunda Ginkgo bilobadan foydalanishning original va zamonaviy usullarini kashf etmoqda. Agar Yaponiyada bu daraxt asosan yakkalik (“solit”) yoki ibodatxonalar yonida ekilgan bo‘lsa, O‘zbekistonda u yangi shahar makonlarining asosiy elementiga aylanmoqda. Birinchi tendentsiya “Ginkgo xiyobonlari”ni yaratish. Masalan, ayrim yangi turarjoy massivlarida markaziy piyodalar yo‘lagining ikki tomoniga bir qator qilib Ginkgo ekilmoqda. Kuz faslida bu yo‘laklar oltin rangli tunnelga aylanib, ajoyib manzara yaratadi. Ikkinchi yechim “Ginkgo bilan ofis bog‘lari” yaratish. Zamonaviy binolar hovlisiga ekilgan Ginkgolar binoning shisha jabhalari bilan mukammal kontrast tashkil qilib, xodimlar va mehmonlar uchun osoyishta muhit yaratadi. Uchinchi yechim esa “ekologik maktab bog‘lari” loyihasidir. Ba’zi maktablar va universitetlar hovlisiga Ginkgo ekmoqda. Bu nafaqat muhitni tozalaydi, balki o‘quvchilarga biologiya va ekologiya fanlarini amaliy o‘rganish imkonini beradi. Eng muhim innovatsion yechim bu Ginkgoning “erkak” navlarini tanlashdir. Sababi, urg‘ochi Ginkgo daraxtlari meva berganida, ular chirigan sari yoqimsiz hid tarqatadi. Shuning uchun O‘zbekistonda ekish uchun asosan “erkak” klonlar (masalan, Autumn Gold, ‘Fastigiata) import qilinmoqda, ular meva bermaydi va faqat bezak vazifasini o‘taydi. Shu yo‘l bilan, landshaft dizaynerlari bu qadimiy daraxtni shaharlarimizga moslashtirishda yaponlarning ming yillik tajribasini bugungi texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirmoqda.

2-rasm. Ginkgo biloba mevasining ko‘rinishi

Ginkgo biloba barglari biologik faol moddalar, xususan kuchli antioksidant birikmalarga boyligi bilan ajralib turadi. Uning ildiz tizimi yaxshi rivojlangan o‘q ildizdan iborat bo‘lib, tuproqning chuqur qatlamlariga kirib boradi va daraxtni shamol hamda qurg‘oqchilikka nisbatan chidamli qiladi. Barg yuzasining kengligi va o‘ziga xos anatomik tuzilishi gaz almashinuvining samarali kechishini ta‘minlaydi, bu esa uning stress omillariga bardoshli metabolik tizimga ega ekanligini ko‘rsatadi. Ginkgo biloba urban muhit sharoitiga yuqori darajada moslashgan bo‘lib, gaz va tutunga chidamliligi, qurg‘oqchilik hamda past haroratlarga bardoshliligi bilan ajralib turadi. Biroq u ortiqcha namlikka sezgir hisoblanadi. Yosh davrida o‘shishi nisbatan sekin kechadi, taxminan 20-30 yildan so‘ng o‘shish sur‘ati sezilarli darajada tezlashadi.

(3,4 rasim daraxtning umumiy ko‘rinishi)

Mazkur turning ko‘payishi asosan urug‘ orqali amalga oshadi, vegetativ ko‘paytirish esa nisbatan murakkab jarayon hisoblanadi. Changlanishi shamol yordamida sodir bo‘ladi. Ginkgo biloba “tirik qazilma” sifatida Mezozoy davri (dinozavrlar davri)dan saqlanib qolgan noyob tur bo‘lib, bugungi kunda urban ekologiyada havoni tozalovchi muhim biologik komponent sifatida katta ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, Ginkgo biloba ekstraktining neyrodegenerativ kasalliklar, xususan Altsgeymer kasalligi va demensiya ni davolashdagi terapevtik samaradorligi bo‘yicha o‘tkazilgan zamonaviy klinik tadqiqotlar ushbu o‘simlikning ahamiyatini yanada oshirmoqda.

Mazkur ilmiy natijalar Ginkgo biloba ni nafaqat urbanizatsiyalashgan hududlarni ko‘kalamzorlashtirishda, balki farmatsevtika sanoatida yangi avlod dorivor preparatlarni yaratishda keng qo‘llash imkoniyatlarini yaratadi va kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Hori, T. (2001). A historical survey of Ginkgo biloba based on Japanese and Chinese classical literatures. Japanese Journal of Palynology, 47(1), 31-40.
2. Hori, T. (2000). When was Ginkgo biloba introduced into Japan? A study based on classical literature and archaeological evidence. Journal of Japanese Botany, 75(4), 219-228.
3. Kaempfer, E. (1712). Amoenitatum Exoticarum Politico-Physico-Medicarum Fasciculi V. Lemgo: Meyer. (Ginkgoning birinchi ilmiy tavsifi va nomlanishi).
4. Linnaeus, C. (1771). Mantissa Plantarum Altera. Stockholm: Laurentius Salvius. (Ginkgo biloba nomining rasmiy qabul qilinishi)

5. Gafurdjanov, B., Berdiev, E., & Xoliyorov, U. (2021). Study on the breeding ginkgo (*Ginkgo biloba* L.) in Tashkent oasis. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, 939(1), 012058. <https://doi.org/10.1088/1755-1315/939/1/012058>

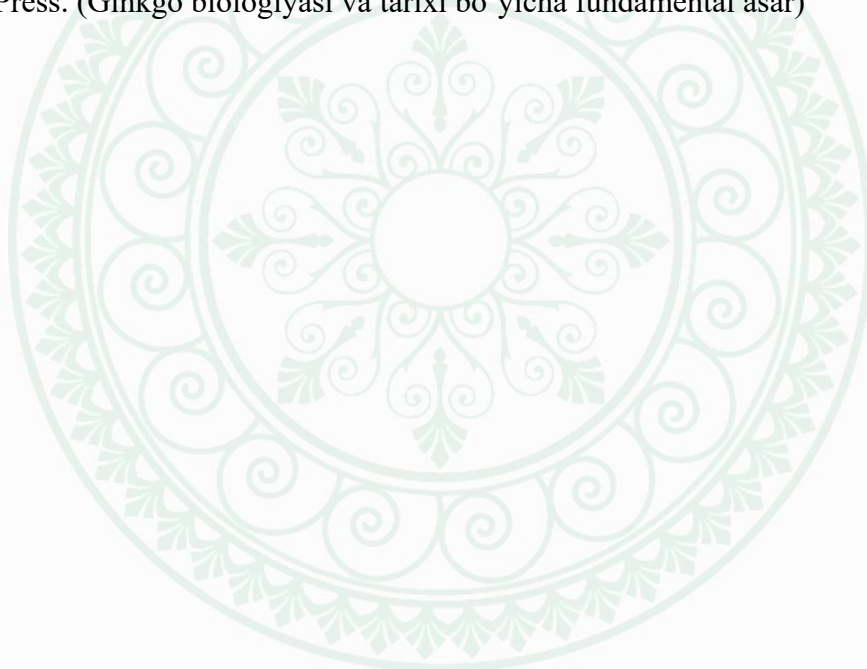
6. Yulbasov, A. M., Djo'rayev, M. Ya., Okhunov, M. A., Ismatullaeva, M. Ya., & Rustamova, G. Yu. (2023). Technology of growing *Ginkgo biloba* seedlings in open and closed areas. Andijon ilmiy axborotnomasi, 8(2), 112-119.

7. Nilsson, A. (2014). *Ginkgo biloba*: a suitable species in paved urban environment? (Bachelor's thesis). Swedish University of Agricultural Sciences, Department of Landscape Architecture, Planning and Management, Alnarp.

8. Bucatsel, V. (2013). Perspectives of using *Ginkgo biloba* L. in landscape gardening. Revista Botanică, 7(2), 101-106. ISSN 1857-2367.

9. Gafurdjanov, B., Berdiev, E., & Xoliyorov, U. (2021). Biochemical composition of green and yellowing leaves of *Ginkgo biloba* L. in Tashkent Botanical Garden. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, 939(1), 012058.

10. Michel, P. F. (1998). *The Ginkgo: The Tree that Time Forgot*. New Haven: Yale University Press. (*Ginkgo* biologiyasi va tarixi bo'yicha fundamental asar)

MUNDARIJA	
4	Murotov Suxrob Quvondiqovich Deviant xulq-atvorga moyil shaxslarda temperament va xarakter xususiyatlarining psixologik tadqiqi
10	Ismoilov Vohid Zohid o'g'li Tibbiyot ta'lim yo'nalishi talabalarida kasbiy xislatlarni shakllantirishda gender omilining ijtimoiy-psixologik determinantlari
18	Исmoilов Вохид Зоҳид ўғли, Негматов Асад Санжар угли Влияние внимания, памяти и мышления младших школьников на профессиональную идентификацию
25	Akramqulova Mohira Sherali qizi Ta'lim jarayonida o'quvchilarni ijtimoiy faollikka yo'naltirish metodikasining evolyutsiyasi va tarbiyaviy samaradorligi tahlili.
29	Sa'dullayeva Nigora Sayfullo qizi Drabblada monolog va dialogning o'rni
33	Pozilova Munira Tojiqo'zi qizi O'quvchilar guruhida o'zini-o'zi muhofaza qilishning psixologik xususiyatlari
36	Бурханова Матлуба Давидовна Медицинское право в СНГ
41	Axmedova Moxira Sultanbayevna Uyushmagan yoshlarda motivatsion omillar va ijtimoiy moslashuv mexanizmlarining psixologik tahlili
44	Keldibekova Marhabo Ibodulla qizi Yuqori sinf o'quvchilarida kasb tanlash motivlarining psixologik xususiyatlari
50	Toxtamishova Maxbuba O'smirlarda kelajak kasbiga nisbatan munosabatning psixologik jihatlarini
55	Nuranova Lola Maktab psixologining o'quvchilarga kasb tanlashda psixologik yordam ko'rsatish imkoniyatlari
60	Djumaniyazov Farxod Ulugbekovich Bo'lajak tarix o'qituvchilarining tarixiy tafakkurini rivojlantirishda kompetensiyaviy yondashuvning o'rni
64	Bobokulov Abror Abdug'ani o'g'li Sun'iy intellektda konseptual o'z-o'zini qayta qurishning ontologik-variantiv modeli: semiotik-kognitologik yondashuv.
77	Qudratillayev Jamshidjon Bahodir o'g'li, Muhitdinova Feruza Abdurashidovna Monteskye va zamonaviy davlat: hokimiyatlarni bo'lishning yangi paradigmalarini
81	Fatulloxo'jayeva Komila Dilmurod qizi An'anaviy ta'lim konsepsiyasidan innovatsion pedagogik modelga o'tishning pedagogik shart-sharoitlari va strategik istiqbollari
86	Yarashev Abrorjon Nuriddin o'g'li, Mamatmurodova Mahliyo Komil qizi Ta'lim jarayonida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning nazariy asoslari
90	G.Maxmaraimova, U.Sh.Yakubova Me'yordan og'ishgan o'quvchilarni ijtimoiylashuvda pedagogik texnologiyalarning ilmiy-nazariy asoslari
96	Shotemirov Sanjar Xolmo'min o'g'li, Qudratova Shaxnoza Abduraim qizi Uzluksiz ta'lim tizimidagi pedagoglarning nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirishda

	ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarning o'rni.
99	Bo'tayev Anvar Chorshanbi o'g'li Qishloq joylarda biznesni rivojlantirish orqali kambag'allikni kamaytirish yo'llari
104	Jumayeva O'g'iloy Farxodovna Sun'iy intellekt va metadata asosida test elementlarini avtomatik generatsiya qilish
108	Sobirova Dilnoza Rasulovna Antroposentrik paradigmada kognitiv tilshunoslik
111	Nabiyev Muhridin Baxtiyor o'g'li Ekologik barqaror rivojlanishni ta'minlashda xorijiy davlatlar tajribasi
115	Turdiqulov Maxtumquli Mirzaqulovich O'zbekistonda atom elektr stansiyasi qurilishining mamlakat iqtisodiy taraqqiyoti uchun ahamiyati
120	Movlonov Baxromali Qodirovich Qonunni hurmat qilish - huquqiy madaniyat asosi
125	Ubaydullayev Ilxomjon Raxmatovich Zamonaviy huquqshunos kasbiy faoliyatida tanqidiy fikrlashning ahamiyati
132	Sodiqov Axrorbek Mamlakatimizda yo'l harakati qoidabuzarliklarini jarima ballari tizimi orqali baholashning huquqiy va nazariy jihatlar
135	Ummatov Baxtiyor Toshqo'zi o'g'li Bo'lajak o'qituvchilarning prompt engineering ko'nikmalarini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari
139	Ravshanov Khusan Abdiquil ogli Psychological factors of motivation and self-regulation in students' independent learning activities
147	Hasanova Kamola Yunusovna Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasi asosida o'quvchilarni ta'lim-tarbiyaga jalb etishning pedagogik mexanizmlari
150	Mirzakarimova Dilafruz Doniyorjon qizi Mahalliy davlat hokimiyati organlari faoliyatini takomillashtirishning zamonaviy usullari.
153	Jumagul Anvarovna Dadaboyeva Zulunova Gulnoza Abdusodiq qizi Inson huquqlarini ta'minlashda konstitutsiyaning roli va ahamiyati
156	Eshimova Zarnigor Shuhrat qizi Jahon adabiyotshunosligida gotik va horror nazariyalari
159	Nusratova Mexriniso Baxshilloyevna Shaxslararo munosabatlarda empatiyaning psixologik ahamiyati
162	Ismatova Nigina Baxodirovna Bo'lajak o'qituvchilarni pedagogik sikl fanlar integratsiyasi vositasida kasbga qiziqishlarini rivojlantirish
173	N.B.Ismatova Pedagogik ta'lim doirasida fanlararo ta'lim orqali bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy motivatsiyani shakllantirish metodikasi
179	Berdimuratov Aliyar Tatlimuratovich Talabalarni kompyuter grafikasi texnologiyalaridan foydalanishga tayyorlashning nazariy-metodologik asoslari
182	Abdumalikov Dostonbek Dilshodjon o'g'li Ota-onaning psixologik beparvoligi va bolalar ruxiyati
184	Abdullaev Oybek Shakirjanovich

Tursunova Gulmira Murodjon qizi

“Ginkgo biloba: yaponiya bog‘laridan o‘zbekiston shahar landshaftigacha bo‘lgan yo‘l”

Jurnal Jurnal O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2025-yil 16-aprel kuni № 720096-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Muassis: Fan istiqbollari MCHJ

Tahririyat manzili: Buxoro shahri Alpomish ko'chasi, 9-uy

Elektron manzili: olimlar_nigohi.uz

Tahririyat manzili: 200117, O'zbekiston Respublikasi,
Buxoro shahri Alpomish ko'chasi, 9-uy

Elektron manzili: olimlar_nigohi.uz

https://t.me/olimler_nigohi_ilmiy_jurnali

Telegram raqami: +998 (93) 689 80 90

Olimlar nigohi // ilmiy ommabop jurnali.

Buxoro-2026. № 5-son.